

Irodalomtörténeti Közlemények

2024. CXXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Balázs Mihály: Jókai Mór, Könyi János, Szirmai Antal. Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására</i>	3
Műhely	
<i>Papp Júlia: Dobozi Mihály és felesége a történetírásban, az irodalomban és a képzőművészetben</i>	59
Műelemzés	
<i>Fülöp Dorottya: A tizenharmadik. Jókai Mór Életem című verses önéletrajzáról</i>	96
Adattár	
<i>Wirágh András: Krúdy Gyula ismeretlen szövegközlései a Szigeti Sétákban</i>	111
Szemle	
<i>Posta Anna: Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon (Hajdu Ildikó)</i>	118
<i>Farkas Anett és Körömi Gabriella (szerk.): Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század). Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből (Pikli Natália)</i>	123
<i>Christine Schlosser: Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung. Eine Bibliographie (Rózsa Mária)</i>	129
<i>Wirágh András: A hálós és az ollós. Cholnoky László írásstratégiái és publikálási gyakorlata (1900–1929) (Ludmán Katalin)</i>	132

Jókai Mór, Kónyi János, Szirmay Antal

Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, professor emeritus
ORCID: 0000-0001-8006-4968

JÓKAI MÓR, KÓNYI JÁNOS, SZIRMAY ANTAL. A research proposal about the early modern prehistory of the anecdote

Abstract | The paper begins with the observation that researchers of the anecdotal tradition of 19th–21st century Hungarian literature only look back as far as the mid-19th century (JÓKAI Mór's time) in their historical reflections. However, based on the interpretation of JÓKAI's inaugural speech held at the Academy (1860), it can be concluded that his most important characteristic from a genre-historical point of view is the lively embellishment of historical episodes. This can be seen in his anecdotes, the de-escalation of sharp conflicts, and the way he does not refrain from the occasional use of fictitious anachronistic moments in his storytelling. Unlike researchers focused on the 19th–21st century, JÓKAI, however, praises KÓNYI János' and SZIRMAY Antal's collection of anecdotes born at the turn of the 18th–19th centuries. The paper contrasts these findings with the insights of later Hungarian researchers. It then outlines how their results can be further expanded by utilizing certain modern trends in the international research of the genre. On the subject of religious life and carnal love, the anecdotes of the two collections mentioned are more openly and boldly formulated than in JÓKAI's texts. In the European context, this means that they come close to the Procopian tradition of the anecdote genre, which was rediscovered in Europe in the 17th century, and whose marked presence can be witnessed in the majority of European literatures up to the middle of the 18th century. The final section provides some examples that show that KÓNYI not only translated the pieces he found interesting from the international anecdote collections, but he also expanded on the anecdotal core, turning it into a lengthened anecdotal short story.

Keywords | anecdote, JÓKAI Mór, KÓNYI János, SZIRMAY Antal, history of genre

Közismert, hogy az anekdotizmus vagy az anekdotikus irodalmi beszédmód szerepe a 19–21. századi magyar prózairodalomban az utóbbi években újra napirendre került. Ennek során megszólaltak olyan kutatók is, akikben felmerült az igény a 19. század derekát megelőző fejlemények vizsgálatára.¹ A korábbi időszakok egy-egy szerzője vagy műve azonban inkább csak felvillant ezekben a tanulmányokban. Nagyon beszédesnek tarthatjuk, hogy Tarjányi Eszternek a legtávolabbra visszatekintő s ugyanakkor a *linguistic turn* utáni külföldi megközelítéseket értő és eredeti módon hasznosító, új utakat nyitó, fontos tanulmánya² sem tesz javaslatot a 18. századi magyarországi szöveganyag új szempontú vizsgálatára, ezen a ponton megelégszik Gyenis Vilmos egy igencsak elavult szemléletű dolgozatának idézésével.³

Jól ismert persze az is, hogy e tekintetben a 19. század derekát már régóta korszakhatárnak tekintik a kutatás, s általánosan elfogadott, hogy az 1850-es években elsősorban Jókai Mórnak köszönhetően új korszak veszi kezdetét. Legutóbb egy a korábbinál modernebb szemléletű folklorista vállalkozást is bejelentve Landgraf Ildikó tanulmányai⁴ méltatták a nagy író kiemelkedő szerepét a műfaj megformálódásában és népszerűsítésében. A szerző felidézi Jókai széles körű gyűjtőhálózat megszervezésében szerzett érdemeit, a folyóiratok és anekdotagyűjtemények gondozását és kiadását, amelyek közül a legjelentősebb az 1856-ban, majd a következő évben is közzé tett *A magyar nép adomái*. Megfelelő hangsúlyt kap itt, hogy e munka eszmei alapjai már 1847-ben kialakultak. Erdélyi János *Népdalok és mondák* című híres kiadványáról írott recenziójában Jókai már kifejtette, hogy elengedhetetlenül szükséges a nem verses népköltészeti alkotások és mondák összegyűjtése is.⁵

Közhely, hogy ennek a népi alapokon szervesen kibontakozó s a nemzet életeterejét bizonyító irodalomnak a szolgálata folyamatosan aktuális maradt az 1850-es években is.⁶ Bár csak 1860-ban hangzott el, e munkálkodás legmélyebbre nyúló teoretikus igényű megalapozása az akadémiai székfoglaló volt, amelynek eszmetörténeti pozíció-

1 GINTLI Tibor, *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélő mód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában* (Budapest: Pesti Kalligram, 2021), 9–26.

2 TARJÁNYI Eszter, „Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla anekdotakincse”, *Literatura* 36 (2010): 15–38.

3 GYENIS Vilmos, „Emlékirat és anekdota”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 305–321.

4 LANDGRAF Ildikó, „Jókai anekdotái”, in *Jókai & Jókai: Tanulmányok; A 2012. május 4–5-én Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 135–152 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013); LANDGRAF Ildikó, „A humor nyilai – Jókai anekdotái”, in *Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 246–255 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

5 JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 1. köt., 1847. január 2 – 1848. március 12, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 1:80.

6 Szajbély Mihály a megközelítés elméleti alapjait is feltárva arról értekezik, hogy ennek az ideje az 1850-es években jött el igazán: SZAJBÉLY Mihály, „Programok és kánonok az 1850-es években”, in SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, 81–122 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005).

ját Hajdu Péter több egymással érintkező tanulmánya mutatta be.⁷ Ezek feltárták, hogy a herderi fogantatású romantikus szemlélet miképpen kapcsolódik a nemzetkarakterológiai gondolatokkal, s az erre való fogékonyságot összefüggésbe hozza azokkal a nemzeti önbecsülést szolgáló kitételekkel is, amelyek az ismert történeti szituációban szinte természetesen módon kerültek be a szövegbe.

Nem vált azonban részletes elemzés tárgyává sem nála, sem a kritikai kiadás sok forrást gondosan azonosító jegyzeteiben,⁸ hogy mi olvasható ki a szövegből Jókai és a magyar anekdotikus irodalom korábbi emlékeinek viszonyáról. Régebbi korszakok kutatásából érkezve ennek a hiánynak a pótlását szeretném elősegíteni, s az alábbiakban erről fogalmazok meg néhány további kutatási feladatot is körvonalazó elképzelést. Többről egyelőre nem beszélhetünk, s ez részben az előmunkálatok hiányával, részben pedig az-azal magyarázható, hogy maga Jókai sem tette egyszerűvé a téma megközelítését sem az akadémiai székfoglalóban, sem a megjelentetett szövegekhez fűzött reflexiókban.

A teoretikus igényű székfoglaló üzenetét azért nem könnyű felfejteni, mert a tudós társaság előtt megszólaló nagy író nyilvánvalóan nem tudományos diszkurzus megtartásának igényével lépett a testület elé, hanem roppant szuggesztív és nyelvi erő, kitérőkben és asszociációkban gazdag szöveget mondott el. A nyomtatásban megjelent változat is megőrizte a kronologikus és tematikus egységek csapongó váltogatását, s azt is, hogy a fő téma is folyamatosan ingadozott az élet széles területein jelen lévő humor természetének bemutatása,⁹ a sok műfajban megnyilatkozó anekdotikus beszédmód, valamint a szövegükben megidézett anekdoták között.

Világtörténelmi dimenziókat felölölő áttekintést olvashatunk a humor meglétének vagy hiányának okairól az egyes népeknél, s az európai antikvitás kivételes fontosságának ecsetelése után érkezünk meg a középkorba, hogy a reformáció nagy ecsetvonásokkal történő bemutatása következzen. Az időrendet azonban megbontja az udvari bolondokat és leszármazottaikat bemutató gondolatmenet, majd ismét az időrend lép előtérbe, előbb Boccacciót, majd a francia protestánsokat hozza elő, hogy aztán a hős fejedelmek emlékeztetét megőrizni tudó népi kedélyt méltassa, s itt kerül be a nemzetközi névsorba először magyar név: „Hunyady Mátyásunk emlékei már az iskolás gyermek szívében is élnek.”¹⁰

7 HAJDU Péter, „Az anekdota fogalmáról”, in *A romantika: Világkép, művészet, irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és HAJDU Péter, Osiris tankönyvek, 66–81 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); HAJDU Péter, „Az anekdota mint a magyar élet tükré”, in *A magyar irodalom története 2: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és mások, 418–429 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

8 Az alábbiakban természetesen ezt használom: JÓKAI Mór, „A magyar néphumorról: Értekezés”, in JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 5. köt., 1850–1860, II. rész, szerk. H. Törő Györgyi, Jókai Mór összes művei, 5:335–351, 631–650 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

9 Érdemes itt idézni Margócsy István markáns álláspontját: „Jókai, mikor akadémiai székfoglalóját épp az anekdotának szentelte, szándékosan provokálta a népnemzeti iskola intézményes irodalomfelfogását, elfogadhatónak tartotta a mikrotörténetek irodalmi alkalmazását is, s – a magyar irodalomelméletben elsőként – legitimálta a humort mint irodalmi megnyilvánulási lehetőséget”. MARGÓCSY István, „A nyelvi nemzet államának építése (1820–1870)”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván és mások (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2022), <https://f-book.com/mi/index.php?book=M2>.

10 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 342.

A tekintélyes testület újabb megszólítása után a hazai dolgokra térve méltatja az adomákat gyűjtő vállalkozásokat, majd a magyar néphumor történetének bemutatása következik Attilától elindulva a közelmúltig. Mivel a magyar népnek ezt a kivételes adottságát autochton jelenségnek tartja, a szemle egy ideig ugyan időrendben halad, ám egyes korszakok eszmei vagy vallási meghatározottságai már szóba sem kerülnek. A 18–19. századi történesek méltatása aztán átvált a magyar és a német adomák nemzetkaraktrológiába átcsapó összehasonlító elemzésére, hogy aztán ismét vállalkozásai méltatása következzen, a fennkölt befejezésben azt olvassuk, hogy ezek maradandóbbak lesznek, mint regényírói tevékenysége.

Ha tehát e sokszínű előadásból az anekdotákra vagy Jókai szavával élve az adomákra koncentrálok, akkor megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni a hosszabban kivonatolt vagy csaknem szó szerint idézett, elbeszélő jellegű szövegdarabokat. Az alábbiakban főleg ezekre figyelek, s nem sorolom elő azokat az eseteket, amikor az internetes világ előnyeit élvezve ki tudtam egészíteni a kritikai kiadás alapos munkával összeállított jegyzeteit. Egy későbbi kiadás ezeket majd hasznosíthatná, most csak jelzem, hogy igen vegyes, népszerű, külföldi anekdotagyűjteményeket és úti beszámolókat is felölelő olvasmányokról van szó.

A helyzet bonyolultságát és a további kutatások fontosságát illusztrálandó a nemzetközi szemle egyetlen példájára hivatkozom:

Már a jámbor asceták celláira fel volt írva a kettős verssorozat:

	ret	re	te	ret		re
Qui	ca	uxo	li	ca	atque	dolo
	pit	rem	tem	pit		rem. ¹¹

A középkori vágánsköltészetben is meghonosodott technikával írott háromsoros költeményben a középső sort kétfelé is olvasva azt a bölcsességet kapjuk meg, hogy aki nek nincs felesége, az elkerülheti a veszekedést és fájdalmat, akinek viszont van, az mindkettőt beszerzi magának. Ma már az is könnyen megállapítható, hogy az eredetileg talán Szent Jeromostól – nála még veszekedés helyett *bűn* (*pena*) szerepel – származó szentenciát széles körben elérhetővé tették a különböző proverbiumgyűjtemények, s csak időben közeliként hivatkozunk a magyar vonatkozásokat kedvelő, Königsbergben megjelent kiadványra.¹² Jókai azonban forrást is megjelöl, hisz a jámbor aszkéták celláiról beszél. Meglepetésünkre aztán megtaláljuk szövegünket az *Üstökös* 1858. november 6-án megjelent 12. számában is, ahol a forrást pontosítva azt olvassuk, hogy „Egy nem rég felfedezett omlatag remetelak falán ezt a felvétett írást találták”, majd zárójelben az asszonyoknak szóló álkérdés is olvasható: „Meg nem kell magyarázni az asszonyoknak, hogy mit tesz?”¹³ Az történt tehát, hogy a nagy író a humoros lapban olvasha-

¹¹ Uo., 341.

¹² Joannes Nepomuk BOBER, *Anthologia scientiarum et artium* (Königsberg, 1809), 122.

¹³ „Régiség”, *Az Üstökös*, 1858. nov. 6., 95.

tó szellemes és oda illő módon fiktív forrásmegjelölést kis módosítással áttette a tudós akadémikusok gyűlekezete előtt elmondott szövegbe is.

A történeti áttekintésben a kereszténység felvétele utáni időszakból előbb az ördöghistóriákra hivatkozik, majd a „schismatikus szörszálhasogatások” világából idéz fel eseteket. Ezek mindegyikét, a humor jelenlétét felcsillantva, kedélyes hangnemben adja elő, nem véve tudomásul, hogy a vitákban vereséget szenvedők és műveik a máglyára kerültek.

Hasonló áthangolásokat figyelhetünk meg további, immár a reformáció idejéből felidézett történetekben is. Abból az időből származnak tehát ezek, amikor a magyar író szerint „a néphumor mind jobban érni kezdte”.¹⁴ Mindkét anekdota Kónyi János dolgozatunkban később még részletesebben tárgyalandó *A mindenkor nevető Demokritus* című művéből származik. Az első esetében még nem teljesen jogtalanul a „legtalpraesettebb s mindenesetre legszelidebb” megnyilvánulásként idézi fel VIII. Henrik angol király udvari káplánjának szavait, aki a papok házassága ellenében hozott uralkodói rendeletet kárörvendően kommentálóknak azt felelte, hogy a papok házassága ugyan meg van tiltva, „de nincs megtiltva az asszonyoknak, hogy papjuk legyen”. Később még részletesebben szólunk a Kónyi által magyarított ősforrásról, a *Vade mecum* című antológiáról, amelyet kis változtatással közöl a 18. század végi magyar strázsamester:

Nyolcadik Henrik angliai király uralkodása alatt hat artikulusok tétetődtek a törvényhez, melyek közül egyik a papoknak feleségtelenségeket illette. Herceg Norfolk, ki az udvarnál nagy tekintetbe vala, öszvetalálkozik nemsokára ezután egy káplánnal, és kérdé ötet: Nohát mit mond atyaságod azon új törvény felül, hogy a papoknak ne légyen feleségek? A káplán felele: Legalább nem tiltatik meg az asszonyoknak, hogy papjuk ne légyen.¹⁵

Láthatjuk, hogy Kónyinál nem a megnevezetlen kárörvendők, hanem Norfolk hercege teszi fel a gúnyolódó kérdést, s a németből csupán az marad el, hogy ott nem egyszerűen nagy tekintélyűként van jelen, hanem ő maga szerepel a törvény kidolgozójaként is. Még erősebb egyébként a hangnem a nem sokkal később készült másik magyar feldolgozásban, Andrád Sámuelnél, ahol zárójelbe téve egy már-már szatirikus, szinte a műfajtól idegen megjegyzés olvasható: „Különben talám mind elkarhoznának.”¹⁶

A történeti konkrétumok mellőzésének, illetve átszínezésének következményei még erősebben látszanak egy ugyancsak Kónyitól származó másik anekdotában, amelyet érdemesnek látszik a nagy író felvezető szavaival együtt szó szerint idéznünk:

¹⁴ Jókai, „A magyar néphumorról”, 338.

¹⁵ KÓNYI János, *A mindenkor nevető Demokritus*, szerk., tan., BÍRÓ Ferenc, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981), 231; *Vade mecum* [...], 10 köt. (Berlin: Mylius, 1764–1792), 6:4. Később részletesen foglalkozom majd azzal, hogy György Lajos nagy jelentőségű tanulmányában beszámolta a két kötet anekdotáit, s így fűzött hozzájuk jegyzeteket. Sajnos azonban nem minden anekdotát látott el számmal, s ráadásul egy, csak az első kiadásban szereplő szöveggel is számolnunk kell. Ezért a továbbiakban mindig a modern kiadás oldalszámára hivatkozok, s ezt a gyakori előfordulás miatt az idézetek után, zárójelben adom meg.

¹⁶ ANDRÁD Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, 2 köt. (Bécs, 1789–1790), 2:31–32.

Majd, hogy a reformáció korszakot kezdte képezni a népek életében, a néphumor mind jobban érni kezdte; az ezen korból ránk maradt adomák közül felemlitem a legszebbet:

1530-ban V. Károly császár, ki a Luther tanainak véres üldözője volt, saját szemei előtt ilyen komédiát láta végbemenni:

A komédiások emelvénynén (még akkor nem hitták színpadnak) megjelenik egy vén ember; kezei közt egy nyaláb fa, gallérjára e név írva: Reichlin. A fát lelöki a földre, s némán odább megy.

Jő egy másik, annak a gallérjára e szó van írva: Erasmus Rotterodamus, az a szét-szórt hasábfákat halomra rakja s eltávozik.

Utána jő a harmadik, kit álcájáról is meg lehetne ismerni, hogy Luthert képviseli; az fáklyát hoz s a máglyát meggyújtva, ott hagyja.

Akkor jő a negyedik, kinek címe X. Leo, ez a tüzet el akarja oltani egy veder vízzel, de víz helyett olajat tölt rá s még nagyobb lesz az égés.

Végre jő egy ötödik alak, tulajdon Károly császárnak öltözve, véres pallossal kezében, hogy majd ő szétveri azt a tüzet, a mi által azt épen egészen elterjeszté.

És ezt a gungyjátékot maga a császár is végig nézte.¹⁷

Mivel ennek a reformáció történetét érzékletesen megjelenítő adomának a forrásait és genezisét nem tárta fel a kutatás, célszerűnek látszott, hogy az e kérdéskörrel más összefüggésben megismert forrásokat hasznosítsam. A vonatkozó szakirodalom gazdagításában segítségemre volt a Johann Reuchlinról alapvető monográfiát író Jan Hendryk de Boer, a göttingeni egyetem kutatója is.¹⁸ Első lépésben természetesen az esetleges magyar nyelvű források azonosítása történt meg. Mint a fentiekben már jeleztem, ezek egyike minden kétséget kizáróan Kónyi volt, s ez könnyen belátható a most teljes terjedelmében olvasható szövegből:

Midőn 1530-dikban V. Károly császár az akkor eredett luteránus vallást lenyomni kereste, tehát igen furcsa komédiajátékot hirdettek, melynek nézésére a császár is elment. Azonban jön elsőben is egy néma vénember a játéknéző piacra, kinek gallérjára ez a név Reuchlinus volt írva, és tanította volt hajdan legelsőbben a napkeleti nyelvet Németországban. Ez egy öl apró, görbe fácskákat hozott a karján, és a théátrumban levetvén leszaladott onnét. Azután jött egy más, Erasmus Roterodamus ábrázolásában. Ez az apró, görbe fácskákat egymásra rakta, úgy, hogy egy kis rakás lőn belőle. Ezután jött a harmadik személy, kit mindenek Lutherusnak esmértenek, és egy égő fáklyát hozván a kezében, a rakás fát meggyújtotta és elfutott. A negyedik személy X. Leó pápát példázta, kinek háromrészü koronája lévén, a tüzet egy kanna vízzel el akarta oltani, de mivel ijedtében az olajoskannát találta, tehát a tűz annál inkább felgyulladott. Végre V. Károly császár érkezett. Ez egy kezében levő széles hóhérpallossal a tüzet széjjel akarta ütni,

¹⁷ JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 338–339.

¹⁸ Jan Hendryk DE BOER, *Unerwartete Absichten: Genealogie des Reuchlinkonflikts, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation – Studies in the Middle Ages, Humanism, and the Reformation* 94 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2020), 65–69.

mely által inkább nagyobb szelet csinált, és a láng annál jobban lobogott. Ezt ki akarta Károly császár tanulni, hogy ki mesterkedte, de semmiképp ki nem tanulhatta. (89–90.)

Ám az idézetekből az is látható, hogy Jókai nem egyszerűen átvette Kónyi szövegét. Átdolgozásról kell beszélünk, hiszen elhagyta a Reuchlin érdemeit konkretizáló félmondatot, majd mellőzte, hogy a pápa fején háromrészü korona díszelgett, de a kannák összekeverését sem indokolta a pápa ijedtségével. Jókai szövegében ellentmondásos ugyanakkor, hogy egyfelől a szöveg elején és végén is a véres jelzővel illeti V. Károlyt, illetőleg kardját, másfelől viszont ezzel nehezen összeegyeztethetően és *Kónytól gyökeresen eltérően* az uralkodó nagyvonalú önmegtartóztatását regisztrálva fejezi be a szöveget: „És ezt a gunyjátékot maga a császár is végig nézte.” Ezzel szemben Kónyinál arról értesülünk, hogy az uralkodó megpróbálta előkeresetni a komédia szerzőit és szereplőit, de nem járt sikerrel.

A véres jelző kétszeri használata s az eltérő befejezés arra készítetett, hogy esetleges további forrásként szóba hozzam a történet egy György Lajos által természetesen már regisztrált változatát Horváth Zsigmond 1840-ben megjelent antológiájában, amelyet Jókai ismerhetett. A teljesség érdekében idézzük ennek szövegét is:

A reformáció víg-játékban

Az elmés franciák I. Ferenc király idejében az egész reformációt egy vígjátékban így adták elő:

Először egy ölfával jelent meg egy férfiú és azt levetvén – elment. Ezt követte egy másik, ki a fát fölvette, – körül szemlélgette de ismét letette. Utána jó a harmadik, ez a fára tüzet tett, s mind addig fújta, míg lángosan nem égett. Utóbb egy negyedik két vederrel tünt elő, az egyikben víz, a másikban olaj volt, s oltani akarván a tüzet, víz helyett olajt öntött rá, és a tűz lobogva égett. Végül egy vitéz karddal állott elő, s azzal csapkodta a tüzet, és a tűz még jobban elterjedt.

Az első példázza Reuchlint, ki a jeget megtörte, a második Erasmust, kinek a reformáció tetszett ugyan, de félénk volt abban munkás lenni, a harmadik Luthert, ki az evangélium tüzeit meggyújtotta. A negyedik X. Leo pápát, ki bullájának olajával inkább élesztette a tüzet. Az ötödik példázza Károly császárt, mint a reformációnak fegyveres gátlóját.

Isteni munka ellen azonban híjába tusakodik a gyarló ember.¹⁹

Itt tehát V. Károly a befejezésben a reformáció terjedésének fegyveres megállítójaként szerepel, s mivel nem előtte játszódik le a vígjáték, szó sincs bármiféle elismerésről. Valójában persze a reformáció egyértelmű apoteózisával találkozunk itt, amit nem csupán a befejezés példáz, hanem a gyávának minősített Erasmus elmarasztalása is.

Mindez persze elegendő lenne Jókai pozíciójának értelmezéséhez, ám talán nem felesleges megemlíteni, hogy a megidézett történetváltozatoknak természetesen külföldi forrásai vannak. A legkorábbi, a vígjátékot történetileg abszurd módon I. Ferenc udva-

19 HORVÁTH Zsigmond, *Elmédítő, szívképző s karakterfestő történetek s adatok füzére*, 2 köt. (Pest: Eggenberger, 1840), 1:95–96

rába helyező változatot egy Augsburgban 1524-ben megjelent, *Ein Tragedia oder Spill gehalten in dem küniglichen Sal zu Pariß* című röpirat (Flugschrift) tartalmazza,²⁰ azzal az eltéréssel, hogy itt Ulrich von Hutten is fellép. Ez a szöveg aztán bekerült 17–18. századi antológiákba is. A Kónyi-féle változat forrása azonban jóval később keletkezett. Alap-elemei egy 17. századi jezsuita teológus értekezésében bukkannak fel,²¹ György Lajos azonban helyesen járt el, amikor közvetlen forrásként egy híres emberek apophthegmáit tartalmazó kiadványt tüntetett fel, amely több más esetben is Kónyi forrása volt. Az itt „Carolus V. wird durch eine artliche Comödie erinnert, wider die Evangelischen nicht zu streiten und wüten” cím alatt szereplő szövegben megtalálhatók mindazok a mozzanatok, amelyeket az imént kiemeltünk.²² Csupán az első és az utolsó mondatban van eltérés. A nyitás ily módon csak annyiban különbözik, hogy a pápisták egészét elmarasztalja, majd közli, hogy nem lehet tudni, kinek a kezdeményezésére jött létre az a gondolatgazdag előadás, amely művészi módon jelenítette meg az evangéliumi igazság feltartóztathatatlan voltát. Az utolsó mondatot talán célszerű idézni:

Indem nun der Kayser mit Verlangen erwartete, wie die Comödie endlich ablaufen würde, so hatten sich die agirenden Personen unterdessen unsichtbar gemacht, haben auch niemahls können ausgeforschet werden.

(Miközben a császár kíváncsian várta, hogy mi lesz az előadás vége, a komédia szereplői kámforrá válva eltűntek, és soha nem is kerültek elő.)²³

A hosszadalmas részletezés talán nem fedte el célunkat. Azt kívántuk bemutatni, hogy milyen eljárásokkal emeli el Jókai kivonata a történetet a 16. századi felekezeti küzdelmek közismerten drámai eseményitől, amelyek Kónyi szövegében még kitapinthatók. Bizonyosan van protestáns elfogultság abban, ahogyan Jókai a reformáció megjelenésével hozza kapcsolatba azt, hogy „a néphumor mind jobban érni kezd”, de most nem ez a lényeges, hanem az, hogy a humor jelenlétét csak úgy tudja megjeleníteni, ha a könnyed és kedélyes hangnemet átsugároztatja magára az eseményre is.

Talán már nem szükséges ilyen részletességgel tovább példálózni, hogy belátassuk: a vallási konfliktusok mindegyikében ezt teszi. A humor mindent átható erejét próbálja megjeleníteni, ám ez csak úgy válik lehetségessé, ha a könnyed és kedélyes hangnemet minden tekintetben uralkodóvá teszi. Részletezés nélkül csak a hugenoták elleni processziók idején, illetőleg a farsang utolsó napján, a „bolondok pápájának” megválasztása alatt történtek együttes emlegetésének abszurdítására hívnám fel a fi-

20 Egy alapos tanulmány erről: Cora DIETL, „Erasmus, Reuchlin und Ulrich von Hutten als »Gewaltgemeinschaft«? *Ein Tragedia oder Spill gehalten in dem küniglichen Sal zu Pariß*”, in *Rules and Violence – Regeln und Gewalt: On the Cultural History of Collective Violence from Late Antiquity to the Confessional Age – Zur Kulturgeschichte der kollektiven Gewalt von der Spätantike bis zum konfessionellen Zeitalter*, szerk. Cora DIETL és Titus KNÄPPER, 209–222 (Berlin: De Gruyter, 2014), doi: [10.1515/9783110364613.209](https://doi.org/10.1515/9783110364613.209).

21 Jacob MASEN, *Speculum imaginum veritatis occultae* (Köln, 1664), 116. Erről lásd: Hugo HOLSTEIN, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Literatur des Sechzehnten Jahrhunderts* (Halle, 1886), 196.

22 *Deliciae Apophthegmaticae* [...] (Dresden: Mieth, 1724), 25–26.

23 Uo., 26.

gyelmet. A hugenották elleni felvonulások bizony könyv- és eretnekégetésbe torkolló véres események voltak, gondoljunk akár a 16. századiakra, akár a későbbiekre, amelyek végső következménye a protestánsok eltávolítása lett Franciaországból. Csak a fent említett kedélyeskedő hangnem dominánssá tételével vált lehetővé, hogy ezeket együtt emlegethesse a Mihail Bahtyin karneváli könyvéből²⁴ is jól ismert bolondpápa-állítás-sal, amikor köztudottan *átmenetileg, rövid időre* váltották le a hivatalosság intézményeit.

A szövegszervezés hasonló mozzanatait figyelhetjük meg a hazai fejleményeket bemutató részekre térve is. Az áttekintés természetesen Attilával indít, hiszen mint mondja, „a mai székeleyek [...] hun eredetéből, az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálnyt is”.²⁵ A megelőző egységgel párhuzamosan itt is a bohócok következnek, akik közül a nevezetesebbek listáját is adja. Ezek közül a Stibor vajda melletti Beckóról szóbeli és írásos hagyományból egyaránt értesülhetett, hiszen Kisfaludy Károly drámája, illetőleg Mednyánszky Alajos báró német nyelven több ízben is kiadott regéje és mondája nyilvánvalóan elérhető volt.

Az alábbiakban még szólunk arról, hogy ugyanez elmondható a Mátyás királyról szóló történetekről, köztük bizonyosan a bolondját megjelenítőkről is, amelyek egy része azonosította őt a szélesebb körben ismert, magyarul először 1577-ben megjelent népkönyv Markalfjával, de élt az az elképzelés is, hogy a királyi ellenfél nem az ótestamentumi Salamon, hanem a magyar uralkodó volt. Nevét itt nem mond, s ezt teszi Teleki Mihály bolondja esetében is,²⁶ akiről ugyancsak átszivároghatott valami a szóbeli hagyományba is.²⁷

A folytatásban Mária Terézia korszakára tér át, ám az itt elmondottak bizony már nagyon könnyűnek találtatnának a történeti forráskritika mérlegén. Induljunk ki a szöveg pontos idézéséből:

Szintén nagy hire volt Mária Terezia udvari bohócának, kit egy elmés kálvinista diák képviselt; s kiről a hagyomány igen eleven ötleteket tartogatott fenn, minők a „Fiat Voluntas tua”, s az INRI betűk megfordított tételének magyarázata; Insula Ráckevisensis Non datur Jesuitis, melynek az lett a vége, hogy a kegyes atyák nem nyerték meg káposztáskertnek azt a kicsi szigetecskét, mely valamivel nagyobb, mint Reuss-Schleuss hercegség.²⁸

A kritikai kiadás lényegi magyarázat nélkül hagyja ezeket a sorokat, csak arra utal, hogy Jókai később az *Életemből* első kötetében található „A csendes évek története”

24 Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982).

25 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

26 Teleki Mihály udvaráról, benne a zenészekről és alkalmasint *markalfi* névvel illetett bohócokról is sok adatot közlő, mintaszerű forráskiadvány jelent meg nemrég, amely mintegy utólag is magyarázza szélesebb körben való elterjedését: FEHÉR János, szerk., *Teleki Mihály udvartartási naplója 1673–1681* (Köln: Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007).

27 Az *Üstökös* fel is idéz egy történetet: „Krónikás adomák: Teleki Mihály és udvari bolondja”, *Az Üstökös*, 1860. jan. 7., 2.

28 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

című fejezetben megismétli az itt olvasottakat. Ez nincs teljesen így, hiszen a mondott helyen egyáltalán nem beszél a *Fiat voluntas tua* háttéréről, viszont arra hivatkozik, hogy az adatokat egy „hajdankori írott jegyzetgyűjteményben” fedezte fel, amely „még nem volt napvilágra hozva”.²⁹ Nem tudjuk milyen forrást tarthatott a kezében, ám gyanút keltő, hogy olyan forrásról a mai napig sem tud a szakirodalom, amellyel igazolni lehetne azt a teljesen valószínűtlen tényt, hogy kálvinista diákból lett udvari bolond élt volna a királynő udvarában.

Magukra a megfordított betűkre térve az első betűsor felette rejtélyes lehetett az akadémiai hallgatóság számára, amelynek több tagja bizonyára tudott arról, hogy *Miatyánk*-paródiákat meglehetősen széles körben használták a felekezeti küzdelmek időszakában, a „Legyen meg a te akaratod” olyan átformálásával azonban, amelyből *fiet voluptas tua* (‘a te gyönyöröd’) lesz, aligha találkoztak.³⁰ Ráadásul a beszédben az nem is hangzik el, hogy mivé is alakult át a *Miatyánk* szóban forgó részlete. A kálvinista diákból lett udvari bolond mesterkedését Jókai először *A cigánybáró* (1883–1885) című regényében részletezi, ott írja le, miképpen ügyeskedte ki a leleményes bolond Mária Teréziánál, hogy a *Miatyánk* mondott részletét eltévesztő, helyette „fiet voluptas sua”-t mondó cigánybáró számára a legitimitását jelentő fontos dokumentumra az imádságból vett részletet saját kezével odaírja, és aláírásával is hitelesítse.

Nincs rejtély híján a másik mozzanat sem. Ezt részben az 1860-os szöveg vázlatos volta okozza, de a történetet persze nem teszi hitelessé az sem, hogy „A csendes évek történeté”-ben szereplő változathoz már azt is megtudjuk, hogy Ráckevét az a jezsuita gyóntató akarta megszerezni „káposztás kertül” rendje számára, akiről dokumentálható, hogy a gyónási titkokat Rómába küldte. Az imént idézőjelbe tett káposztás kertet ugyanis Jókai is így, idézőjelben közölte,³¹ ami azt sugallta, hogy ez szó szerinti átvétel abból a dokumentumból, amelyre a történet felvezetésekor hivatkozik, s amely szerint mindkét elmésség a találékony bohóc szerzeménye.

Az persze régen tudott, hogy ez nincs így. Már a magyar szövegváltozatot csak Jókainál regisztráló Tóth Béla közölte,³² hogy a francia királyok használták a francia változatot („Jesuite N’aurent Rien Ici”). Ebben az irányban nem végeztem újabb nyomozást, azt viszont egy internetes vadászat eredményképpen könnyen meg lehetett állapítani, hogy a Jókai által is hozzáférhető 19. századi kiadványok olyan szövegvál-

29 JÓKAI Mór, „A csendes évek története”, in JÓKAI Mór, *Életemből: Igaz történetek, Örök emlékek, Humor, Útleírás*, szerk. LUKÁCSY Sándor, 2 köt., Jókai Mór munkái: Gyűjteményes díszkiadás 95–96, 1:49–65 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1997), 1:59.

30 A kérdéskör gazdag szakirodalmába vezet be ez a magyar nyelven is olvasható összefoglalás: Anne BRECKNER, „Egyszerűen szabad szájjal: A reformáció korának vallási paródiái”, ford. GROMON András, *Lelkipásztor* 94 (2019): 42–51. Jókai egyébként áttételes módon utal is erre a tradícióra *A cigánybáró* című regény „A báróság hétfele próbái” fejezetében: „Pumpernickelnél pedig már készen voltak a travestált latin szövegei mindenféle bohókás tartalmú imádságoknak”. JÓKAI Mór, *A cigánybáró – Sárga Rózsa*, szerk. LUKÁCSY Sándor, Jókai Mór munkái: Gyűjteményes díszkiadás 33 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1993), 54.

31 JÓKAI, „A csendes évek...”, 1:59.

32 TÓTH Béla, szerk., *Magyar anekdotakincs – Thesaurus Anecdoton Hungarorum*, 6 köt. (Budapest: Singer és Wolfner, 1898–1903), 1:231–232.

tozatokat terjesztettek, amelyekben a Habsburg-udvar lesz a színhely. Az időben legkorábbiak olvasmányos folyóiratokban jelentek meg.³³ Ezek nem mondják meg, melyik császár idejében történt dolgot mesélnek el. Az egyik bevezetésképpen közli, hogy egy igazságszerető művelt embertől mintegy negyven évvel ezelőtt hallott történet közzétételére vállalkozik, amely számára azt is bizonyítja, hogy a jezsuita rendet feloszlató XIV. Kelemen (Giovanni Ganganelli) pápát bosszúból a jezsuiták mérgezték meg. A történet szerint a császár nem merte elutasítani a birtokait gyarapítani akaró rend egyik ilyen kérését, s az ügyet a pápa döntésétől tette függővé. Ő a birtokot kijárni akaró jezsuita küldöttet a fészületeken olvasható felirat valódi jelentésére utalva utasította el: „Jam Nihil Reportabunt Jesuitae”. A részletekben gazdag változatban a megalázott jezsuiták bosszút esküdtek, és nem sok idő múlva a pápa egy másik betűsört talált az asztalán, amelynek jelentése az volt, hogy a szentszék hamarosan megüresedik. A mérgezés hamarosan meg is történt. Több konkrétumot tartalmaznak a történetet egy évszázaddal korábbra, I. Lipót német-római császár uralkodásának idejére helyező és a pápa megmérgezésének vádját nem tartalmazó változatok, amelyekben időnként forrásokra is történik hivatkozás.³⁴ Ebben a főhős Wenzel Lobkowic (1609–1677), a tréfát is nagyon kedvelő miniszter lesz, aki hevesen ellenezte, hogy a császár a sziléziai Glatz grófságot és Graz városát odaítélte a jezsuitáknak. Az uralkodó végül is engedett a jövedelmeket féltő érvelésnek, s rá hagyta a döntést. Ő a jezsuita delegátus előtt szarkasztikusan fejtegette, hogy a rend tagjai bizonyára képesek fogadalmuknak megfelelően a megváltó szavai szellemében cselekedni. Így bizonyára el tudják fogadni azt az üzenetet is, amely a kereszt felett olvasható, s amely válasz előterjesztett kérésükre is. Ekkor hangzott el, hogy szerinte mi lenne az INRI igaz értelme, majd a császár által már kiállított adománylevelet összetépte. A szövegek kifejtik, hogy a jezsuiták ezt nem tudták neki megbocsátani, de nem állítják, hogy direkt összefüggés lenne az intézkedés és Lobkowic későbbi (1674), kegyvesztettként való száműzetése között.

Szemponunktókból az is fontos, hogy a jezsuiták és Lobkowic konfliktusának ecsetelésekor ugyan hivatkozás történik az udvarban svéd követként megforduló Esaias Pufendorf beszámolóira, maga a történet azonban nem szerepel egyetlen írásos dokumentumban sem.³⁵ A jelek szerint szóban terjedt, és főleg a cseh területeken lehetett népszerű, s persze átszivároghatott hozzánk is, így elérhette Jókai környezetét is.

33 „Historische Bruchstücke”, *Der Kanonische Wächter*, 1831. jún. 17., 426–427, 426; „Ganganelli”, *Die Mode-Zeitung für die elegante Welt* 47, 46. sz. (1847): 757. Utóbbi abban tér el az előzőtől, hogy elhagyja a jezsuita bosszú és a pápa megmérgezése motívumát.

34 Samuel SUGENHEIM, *Geschichte der Jesuiten in Deutschland, bis zur Aufhebung der Pabst Clemens XIV. (1540–1772)*, 2. köt. (Frankfurt am Main, 1847), 150–151; Eduard VEHSE, *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation*, 5. köt. (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1851), 44–45; Eucharius Gottlieb RINK, *Leopolds des Grossen, Röm. Käysers, wunderwürdiges Leben und Thaten* (Köln, 1713), 720. Egy folyóiratban közölt névtelen írás: „Ein Lobkowic”, *Bohemia: oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände* 22 (1849. nov. 9.): 3.

35 A kérdéskör szakirodalmába is jó bevezetés: Zoltán CSEPREGI, „Das königliche Ungarn in Jahrhundert vor der Toleranz (1681–1781)”, in *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgmonarchie und in Erzstift Salzburg (17–18. Jahrhundert)*, szerk. Rudolf LEEB, 299–330 (Wien: Böhlau, 2009), 302–304.

Erre a megfogalmazásra Szigeti Csaba észrevétele alapján³⁶ mertem vállalkozni. Ő a *csittvári krónika* filológiájával foglalkozva találkozott a kérdéssel. Egyrészt megállapította, hogy a krónikát tervezgetve Jókai feljegyezte noteszébe a *Fiat voluntas tua* szentenciát, másrészt Jókai *És mégis mozog a föld* című regényében közölt tételeken végighaladva hosszabban időzött el a „Sok nagy uradalom keletkezének szomorú adatai. És ezekkel vegyest nagy históriai személyeket jellemző adomák. Mária Terézia és magyar udvari bolondjának komoly alapú tréfái” című tételnél.³⁷ Invenciózus elemzése arra a meggyőző következtetésre jut, hogy az itt említett udvari bolond nem lehet azonos a Hermányi Dienes József 292. anekdotájában szereplővel, majd az javasolja, hogy ne írással forrást keressünk. Ezt Jókai egy későbbi nyilatkozatával támasztja alá: „Az elemi iskolában volt egy kedves tanítóm, Székely János; lecke után sokszor ott tartott és mesélt nekem régi szép adomákat Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról, találós meséket”.³⁸ Szigeti ugyanakkor nem szembesítette ezt az általam fentebb idézett, „hajdankori írott jegyzetgyűjteményt” emlegető nyilatkozattal. Azt hiszem, ennek ellenére ezt az elképzelést tarthatjuk a legvalószínűbbnek.

Bárhogyan is jutottak el hozzá, Jókai nagyon invenciózusan használta fel a hagyományban kerengő mozzanatokot, s talán az sem kizárt, hogy a Reuss–Schleiz Hercegség említésével nem csupán a követelés nagyságát akarta érzékeltetni, hanem a név megváltoztatásával ugyan, de utalt a hagyományba bekerült hercegségre is. Az sem kizárt, hogy ezekből került át valamiképpen hozzá a jezsuita gyóntató alakja is. I. Lipót gyóntatói közül a leghíresebbnek a nevét ugyanis a források is megadják: Philip Müller 1656–1676 között volt a császár gyóntatója, s róla az is köztudott volt, hogy a spanyol vonal képviselőjeként folyamatosan kapcsolatot tartott fenn az ottaniakkal.

Összegezve: elismeréssel adózhatunk Jókai invenciójának, ám azt is meg kell említenünk, hogy a tárgyalt betűsorok felhasználásakor a már tapasztalt módon teremtette meg a könnyű átjárást az irodalmi fikció és az akadémiai értekezésbe való tényszerűség között. Csak a teljesség kedvéért említjük meg Bíró János udvari mulattató szerepeltetését az 1852–1853-ban megjelent *Török világ Magyarországon* című regényben. Apafi Mihály fejedelem bohóca az irodalmi fikció szokványos működése szerint nevet is kap, jóllehet nem találkozunk ezzel a névvel a mű két legfontosabb forrásában, Bethlen János *Historia rerum Transylvanicarum*ában és Cserei Mihály Erdély-históriájában.³⁹

Az akadémiai beszéd folytatásában a „hegedősök” következnek, s persze tudnunk kell, hogy kéziratban maradt 16. századi ilyen énekeink egyike sem lehetett ismert Jókai számára, s így logikus, hogy Tinódi Sebestyén *Sokféle részegesről*, illetve *Udvarbí-*

36 SZIGETI Csaba, „Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: A *Csittvári krónika* filológiája”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 219–250 (Budapest: Reciti, 2017).

37 Uo., 225. Az értelmezés természetesen épít a kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Margócsy József és Margócsyné Oberländer Erzsébet jegyzeteire.

38 JÓKAI Mór, „Jókai önmagáról: Válogatás az író önéletrajzi feljegyzéseiből”, in JÓKAI Mór, *A huszti beteglátogatók: Történelmi elbeszélések*, szerk. BESSENYEI György, 345–352 (Budapest–Uzsgorod: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó–Kárpáti Könyvkiadó, 1982). Idézi SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 226.

39 JÓKAI Mór, *Török világ Magyarországon (1852–53)*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 10, 417–447, 512.

rákról és kulcsárokról című műveire gondoljunk a tréfás dalok emlegetése során, bár Jókai Tinódit tudósító énekek szerzőjeként is sokra tartotta, s elődjeként nevezte meg. Az *Üstökös* legelső számának nyitó lapján öt méltató vers olvasható, s a lap rendre „konvencziós hegedőse”-ként emlegeti. Nehezebb meghatározni a félig belső inasként, félig udvari költőként emelgetett Gyöngyösi István szóba jöhető verseit, s úgy tűnik, mintha csak a Dugonics Andrástól átvett tréfás szóváltás (Gyöngyösi–Göröngyösi, Vénus–vénius) miatt hozta szóba a 17. századi költőt.⁴⁰

Kiterjedtebb voltuk s nagyobb feldolgozottságuk is indokolja, hogy külön foglalkozunk a Mátyás király történetekkel. Először talán érdemes a beszéd e részletének végére ugranunk, ahol Jókai a cím és tartalom ismertetése nélkül, de szinte filológiai teljesítményével is dicsekedve elmondja, hogy talált egy adomát a „»Lirumlarum Löffelstiel« című német gyűjteményben, mely e nagy királyunk igazság-szeretetét, hirdetvén, bizonyosan nem ráfogás».⁴¹ Megtörtént tényként kezeli tehát a történetet, s mi Kríza Ildikó jóvóltából azt is tudjuk, hogy a kolozsvári bíró megleckéztetésének híres esetével van dolgunk. A kitűnő folklorista pontosította a gyűjtemény címét, és azt is megállapította, hogy a *Lyrum Larum Lyrissimum* című, Lipcsében 1700-ban és 1730-ban is megjelent antológia 327. darabjáról van szó.⁴²

Ez a hivatkozás persze roppant furcsa, s talán éppen ezért hagyta el Jókai a beszéd későbbi kiadásából, hiszen itteni szavaiból arra következtethetünk, hogy csak a német kiadványban ismerkedett meg ezzel a történettel. Megállásra készítő ez, hiszen Toldy Ferenc gondozásában már 1854-ben megjelent a *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók* című kötet. Ez az *Újabb nemzeti könyvtár* sorozatban napvilágot látott kiadvány Benczédi Székely István 1558-ban kinyomtatott és Heltai Gáspár 1575-ben közölt magyar krónikáit is tartalmazta, vagyis két olyan terjedelmes prózai szöveget, amelyet a Mátyás-hagyomány 16. századi meglétének és széles körű elterjedtségének bizonyítékként kezel a szakirodalom.⁴³ Az is megállapítható, hogy Jókai székfoglalója erre a kötetre nem hivatkozik, jóllehet szinte kizárt, hogy ne szerzett volna tudomást

40 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344. Itt megismétli a szójátékot: JÓKAI Mór, „A murányi Venus”, in JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, szerk. TÉGLÁS Tivadar és VÉGH Ferenc, 2 köt., Jókai Mór összes művei: Regények 67–68, 2:121–127 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 2:122. Itt ugyanakkor megingásra hajlamos férjétől eltérően hazáját szerető, elszánt lelkű matrónai alakként mutatja be.

41 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 634. Ezt a bekezdést csak a *Magyar Akadémiai Értesítő*ben megjelent szöveg tartalmazza: JÓKAI Mór, „A magyar néphumorról: Olvasta székét foglalva jan. 30. 1860. Jókai Mór”, *Magyar Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 1 (1860): 9–25, 18.

42 KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 33, 68. Itt jegyezzük meg, hogy nem tűnik természetlennek annak vizsgálata sem, hogy elsősorban persze Bonfini közvetítésével mi vált ismertté a nagy királyt övező anekdotákból külföldön. Egy udvari bolondok történeteit adó antológia például némi módosításokkal átveszi Bonfinitól azt a mókás esetet, hogy a Pogyebrád György és Mátyás között folyó háború egyik szünetében egy Mátyáshoz húzó cseh úr javaslatára a két király bohócai csaptak össze ádáz fizikai küzdelemben annak eldöntésére, hogy a katolikus vagy a huszita vallásnál van-e az igazság. Döntés persze nem született, mert a már vesztesnek látszó cseh bolond megsegítésére belenyúlt a küzdelembe az említett cseh méltóság, s az így támadt nagy felfordulást a királyoknak kellett lecsendesíteniük.

43 Heltai krónikájának volt már egy korábbi, 1789-ben megjelent „modern” kiadása is: HELTAI Gáspár, *Magyar krónika*, 2 köt. (Győr: Streibig József, 1789).

megjelenéséről: a sorozat más köteteit bizonyíthatóan használta, s bár a tényleges kiadói munkában nem vett részt, elfogadta, hogy szerepeljen a szerkesztők névsorában. Ő mégsem az ebben szereplő, Bonfininál vagy tőle függetlenül csak Heltainál olvasható híres szövegekre⁴⁴ hivatkozik, hanem három történet négy motívumára, a cinkotai iccére (ebben szerepel a három kérdés is), a budai kutyavásárra és a tétényi malomkörre. Ezekről állítja, hogy magukon hordozzák azon kor, vagyis Mátyás király korszakának zamatát. Valamelyest összhangban van ezzel, hogy további nyolc, Bonfinitól, Székelytől és Heltaitól ugyancsak független történet társaságában szerepelnek ezek *A magyar nép adomái* című kötet „Anekdoták Mátyás királyról” ciklusában is. A címhez fűzött jegyzetben ugyanakkor a következőt olvassuk: „ezeknek egy része nép ajkán forog, más része Galiotti, Mátyás udvari tudósának jegyzékeiből vétetett”.⁴⁵ Könnyen megállapítható viszont, hogy a ciklus egyetlen darabját sem Galeotto Marziótól vette át. A híres olasz vándorfilozófusnak az udvari világ eseményeivel, továbbá Mátyás bölcséleti és vallási nézeteivel foglalkozó művének bizonyos részletei ugyanis csak nagy átalakítások után kerültek be 18. századi kalendáriumokba és anekdotákat is közlő kötetekbe, de Jókai 1856-os kiadványában ezek közül *egyetlen ilyen sem szerepel*.⁴⁶

Nem könnyű magyarázatot találni az így kirajzolódó ellentmondásokra. Kétségtelenül figyelembe kell vennünk, hogy Benczédi Székely és Heltai terjedelmes művet tett le az asztalra, s 1854-es újraközlésük az értelmezés kezdetét jelentette, s ekkor még korántsem kaptak olyan méltatást, mint a későbbi szakirodalomban. Az is igaz ugyanakkor, hogy különbség van a két szerző között. Míg az előbbinél terjedelmes szövegtengerben jelent meg a tréfás szegény ember története, s az a megjegyzés is, hogy „Eféle trufái sokak vadnak a Mátyás királynak, kikről én most többet nem irok”,⁴⁷ addig Heltainál a szorosabban vett eseménytörténeti résztől jól elkülönített fejezetet kap a nagy király dicsérete, s ezt illusztrálják a csokorba szedett anekdoták.

Mindezt figyelembe véve is paradox helyzettel szembesülünk. Az őshagyományokra deklaráltan érzékeny író mellőzi kiadványában az olyan anekdotákat, amelyek természetesen nem függetlenek a nemzetközi anekdotikus tradíciótól, de azt nagyon korán, már a 16. században képesek önállóan alkalmazni, és a magyar nyelven megszólaló irodalom kitüntetett darabjai lesznek, s ugyanakkor éppen olyan szövegeket részesít megkülönböztetett figyelemben, amelyek magyarítása jóval később, a 18. században történt meg, s amelyek ráadásul erősebben is kötődnek a nemzetközi motívumkészlet-

44 Melyek szerint: egy szegény ember segítségével agyafúrt kérdésekkel leckézteti meg az urakat; álruhában leleplezi a kolozsvári bírót; Moldvából menekülve egy szebeni asszonynál elkölti élete legjobb káposztás vacsoráját; inkognitóban kikémleli az ellenséget; megajándékozik egy szegény embert; álruhában járja az országot; az uraktól kártyán elnyert pénzzel fizeti ki zsoldosait.

45 JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái*, 1. köt., 1850–1858, szerk. SÁNDOR István, Jókai Mór összes művei: Adomák (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 669.

46 Fontos ezt kiemelni, hiszen ezt bár már Sándor István is hangsúlyozta, ennek ellenére még Landgraf is besorolja Galeottót a források közé: LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 144.

47 SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac jeles dolgiarol* (Krakkó, 1559), szerk., tan. GERÉZDI Rabán, *Bibliotheca Hungarica antiqua* 3, faksimile kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1960), 219–220.

hez. A Galeotto Marzióról elmondottak pedig végképp érthetetlenek, hacsak nem azt akarják demonstrálni, hogy a nép kollektív alkotó ereje képes az udvari tudósok írás-művészetét is magába olvasztani.

Meggondoltabbnak látszik a nagy író eljárása a Zrínyi Miklóst megidéző anekdota esetében. Érdeemes szó szerint idéznünk a folytatást:

Hasonlóan régi a Zrínyi Miklós által felhozott adoma, a székelről, kit az ördög visz a hátán, kérdi tőle a szemközt találkozó társa: „Komé, hová? – Visz az ördög a pokolba. – A bizony rossz. – De még rosszabb lenne, ha ő ülne a nyakamba, s én vinném őt a pokolba!” Ez célzattal volt felhozva arra, hogy az akkor vitázó két nemzet melyikéhez szegődjék a magyar?⁴⁸

Lényegében ez a változat szerepel az 1856-os adomáskönyvben is *Zrínyi Miklós adomája* címmel, azzal a különbséggel, hogy a bevezető sorok összefüggésbe hozzák a Wesselényi-féle összeesküvéssel,⁴⁹ a befejezés viszont kevésbé konkrétan céloz az aktualitására.⁵⁰

Több téves és megalapozatlan megfontolás félretételével Oltványi Ambrus tisztázta a kritikai kiadásban, hogy e szöveg Jókainál legkorábban az *Erdély aranykora* című regényében (1851) olvasható, Bánfi Dénesnek a gyulafehérvári országgyűlésen elmondott beszéde egy részleteként.⁵¹ Az erdélyi úr is a vitéz Zrínyi Miklós („aki minden magyar-nak ideálja lehet”) szájába adja, eltérés csak abban van, hogy ő az ördögöt sarkantyúval is felszereli. A szöveg folytatásaként aztán hosszan ecseteli a török- vagy németbarátság előnyeit és hátrányait, magával Zrínyivel viszont csak annyit mondat zárlatként, hogy „értsen belőle, aki akar”. Bethlen Miklós önéletírása szerint viszont a történetet 1664. november 18-án Zrínyi a következőképpen mondta el a társaságában a végzetes vadászatra kocsizó szerzőnek és Vitnyédi Istvánnak:

Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozik egy barátja szemben véle. Kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek én, hanem visznek. Kik s hová? Felelé: Az ördögök a pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél. Felele: Rosszul bizony, de lehetnék én ennél is rosszabbul. Melyre imez álmélkodva: Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb. Felele: Úgy vagy, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba mennék, hiszem rosszabbul volnék úgy ennél is. Applicálá Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.⁵²

48 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 345.

49 „Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hős utódának, kit mint nagy költőt és nagy hazafit egyenlő tiszteletben tart a költészet és a haza, van egy adomája, melyet mondott ő azon uraknak, kik sürgették, hogy valamely országos változás előidézésében legyen segítségükre.” JÓKAI, *Az önkényuralom adomái*, 1:80.

50 „Ez a mese nagyon illet az akkori viszonyokra.” Uo., 1:81.

51 JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei: Regények 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 231.

52 BETHLEN Miklós, *Önéletírása*, szerk. V. WINDISCH Éva, tan. TOLNAI Gábor, 2 köt., Magyar századok (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1955), 1:206.

Szinte bizonyos, hogy a regény és az adomáskönyv írása idején Jókai még nem ismer- te az *Önéletírást*, amely Szalay László gondozásában 1858–1860-ban jelent meg, hiszen Tóth Zsombornak a mű kéziratosszerű terjesztéséről írott tanulmányaiban⁵³ nem találtam olyan szálát, amely elvezetne Jókai környezetéhez.⁵⁴ Ezért nagyon valószínűnek tart- hatjuk Oltványi Ambrus véleményét, aki szerint a regényíró nem Bethlen szövegéből, hanem valamilyen más forrásból, esetleg szóbeli közlésből merített. Az irodalomtörtész álláspontját még azzal is alátámasztotta, hogy „míg a Csereitől való átvételek esetében Jókai híven, gyakran szinte szó szerint követi forrását, addig a szóban forgó anekdota a regényben – Bethlen szövegéhez viszonyítva – meglehetősen szabad átírásban szere- pel”.⁵⁵ Nagyon elgondolkodtatónak találjuk ugyanakkor, hogy kitartott e változat mel- lett a székgfoglaló idején is, amikor már – az első könyv tizenhetedik részében lévén – egészen bizonyosan kézbe vehette az 1858-ban megjelent Bethlen Miklós-kötetet. Eb- ben szerepet játszhatott a változat tömörebb, frappánsabb volta, amely nem csupán bi- zonyos motívumok (például az ördög általi megnyergelés vagy sarkantyúzás) mellőzé- sének köszönhető, hanem a párbeszéd tömörítésének is. Tömörebb anekdota állt elő tehát a szóbeliségben. Jókainak bizonyosan tetszett persze a párbeszédet megnyitó szé- kely motívum is („Komé, hová?” „Hová mégy kenyeres?” helyett), amely nagyon illett a regény Bánfi Dénese ajkára.

18. századi gyűjtemények Jókai olvasatában 1 – Kónyi János

a) Megjegyzések a találkozás filológiájához

Saját gyűjteménye és kiadványai előzményeként a nagy író említést tesz két 18. száza- di, nyomtatásban megjelent vállalkozásról is. Csak kettőt említ az ekkor született négy legfontosabb közül, s az elhagyás egyike nem igényel magyarázatot, hiszen Hermá- nyi Dienes József *Nagynyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus* című műve kéziratban maradt, s csak 1940-től válhatott irodalomtörténeti vizsgálatok tárgyává. Rejtélyes ugyanakkor Andrád Sámuel kétkötetes művének mellőzése. Köny- nyen lehetséges persze, hogy Jókai nem tudott róluk, hiszen az *Elmé és mulatságos rö- vid anekdoták* kötetei csak egyszer jelentek meg Bécsben: 1789-ben, illetve 1790-ben.⁵⁶ Az alábbiakban tehát kettővel foglalkozom.

53 TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratosszerű kultúrában 1710–1858/60: Váz- lat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298.

54 Megengedőbb, de lényegében azonos álláspontot képvisel Vaderna Gábor fontos tanulmánya: VADERNA Gábor, „Erdély – identitás – Jókai: A kétszárvú ember”, in *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy könyvek 25, 114–141 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018), 126–127.

55 JÓKAI, *Erdély aranykora*, 312.

56 Az életmű elemzésében új szempontokkal jelentkező tanulmány: GOLYÁN Ádám, „Andrád Sámuel irodalmi programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 632–659, doi: [10.56232/ItK.2022.5.04](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.5.04).

Jókai értekezése a Kónyi János *A mindenkor nevető Demokritus* című művéről mondottakat a következőképpen indítja:

A magyar népadomák gyűjteményei közt legrégebbnek tartom „Világbence nevetséges történeteit”; a miknek nagy része ugyan igen észrevehetőleg fordítva van német és latin anthológiákból; helyenkint ilyen kifejezéseket is találni benne, mint: „kereste őt kibékíteni” (suchte ihn zu besänftigen), azonban egy néhány mégis magán viseli a kor és faj bélyegét.⁵⁷

Könnyen megállapítható, hogy ez a nyilatkozat nem egy könyv címét adja meg, hanem Kónyi János 1782-ben megjelent *A mindenkor nevető Demokritus, avagy okos leleményű furcsa történetek* című műve egyik fejezetének a címét. Ezt követően kettőt fel is idéz a gyűjteményből.⁵⁸ Mindez fejtörésre készítette az irodalomtörténészeket, s a kérdéskör nagy klasszikusa, György Lajos arra a következtetésre jutott, hogy Jókai nem ismerte sem a teljes mű címét, sem szerzőjét, s csak egy csonka példány járhatott a kezében.⁵⁹ Megállapítása jól beilleszthető volt abba a közkeletű vélekedésbe, hogy a 19. század második felére a hajdan többször is megjelentetett mű példányai már annyira elhasználódtak, hogy beszerzése is nagy nehézségeket okozhatott, s ez kimondatlanul is vastagította a nagy író érdemeit.⁶⁰ Mérsékelt hangnemben szólt erről Bíró Ferenc, aki föltétlenül említésre méltónak tartotta, hogy az első kiadáshoz György Lajos még 1930-ban sem jutott hozzá, s hogy „az Országos Széchényi Könyvtár minden tekintetben korszerű és modern nyilvántartása az első edíciónak ma is csak két példányáról tud, s az egyik még csak nem is Magyarországon található”.⁶¹

Hamarosan hasznosítani fogom azt, hogy az első kiadás első kötetéből az SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtára is rendelkezik példánnyal (egy további példányt regisztrálnak a katalógusok Debrecenben is), most azonban csupán azt említem meg, hogy már a Jókai kritikai kiadás gondozója is kétségbe vonta a fenti elképzelést. Magának György Lajosnak magas színvonalú feldolgozásából is kiolvasható ugyanis, hogy Jókai már 1860 előtt a teljes szöveget ismerhette, hiszen mindkét kötetből idéz vagy átvesz műveket, s az is megállapítható, hogy ezek a kötetek különböző helyeiről származnak. Emlekeztethetek itt arra is, hogy a reformáció eseményeit megjelenítő két, a fentiekben

57 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

58 Mint látni fogjuk, ezek és az általa később idézettek sem a „Világbencének némely furcsa és nevetséges történetei” fejezetből származnak, ezért a kötetnek ezt a részét most mellőzzük, elemzésére később térünk vissza.

59 GYÖRGY Lajos, *Kónyi János Demokritusa: Székfoglaló értekezésül felolvasva a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1931. március 2-i ülésén* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1932), 4–5.

60 A nagy népszerűség kétségtelenül dokumentálható a nyomdászok megnyilatkozásaival is. Az 1816-os harmadik kiadás második kötetében a címlapot követő lap rectóján „Tudósítás” címen ír a budai Lederer özvegye arról, hogy „a furcsa Demokritusnak sok kedvelői találkoznak”, s ezért került sor a harmadik kiadásra. A lap versóján tekintélyes lista van azokról a városokról, ahol a könyv elérhető.

61 BÍRÓ Ferenc, „A mindenkor nevető Democritus és szerzője: Kónyi János”, in KÓNYI, *A mindenkor nevető...*, 397–408, 397.

általam elemzett történet közül az egyik az első (89), a másik pedig a második (231) kötetből származik.⁶²

Roppant beszédes ugyanakkor az, hogy Jókai miként tár két olyan, Kónyi strázsamestertől származó példát az akadémikusok grémiuma elé, amelyek szerinte „magukon viselik a kor és faj bélyegét”. Az egyikről azt írja, hogy egy kálvinista diákról szól, aki úgy tudott bejutni Mária Terézia koronázásának ünnepélyére, hogy Zebaót⁶³ szolgájának nevezte magát. A testőrség tagjai ugyanis valami erdélyi mágnást sejtettek a furcsa név mögött. Ám ha szorosabb vizsgálat alá vetjük a szöveget, kiderül, hogy Kónyinál nem koronázásról, hanem egy Pesten tartott nagy bálról van szó, az ügyes fogással bejutó ember pedig egy „közönséges alacsony ruhába” öltözött erdélyi nemes. De talán érdemes felidézniük a szöveget:

Egyszer Pesten nagy bál tartatott, ahol mind mágnások és főnemes emberek voltak. Jön egyszer egy nemesember, ki csak közönséges alacsony ruhában vala, és bé akar menni. Megállj, hej! kiáltja a káplár a strázsáról, micsoda úrnak a szolgája vagy? Én a Zebaót úrnak a szolgája vagyok, felele a nemesember. Erre előhívhatja a káplár az egész strázsát, és kérdé tőlök, hogy ilyen nevezetű urat esmernek-é? Melyre ki-ki azt felelte, hogy ilyen nevet nem is hallottak, Mindazonáltal, hogy senkit meg ne bántunk – úgy mond a káplár – netalántán valami erdélyi nemesember lesz az, mivel a neve idegen előttünk, eresszék be a semmirevalót. (237.)

Bár a szöveg forrását György Lajos ez esetben is meg tudta nevezni,⁶⁴ azt kivételesen mi tudtuk megállapítani, hogy a *Jókai által Kónyinak tulajdonított változat* először Vas Gereben *Ne vessünk* című antológiájában, 1855-ben jelent meg, tehát bizony ennek a kornak bélyegét viseli magán.⁶⁵ Jelenlegi tudásunk szerint legalábbis ő helyezte át Mária Terézia koronázási ünnepélyére a történetet.

A másik történetet talán célszerű Jókai tömör összefoglalásában idézni: „Ugyanebben találni a »ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes«, később politikai mottóvá is alakult történetet.”⁶⁶ A Kónyinál olvasható történet egy lovát áruló cigány és két paraszt párbeszédéből áll: a cigány hol így, hol úgy jellemzi áruba bocsátott lovát, ám a korábban összebeszélő parasztok leleplezik, ő pedig az idézett szentenciával vágja ki magát. (193.)

Jól kivehető a politikai motiváció mindkettőben, de ennek hüvelyezését nem tekinthetem feladatomnak, s természetesen nem az volt célom a fentiekben, hogy filológiai pontatlanságok sorozatában marasztaljam el az író. Úgy tűnik, sokszor hagyatkozott legendás memóriájára, s így történhetett meg az is, hogy 1710-re datálja a *Demokritust*.

62 Éppen abból a részletből nincs ugyanakkor egyáltalán idézet, ahonnan Jókai a germanizmusa miatt elmarasztalt helyet származtatja: a Világbenca történeteiben észlelt germanizmus ugyanis nem abban, hanem a második kötet egyik darabjában (187) érhető tetten.

63 Sabaoth ('seregek'): a *seregek ura* összetételből, vagyis Isten egyik nevéként használatos az *Ószövetségben*.

64 *Vade mecum...*, 8:224. Ott a történet Angliában játszódik, s a magát beügyeskedő pedig skót nemes.

65 Vas Gereben, *Ne vessünk: Eredeti adomák a magyar életből* (Pest: Kilián, 1855), 233.

66 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

A látványos tévedések ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy elsősorban a motívumok azonosságára figyelt, s közömbösek voltak számára a megjelenés vagy a hagyományozódás körülményei. Számára a *közösség teremtő erejének* kimutatása lett a legfontosabb, s szinte mellékessé vált az *átörökítők személyének és magának a folyamatnak* a számbavétele. Az őshagyomány láthatóvá tétele, kései utódokat is megszólítani tudó erejének felmutatása mindent háttérbe szorított.

b) Kónyi vállalkozása és a kortárs európai anekdotikus irodalom

Láthattuk a fentiekben, hogy Jókai észlelte a feszültséget Kónyi János szövegeinek német és latin nyelvű antológiákból való származtatása és a régebbi kor, továbbá a faj bélyegének jelenléte között. Ezt a feszültséget György Lajos kutatási eredményei alapján jóval nagyobbban látjuk. Az összehasonlító tárgytörténet nagy kolozsvári klasszikusa ugyanis akadémiai székfoglalójának kibővített változatában elképesztő akribiával tárta fel a gyűjtemény legfontosabb forrásait.⁶⁷ Kutatói ars poétikájából is következően ugyanakkor szinte önkorlátozó módon állt meg az adatok számba vételénél, s legfeljebb néhány alkalmi értelmező megjegyzést engedett meg magának. Ilyenek természetesen később további szerzőktől is születtek, s ezekre az alábbiakban ki is fogok térni. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ilyen előzmények után szinte elengedhetetlen a szembenézés azzal, hogy mit gondol a modern tudományosság a Kónyi strázsamester által használt kötetekről s azok kontextusáról. Természetesen hasznosítható volt néhány, az anekdota műfaj egyetemes történetét áttekintő összefoglalás is,⁶⁸ de a legfontosabbaknak mégis a 16–18. századra vonatkozó publikációk bizonyultak, köztük egy nagyon friss tanulmánykötet,⁶⁹ illetőleg egy ebben is folyamatosan hivatkozott korábbi, de megkerülhetetlennek látszó monográfia.⁷⁰ Módszertani szempontból ezekben a tanulmányokban az látszik gyümölcözőnek, hogy programszerűen mondanak le egy időtlen és normatívan kezelt definíció megalkotásáról és alkalmazásáról. A definíció keresését tehát funkcionális leírás váltja fel, a vizsgálat tárgya az, hogy a kor domináns szóhasználatában anekdotának nevezett, rövid terjedelmű, angol, francia, latin és német nyelvű, többnyire csattanóval végződő és az irodalmi kánon perifériáján elhelyezkedő szövegek milyen módon és milyen funkcióban jelentek meg az irodalmi életben.

A funkcionális alakulástörténet kiemelt eseményeként kezeli azt, hogy 1623-ban Londonban a vatikáni könyvtárban lévő görög kézirat alapján megjelent Kaiszareiai Prokopiosz *Anecdota: Historia arcana* című műve, vagyis annak a görög szövegnek a la-

67 György, Kónyi János...

68 Ezekről ad összefoglalást: GINTLI, *Perújrafelvétel*, 27–57.

69 Christian MOSER és Reinhard M. MÖLLER, szerk., *Anekdotisches Erzählen: Zur Geschichte und Poetik einer kleinen Form* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2022); különösen ezek a fejezetek: Christian FREY, „Beiläufig exemplarisch: Anekdote und Geschichte bei Montaigne und Kleist”, uo., 195–216; Joachim Jakob RÜHRENDE, „Pointe: Die Anekdote im Kontext der Empfindlichkeit”, uo., 227–252, doi: [10.1515/9783110698213-011](https://doi.org/10.1515/9783110698213-011).

70 Sonja HILZINGER, *Anekdotisches Erzählen im Zeitalter der Aufklärung: Zum Struktur- und Funktionswandel der Gattung Anekdote im Historiographie, Publizistik und Literatur des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: J. B. Metzner, 1997), doi: [10.1007/978-3-476-04282-8](https://doi.org/10.1007/978-3-476-04282-8).

tin fordítása, amelyet egy 10. századi bizánci lexikon „anekdota” névvel illetett, s amely ez idáig lényegében ismeretlen volt Európában. Ezt a hosszú időre elsüllyedt szövegkorpuszt az I. Iusztinianosz bizánci császár uralkodását több vonatkozásban feldolgozó, 6. században élt szerző elkülönítette a nyilvánosságra szánt szövegektől. Sokáig úgy gondolta ugyanis, hogy jobb, ha az utókor nem szerez tudomást a bennük leírt sötét gonosztettekről, nehogy a jövő zsarnokai számára mintaként szolgáljanak.⁷¹ Ez jelent meg tehát 1623-ben, majd 1699-ben, s ennek köszönhető, hogy újra aktivizálódott az anekdota szónak a 6. századi jelentése: ’ki nem adott írás’. (Mint köztudott, a szónak ezt a jelentését tette a modern magyar irodalom szélesebb olvasóközönsége számára is ismertté Esterházy Péter a *Kis Magyar Pornográfiában*.)⁷² A 17. század elejéig ugyanis az anekdota terminust jóval szélesebb jelentésben használták a többnyire szellemesen végződő, vegyes tematikájú, rövid történetek tág körének megjelölésére.

A 17. században aztán sor került ennek a szűkebb jelentésű, régi-új típusnak a használatára is. A folyamat elindítója Antoine de Varillas (1624–1696) *Les anecdotes de Florence ou l’Histoire secrète de la maison de Médicis* (1685) című műve volt, amely a híres uralkodócsalád erkölcsileg vállalhatatlan tetteit a francia abszolutizmus csúcspontján az áthallás nyilvánvaló szándékával mutatta be. Kedvezett e tendencia kibontakozásának a XIV. Lajos halála utáni szabadabb légkör, amelyben a kényesebb témák gyakrabban napirendre kerültek a Versailles után Párizsba áthelyeződő s a későbbi szalonok világát előlegző társasági életben. Franciaországon kívül is megjelentek egész Európára hatni tudó további kiadványok, melyek közül a legnagyobb visszhangot a XI. Károly svéd király uralkodása alatt az ottani királyi udvarban történtek titkait leleplező, angolul, franciául és németül is többször megjelenő kiadvány váltotta ki.⁷³ A felsorolt nyelvek mindegyikén névtelenül került ki a nyomdából, de a kortársak tudták, hogy szerzője az az Esaias Pufendorf (a nagy filozófus, Samuel Pufendorf testvére) volt, aki hosszú időn keresztül a svéd diplomácia egyik vezető személyiségeként tevékenykedett, s aki az udvart és Svédországot is elhagyva írta meg művét, amelyért ott távollétében halálra ítélték.

Ez a hivatalossal szemben egy eltitkolt ellentörténelmet vagy minimálisan annak bizonyos elemeit megjelenítő hagyomány tehát elevennek bizonyult a 18. század első évtizedeiig, ám fokozatos meggyengülését is regisztrálja a szakirodalom. A hatalmas gonosztettei helyett egyre inkább gyengeségeik bemutatása kerül előtérbe, jóllehet a megbízhatóságra törekvés – időnként tanúkat is megszólaltatva – még megfigyelhető. Nem tagadható ugyanakkor, hogy esztétikai szempontból nagyon is értékes, a szóbeliségben lezajló előzetes formálódást is hasznosítani tudó szövegegyüttesek jöttek létre. Nagy nemesasszonyok is szerzői és szereplői lettek a vegyes témájú, de titkos gá-

71 A szöveg keletkezését bemutató és árnyalt elemzését tartalmazó kiadvány: PROKOPIOS, *Titkos történet*, ford., tan. KAPITÁNYFfy István, szerk. ZIRKULI Péter és KAPITÁNYFfy István (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 177–198.

72 ESTERHÁZY Péter, „Kis Magyar Pornográfia”, in ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, 400–535 (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 421.

73 A francia nyelvű kiadvány: [ESAIAS PUFENDORF], *Les anecdotes de Suède ou l’Histoire secrète des changements arrivez dans la Suède sous le regne de Charles XI.* (Den Haag: Charles Charpentier, 1716).

láns történeteket és egyre gyakrabban persze fiktív mozzanatokot is tartalmazó köteteknek. Ebben a legjelentősebb, modern fordításban magyarul is olvasható szerző kétségtelenül Madame de Sévigné volt, míg a tudós világ ilyen botlásainak, kisszerű vagy éppen tréfás életpezizódjainak megjelenítésében a nálunk teljesen hiányzó, úgynevezett *ana* műfaj élte virágkorát a 18. század első felében, amelynek néhány darabja (például a *Scaligerana*, *Thuana*, *Perroniana*) megtalálható hazai könyvtárainkban is.

A Prokopiosz–Varillas nevével fémjelzett tradíció talán utolsó megörökítése éppen a *Nagy Francia Enciklopédia* címszavában olvasható, ahol az áll, hogy az anekdota terminus az irodalomban olyan titkos tetteket és történeteket jelöl, amelyek a politika titkos közegében, a nyilvánosságtól elzárt kabinetekben vagy fejedelmi udvarokban történnek meg.⁷⁴ (Ez egyébként már valamelyest enyhítő változat, hiszen itt a nyilvánosság kizárása áll a középpontban, s elmarad, hogy erkölcsileg elfogadhatatlan gonosztettekről lenne szó.)

Hilzinger szerint tehát a radikális leleplező szándék folyamatos kifakulása figyelhető meg a 18. század első felében, s ennek kiteljesítője a roppant művelt és tájékozott, ugyanakkor kiváló üzleti érzékkel megáldott kiadó és szerkesztő, François Raynal (1711–1796) volt. Konceptiójának lényegét már az is megvilágítja, ha két legjelentősebb kiadványának címét teljes terjedelmében adjuk.

1. *Anecdotes historiques, militaires et politiques de l'Europe: Depuis l'Élévation de Charles-Quint au Trône de l'Empire jusqu'au Traité d'Aix-la-Chapelle en 1748.* 2 köt. Amsterdam: Arkslée & Merkus, 1753.
2. *Anecdotes littéraires, ou Histoire de ce qui est arrivé de plus singulier, et de plus intéressant aux écrivains françois, depuis le renouvellement des lettres sous François I. jusqu'à nos jours.* 2 köt. Paris: Durand–Pissot, 1750.

Nyilvánvaló, hogy a két fő típus, a történeti (*anecdotes historiques*) és az irodalmi (*anecdotes littéraires*) szétválasztása volt a koncepció kialakításában a kulcsmozzanat, s bár előbb jelent meg az irodalmi korpusz, logikusnak látszik, ha előbb a nagyobb és egyetemesebb, történeti eseményeket tartalmazót jellemezzük röviden, amely tehát az V. Károly német-római császár trónra lépésétől 1748-ig terjedő időszak európai történelmét idézi fel. A szórakoztató történetírás megvalósítása volt itt a cél, s a történeti események elbeszélésébe vannak beleszöve az izgalmasnak és szórakoztatónak talált, ugyanakkor valóságosan megtörténtnek és igaznak beállított részletek, amelyek döntően egy-egy nagy személyiség életének intimitásai. Távol vagyunk tehát attól, hogy ezek a részletek egy eltitkolt ellentörténelem mozzanatai lennének.

⁷⁴ „Ainsi *anecdotes* veut dire *choses non publiées*. Ce mot est en usage la Littérature pour signifier des histoires secrètes de faits qui sont passés dans l'intérieur du cabinet ou des cours de Princes, et dans les mystères de leur politique.” Edme-François MALLET, „Anecdotes”, in *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des Arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 17 köt., 1:452–453 (Paris: Briasson et Cie, 1751), 1:452 (kiemelés az eredetiben). Idézi: HILZINGER, *Anekdotisches Erzählen...*, 13.

Hasonló az irodalmi antológia is. Itt azonban kizárólag 16–18. századi francia írók szerepelnek, nagyobb terjedelmet kapnak a műveikből származó idézetek vagy a műveken kívüli, de a hagyományban élő szellemes és bölcs mondások. Folyamatos utalás történik az egyes anekdoták rokonságára vagy összekapcsolhatóságára, s a legnagyobbakat gyakran szinte anekdotafüzérrel tisztelik meg. A tematikus eltérés ellenére tehát hasonló felépítésről van szó, s hamarosan meg is jelennek olyan vállalkozások, amelyek le is vonják ennek konzekvenciáit. Egy igen művelt, történeti érdeklődésű jogász és publicista műve a legfontosabb ebből a szempontból. Honoré Lacombe de Prézel (1725–1795) 1766-ban megjelent műve (*Dictionnaire d'anecdotes*) immár a szótár szerkezetét imitálja, ahol tehát a történeti vagy irodalmi besorolás mellőzésével szerepelnek anekdoták, egyedi és jellegzetes oldalvágások, rövid történetek, szellemes mondások, naivitások, szellemeskedések és találékony riposztok a francia civilizáció történetének nagyjairól és nagyjaitól.

Mivel, mint már György Lajos megállapította, Kónyi *Demokritus*ának forrásai német szövegek voltak, elsődleges fontosságú tehát annak figyelemmel kísérése is, ami a németországi recepcióban történt. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy egy ideig legalábbis ennek a magas irodalom perifériáján elhelyezkedő műfajnak a németországi fejleményeit is elsősorban a francia irodalomban történtek határozták meg. A német recepció különösen a 18. század első felével kezdődően volt intenzív és kiterjedt, s ez az időpont persze azt is jelzi, hogy az első, radikális, a hivatalossal szemben álló ellentörténetet megjelenítő fázis teljes egészében kimaradt. A 18. század első felében a németországi meghonosítók elsősorban a megszeliidített, egyszerre tanulságos és szórakoztató történeti anekdotákhoz nyúltak, s ebben a típusban születtek meg a hétéves háborúval, majd Nagy Frigyes személyével foglalkozó első önálló fogantatású itteni kötetek is. Valamivel később zajlott le az irodalmi anekdoták átvétele, amelyben a szakirodalom szerint kulcsfontosságú volt Raynal említett nagy vállalkozásának németre fordítása, illetve átdolgozása, ami a jelentős zenei életművel is rendelkező Johann Adam Hiller (1728–1804) nevéhez fűződik.

Vázlatos ismertetésünkben így jutottunk el azokhoz a kötetekhez, amelyekből György Lajos regisztere s a saját fentiekben már érvényesített megfigyeléseink szerint Kónyi számos anekdotára kiterjedően merített. Ezeket a megjelenés sorrendjében úgy soroljuk fel, hogy tömören összegezzük az előszavakban és esetleges további reflexiókban körvonalazódó irodalmi programjukat is.

1. *Deliciae Apophthegmaticae, das ist berühmter Fürsten, Helden, Gelehrten und anderer Personen sinnreicher Schertz und Ernst in Worten und Wercken.* Dresden: Mieth, 1724.

Az előszó rövid áttekintést ad a műfaj antik előzményeiről és korai újkori felújítóiról. Erről a hagyományról részletesen szoltam egy dolgozatban, ezt nem részletezem.⁷⁵ Nagy hangsúlyt kap, hogy a kötet szövegeiben az ész legrejtettebb kincsei („die verbor-

⁷⁵ BALÁZS Mihály, „Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyei János: Az apophthegma a korai újkori Magyarországon”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelő-*

genste Schätze des Verstandes”) nem csupán szavakban, hanem tettekben is megragadhatók. Másfelől, mivel a komolyság és a tréfalkozás szerencsésen találkozik, az ilyen szövegek használata a legrövidebb út a valódi bölcsességhez.

2. Odilo SCHREGER. *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber in sich betreffend allerhand Wörter [...] und lächerliche Begebenheiten zum Lust und Nutzen*. Regensburg: Johann Gastl, 1753.

(Ez nem szerepel György Lajosnál, jóllehet mintegy hatvan szöveg forrása volt. Valószínűsíthetjük, hogy a kolozsvári kutató nem férhetett hozzá.) A kötet bevezetője a *dulce et utile* ismert közhelyét Horatiust is idézve bontja ki. Kifejti, hogy műve kifejezetten azoknak szól, akik nem tudnak latinul. Úgy látszik, a megszólított közönség is indokolja számára, hogy nagy indulattal szóljon az olyan könyvekről, amelyek tele vannak szégyentelen trágárságokkal, ocsmányságokkal és bolondságokkal. A tisztesség sérelme nélkül nem olvasható könyvek szerinte elárasztották Németországot, s nem titkolt szándéka olyat adni az átlagemberek kezébe, amelyek hatására képesek lesznek a Venustól bűzölgő kiadványok félretételére is.

3. *Vade mecum für lustige Leute enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spasshafter kurzen Historien*. 10 köt. Berlin: Mylius, 1764–1792.

A szakirodalomban csak sejtések vannak arról, hogy a programos első kötetnek a *Hamburger Nachrichten* szerkesztőjéhez címzett ajánlását ki írta. Lehetséges az is, hogy a hasonló nevű s 1752-ben elhunyt apjától a kiadót átvevő és jelentékeny életművet magáénak tudó nagy irodalmár, Friedrich Nicolai (1733–1811). Az írás nagyon szellemesen hivatkozik a Londonban 1739-ben megjelent *Joe Miller's Jests; or, The Wits Vade-mecum, Being a Collection of the Most Brilliant Jests; the Politest Repartees; the Most Elegant Bons Mots, and Most Pleasant Short Stories in the English Language* című kiadványra. Ez a vizsgált korszak legjelentősebb angol anekdotás vállalkozásaként a címben jelzett színész neve alatt zömmel Angliában megtörténtként közöl mulatságos eseteket, amelyek közül persze jó néhány a nemzetközi anekdotakincs Angliába helyezett változata. A német kiadvány erre hivatkozva állítja, hogy a nevetés képes minden baj és betegség orvoslására, s arra biztatja a *Hamburger Nachrichten* szerkesztőjét, hogy az ezzel rokon németet olvassa, s akkor arra is képes lesz, hogy ne szidalmazza tovább a német nemzet legjobb költőit és íróit.

4. Honoré LACOMBE DE PRÉZEL. *Dictionnaire d'anecdotes, de traits singuliers et caractéristiques, historiettes, bons mots, naïvetés, saillies, réparties ingénieuses, &c. &c.* Paris: La Combe, 1766. Egy évvel később jelent meg német nyelvű változata:

désében, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, *Convivia neolatina Hungarica* 5, 161–184 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

Anecdotes oder Sammlung kleiner Begebenheiten und witziger Einfälle, nach alphabetischer Ordnung. Aus dem Französischen übersetzt. Leipzig: Junius, 1767.

A Kónyi által használtak közül a legterjedelmesebb és egyben kivételesen gazdag reflexiókat is tartalmazó kötetek. A német változat előszava csak néhány részletben tér el a franciától, s ezt majd nem mulasztjuk el számba venni. A központi gondolat a *dulce et utile* maxima filozofikusra hangolt változata: az emberi elme nehezen tudja felfogni a száraz és hideg elméleti fejtegetéseket és intelmeket. Az érzékileg megragadható és szinte kézzel fogható dolgok tehát erősebb hatással vannak az emberre, mint a száraz fogalmak, s ennek legfontosabb irodalmi formái azok a részben megtörtént, részben kitalált rövid történetek, amelyeknek a francia eredeti szinte egy bekezdésnyi alfajait is elősorolja, de amelyeket összefoglalóan anekdotáknak nevezhetünk. Ha tehát nem akarunk gőgösnek és fennhéjázónak látszani, hallgatóságunkat pedig nem szeretnénk ásitó unalomra kárhoztatni, akkor élnünk kell ezekkel. Nagy hangsúlyt kap, hogy ezek az emberek közötti társalgásban is alapvetőek, s az ennek szolgálatában álló kiadvány így a beszélgetés szótárának is tekinthető, s meg is illelné a *Dictionaire de la conversation* elnevezés. A német megismétli ezt, s külön is méltatja a társaságbeli beszélgetés Franciaországban kialakult kultúráját, de azt is elmondja, hogy a szerkezet meghagyása mellett sem tartja célszerűnek a szótár elnevezést. Megőrzi ugyan az eredeti felépítésében azt a megoldást, hogy egy-egy egységet a középpontban álló bölcséleti, erkölcsi, politikai vagy éppen retorikai fogalmak körvonalazása vezesse be, de nem nevezi szótárnak a művet. Némileg eltérő hangsúllyal, de mindkét kiadvány elzárkózik a szatirikus hangnemtől. A francia számára itt is a társalgás kellemének megőrzése fontos, míg a német elfogadhatatlannak tartaná, hogy nagyon tiszteletre méltó dolgok váljanak nevetségessé. Ezt akkor is el kell kerülni, ha itt nagy aratásra nyílna lehetőség.

Az eddig felsorolt forrásoktól eltérően azonban a reflexióknak itt nincs vége, hiszen, mint említettem, kisebb értekezések vezetnek fel a címszavak alatt közölt történeteket. Ezeket a Kónyi-életmű majdani tanulmányozójának kell majd alaposan megvizsgálnia, most csak két mozzanatra hívom fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a miniatűr esszék állandó szereplői a kora újkori európai és persze főleg a francia művelődés és irodalom fontos személyiségei: Francis Bacon, Brantôme, Cyrano de Bergerac, Descartes, Athanasius Kircher, Lessing, Lichtenberg, Molière, Montaigne, Montesquieu, Newton, Rabelais, Charles Rivière Dufresny, Rousseau, Paul Scarron, Marguerite de Launay (baronne de Staal), Torquato Tasso, Jacques Auguste de Thou, Voltaire. A felsorolt szerzők egy vagy több szentenciája, sőt műveik valamely részlete gyakran előjön az érvelés során. Azt persze nehéz pontosan megállapítani, hogy Kónyi mennyit tudott ezeknek a részleteknek a kontextusáról és háttéréről. Így az sem világos, hogy az irodalom funkciójáról kialakított elképzelései mögötteseként mennyire számolhatunk azokkal a részletekkel, amelyek árnyaltan elemzik az irodalom és a hatalom viszonyát, s alkalmasint szemléletesen jelenítik meg Rabelais, Montaigne vagy éppen Molière életművének egy-egy epizódját.

Ennek bemutatására most nem kerülhet sor, csupán a Kónyi előszavából és néhány további megjegyzéséből kihámozható irodalmi programra, a vallási és felekezeti viszo-

nyokat érintő témákra, illetve a Jókai által megkülönböztetett figyelemben részesített, „széltében divatozott mosdatlan szájú scurrilitások” jelenlétére és kezelésére koncentrálok. Az irodalmi program alkalmilag már szóba került György Lajosnál is. Dolgozata egy helyütt mintegy mellékesen, de nagyon lényeglátóan jegyzi meg, hogy a strázsamester csupán a kedély felvidítására törekedett.⁷⁶ Ezt egyébként a teljes címlap is sugallja, hiszen a korábban idézett rész így folytatódik: *mellyeket a bánatjokat felejtteni kívánó jámborok kedvéért szedegetett össze Kónyi János*. Ehhez látszik kapcsolódni Bíró Ferenc is, amikor önmaga kedélyének megjavítására helyezi a hangsúlyt, hiszen szerinte Kónyi „számára az irodalom mindenekelőtt az elvágódás, a vigaszkeresés, a hétköznapiok fölé való emelkedés, a menekülés lehetőségét adta meg”.⁷⁷ Kétségtelen, hogy az a Kónyi, aki Christian Gellert erkölcsi meséit fordítva könnyen feledhető klapanciákban összegezte a tanulságokat, most a paratextusokban is vállalt egyoldalúsággal beszél a mulatság és nevetés nélkülözhetetlenségéről. Különösen beszédes ebből a szempontból a kiadványt nyitó, verses *Rövid tudósítás* harmadik strófája, amelyben a régi magyar hazafias költészet sokak szerint sorskérdéseket implikáló rímtoposzában⁷⁸ eszközöl változtatásokat annak érdekében, hogy a mulatságot nélkülözők sanyarú helyzetét megjeleníthesse:

Nyugodalma mert nincs, semmi teste nem ép,
Álmatlan és benne veszni készül a lép,
Alig vagyon rajta már az emberi kép,
Csudálkozik színén majd mindenféle nép. (7.)

Folytatódik ez az *Előjáró beszéd* prózájában, amely – aligha függetlenül a Lacombe de Prézel francia, illetve német nyelvű kiadványában olvashatóktól – nagyon gyakorlatiasan és személyre szabottan a társalgásra koncentrálna. Az ott olvasottakat a környezetében tapasztaltakra alkalmazva beszél a nevetségessé válás elkerüléséről, hiszen nagy szegyen az, ha valaki „semmi tréfát előkukkantani nem tud”. (9.) Erre tér vissza a rövid szöveg második része is, amelyben a csak oktalan, haszontalan és ízetlen dolgokról beszélni tudók megjelenítése nagyon érzékletessé válik. Az író szembeállítja a csak hajtókutyákról és a macskáikról beszélni tudókat azokkal, akik kellemetes és különös példákkal és históriákkal ékesítik megszólalásaikat. Kissé leegyszerűsítve követi aztán a külföldi mintákat a szatirikus beszéd elutasításában is, ő az emberséges ember gyomrát megemelő rágalmozások és becstelenségek elkerülését részletezi.

Figyelemre méltón önálló a szöveg közepe is, ahol úgy veszi elő az „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci” szentenciát, hogy önálló fordítását és értelmezését adja: „A tréfával egyes észnek / minden dicséretet téznek.” (9.) A gyönyörködtetést tehát a tréfával, míg a hasznosságot az ésszel azonosítja, vagyis a fentebb idézett előszavakkal megegyezően ő is az ész használatának szolgálatába állítja az érzékletes megjelenítést.

76 György, Kónyi János..., 3.

77 Bíró, „A mindenkori nevető...”, 405.

78 Imre Mihály, „Egy rímtoposz históriája (nép, szép, kép, tép)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 399–426.

Összefüggésbe lehet ezt hozni azzal, hogy bár az egyes anekdotáknak természetesen van sugallatuk vagy üzenetük, a mű 402 történetéből mindössze három fejeződik be a tanulságot direkt módon kimondó szentenciával vagy zárlattal. (78, 101, 271.)

Legfeljebb árnyalja, de nem gyengíti ezt a képet, hogy az *utilitas* mégis megjelenik az utolsó bekezdésben, ám a köznapitól nyilvánvalóan elemelt hasznosságról van szó:

Annak okáért szükség, hogy érdemes és különféle tudós könyveket olvassunk, és éles elméjű tisztességes emberekkel társalkodjunk, hogy úgy az egyikből, mint e másikkól hasznos emlékezetet tarthassunk fenn. Mivége e könyvecskét is kedves nemzetemnek s hazám fiainak gyönyörködtetésekre szorgalmasan öszveszedgettem. (10.)

Bizonyos, hogy mindez a tanító szándékkal különösen megterhelt régi magyar szöveg-hagyomány felől látszik újszerűnek. De talán nem tévedek, hogy Jókai felől nézve is izgalmas lehet az az argumentáció, amely a történeti és kollektivistá érvelés helyett a kortárs világirodalom fejleményeiből merít.

A fentebb jelzett témakörök anekdotáinak közelebbi vizsgálatában az első lépésnek természetesen a forrásaikkal való szembesítésnek kell lennie. A vizsgálatot megkönnyíti, hogy a források mindegyike elérhető az interneten, csak a *Vade mecum* kötetében való visszakeresés okoz nehézségeket, mivel a több kiadásban is megjelent kötetek közül nem mindig az általa használt került fel a hálózatra, így nem mindig állapítható meg pontosan, hogy milyen kontextusból emelte ki Kónyi az egyes szövegeket.⁷⁹ Ennek ellenére megkísérelhetjük, hogy az említett tematikus szűkítés jegyében először a választási és felekezeti életet érintő anekdotákból kirajzolódó tendenciákat tárjuk fel. Ezt a tanulmány szerzőjének érdeklődése mellett az is indokolja, hogy a modern kiadás megjelenését követően éppen ezen a területen születtek számottevő új eredmények.

Tisztázódott, hogy a katolicizmus mellett élete végéig kitartó Kónyi egyáltalán nem volt ennek a felekezetnek vonalas képviselője. Mivel erről egy nem régen közölt dolgozat részletesen szól,⁸⁰ most csak a legfontosabb új megfontolásokat említem meg. Először helyen Lengyel Réka dolgozatát,⁸¹ aki bebizonyította, hogy Kónyi és nem Horányi Elek készítette el 1774-ben a híres *The Oeconomy of Human Life* 18. század végi magyaráításai egyikét (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*), amely nem csupán a keresztény felekezetek határait átlépő tanításokat tartalmaz, s nem habozik a keresztény erkölcsi

79 A vizsgálat eredményeképpen előállt a modern kiadásnak egy olyan „belőtt” példánya, amely György Lajos adatait több ponton kiegészíti, s amely hasznosítható lehet egy esetleges újabb edícióban. Ennek használatát megkönnyítené, ha az egyes anekdoták beszámolásakor a kiadvány zárójelben adná György Lajos számait is.

80 BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Kónyi János és François Rabelais”, in *Cantio optima: Emlékkönyv Hubert Gabriellának*, szerk. ZÁSZKALICZKY Zsuzsa, Evangélikus gyűjteményi kiadványok, új sorozat, B-sorozat 4, 221–231 (Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény–Luther Kiadó, 2022).

81 LENGYEL Réka, „Kónyi János elcserélt fordítása (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774): Robert Dodsley magyarországi recepciójához”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 128–145 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016).

maximákat egy korábbi, ősi bölcsesség alapelveinek is megfeleltetni. Történik ez egy olyan kiadványban, amelynek Tarnai Andor szerint a kortárs fordítások közül a leginkább sikerült megközelítenie az eredetinek a zsoltárok parallelizmusait imitáló nyelvi megoldásait.⁸²

Bár Kónyi ugyanebben az időben egy, a katolikus hitélet szolgálatában álló művet is írt, s megjelent egy, a katolikus hitrendszer összefoglaló szövege, Fénelon *Les aventures de Télémaque* német átdolgozásának magyarítása is. Feltűnő, hogy ebben a többi keresztény felekezet elleni explicit polémia éppúgy elmarad, mint a felvilágosodás képviselőivel való nyílt vita. Ugyanez mondható el XIV. Kelemen pápa leveleinek magyar fordításáról (1783), amelynek előszava kiemeli, hogy a jezsuita rendet feloszlató egyházfő tevékenységében a józan értelem és az eleven buzgóság ritka összhangja valósult meg. Beleillik ebbe a vonulatba, hogy 1782-ben, vagyis a *Demokritos* kiadásának évében vállalkozott Johann Andreas von Wieland német nyelvű röpiratának magyar fordítására. *A háládatos protestáns az öt szenvedhető császárjához* című röpirat nem csupán ünnepli II. József türelmi rendeletét, hanem szép és lendületes magyarsággal érvel az olyan vallásosság mellett, amelyben a felekezeti hovatartozás helyett az egyenesség és az erkölcsös élet számít igazi értéknek.

Úgy vélem, a felsorolt források közül Lacombe de Prézel összeállítása állt a legközelebb ehhez a hangoltsághoz. Ő jól kivehetően egyensúlyra törekedve válogatott a kezébe kerülő, főleg kora újkori anyagból. A „Betrüger” („Imposteurs”) szócikkből világosan kiderül, hogy nem szimpatizált a legradikálisabb gondolkodókkal (Thomas Müntzertől a Schwärmereken át a hírhedt látomásos Catherine Monvoisinig sokakat elítélő szavak kíséretében sorolt ide), ám a vallásháborúk eseményeiből rendre úgy idéz történeteket, hogy egyforma arányban szerepeljenek fanatikus katolikusok és protestánsok. Az ő kiadványa ráadásul tematikus elrendezésével is megkönnyítette Kónyi tájékozódását, aki egyébként a szerkesztésben már nem követte, ilyen rend nem látszik kihüvelykeztetőnek a *Demokritusból*.

A vizsgálatban persze jó kiindulópontnak látszik, hogy a mondott témán belül mi viszont csoportokat jelöljünk ki. Így egyébként az is azonnal világossá válik, hogy még a vallási témát feldolgozók sem csoportosíthatók felekezetek mentén. Kifejezetten felekezeti megközelítés ugyanis mindössze három anekdotában érhető tetten. Az egyik az *Eulenspiegel*ből származó durva történet, melyben a főhős a gatyájában talált ganéjból gyúrt golyóbisokat adja el „prófétaeperként” a Messiást váró zsidóknak. (35–36.) A másikban egy pápista szabólegény úrvacsoraosztáskor sétál be a kálvinisták templomába, többször is sorba áll, majd az ezt felismerő prédikátor korholó szavaira azt feleli, úgy vélte, eladták a templomot, és áldomást isznak. (191–192.) A 192–193. oldalon olvashatóban Henriette angol királyné szavait idézi fel egy Kálvin-portréről. Szerinte nincs mit csodálkozni azon, hogy semmiféle jót nem tudott megfogalmazni, hiszen nem is néz rá arra, amit ír. Azt is láthattuk ugyanakkor a dolgoztunk elején közölt részletben, hogy nem szépítette meg V. Károly fellépését a protestánsok ellenében. Mint kifejtettük, ezt

82 TARNAI Andor, „Egy tibetinek álcázott laikus erkölccstan a XVIII. századi magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 177–186, 182.

Jókainak át kellett alakítania ahhoz, hogy a konfliktus élességét eltompítóan jeleníthesse meg a reformáció kibontakozását. Megállapítható ugyanakkor, hogy számszerűen az olyanok dominálnak, amelyekben az elvont, tudóskodó teologizálás és az arra épülő egyházi gyakorlat és szokásrend szemben áll az egyszerű emberek észjárásával. A lakusokat legtöbbször tanulatlan parasztok, köztük leányok vagy cigányok képviselik. Ezek a templomban elhangzottak alapján nem tudják eldönteni, hogy egy az Isten vagy három, ártatlan naivitással kérdeznak rá a bibliai teremtéstörténetben leírtakra (96–97, 136, 246–247), nagyon földi elképzeléseik vannak a mennyországról és annak helyéről (86–87), nincsenek tisztában a bűjt mibenlétével, s folytathatnánk a sort. A kérdező lelkesnek olykor szemtelenül azt válaszolja, hogy miért kérdezi, ha tudja. Nem kevés foglalkozik az ördög mesterkedéseivel, ahol azonban a legfontosabb mozgató mégis a velük szövetségben álló ravasz és házsártos asszonyok leleplezése lesz. (84–86, 198, 117.) Anekdoták egész sora mutatja be a prédikációs gyakorlat fonákosságait. (68, 69, 77, 161, 164, 214, 236, 251.) Ezekben megközelítően azonos arányban szerepelnek páterek, prédikátorok vagy egyszerűen papok, tehát a szövegválogatás készítőjének nem valamely felekezet elmarasztalása volt a célja. A Kónyi kezében megforduló kötetekben ilyen az általa felhasználtnál jóval több szerepelt, s jól kivehető, hogy a válogatás szempontja a közérthetőség volt. Zömmel olyanokat nem vett át, ahol egy-egy bibliai hely vagy részletesebben kibontott teológiai részlet került terítékre. Kisebbségben vannak az egyes bibliai helyekre épülők (187, 188, 282), de még ennek a típusnak is megjelenik a kedélyes változata (233), amelyben egy papjelöltet arcul csap egy ifjú bal felől, majd követeli, hogy a *Biblia* szellemében tartsa elé a jobb orcáját. Ez megteszi, ám később arra hivatkozva, hogy amilyen mértékkel mérsz másnak, neked is olyanul mérnek, rendesen elveri az ifjút. Ebből a típusból a legterjedelmesebb csak a 18. századból eredeztethető, amely az egyes kártyalapokat és a bibliai helyek üzenetét állítja párhuzamba. (241–243.)

Nem tagadható, hogy ez az előszónak megfelelően a dolgok fonákját humorosan megjelenítő hangnem uralkodó a kötet egészében, ugyanakkor kisebb számban vannak olyan történetek is, amelyekben a megjelenített élethelyzet komorságát nem színezi át sem a hangnem, sem a hozzá fűzött kommentár. A szegénység és a mennyország viszonyát így ábrázolja két anekdota is (20, 73), s közülük a másodikban a zárócommentár talán kissé didaktikus, ám a tömörség ezt ellensúlyozza. A szegény ember ugyanis a gyermekei hogyléte felől érdeklődő kérdésre azt feleli, hogy úgy vannak, mint a menyekben, sem esznek, sem isznak, s erre következik a beszélő szentenciája: „Szegénységét jelentette.” Itt a hangnem nyilvánvalóan más, mint egy a korban szélesebb körben elterjedt és Voltaire által is kedvelt másodikban (243), amely azt taglalja, hogy a mennyországban azért nincs házasság, mert ott nincsenek papok, hogy esküvel adhassák össze a feleket. Ebben a kontextusban a sokgyermekes szegény embernek a mondása a nagyon is keserű humor kifakadása lesz. Egy másik anekdotában (257) éppen az lesz fölkavaró, hogy kommentár nélkül születik otromba válasz arra a felvilágosodás sok gondolkodóját foglalkoztató kérdésre, hogy miképpen egyeztethető össze Isten jóságával a világban jelen lévő rossz. Ebben egy görbe hátú ember kérdez rá a prédikáció után a mindent jónak teremtő Istenről beszélő papnál arra, hogy az ő torz és görbe háta nem mond-e

ellent ennek. A válasz („Néked semmi hibád sincs, mert az Isten téged görbe hátúnak igen jól teremtett.”) éppen a bővebb magyarázat híján lesz drasztikusan könyörtelen.

Megőrizte ezt a hangnemet az az igen súlyos teológiai mondandót már-már provokatív módon megfogalmazó történet is (90–91), amelynek rejtélyességét növelte, hogy Kónyi nem vette át a *Deliciae* kötetben olvasható bevezetés címét és teljes szövegét. Nem közölte tehát, hogy a 14. századi rajnai misztika jeles képviselőjének, Johann Taulernek a prédikációjából származik az a szöveg, amely „Bettler lernet einem Theologo den Himmels-Weg” címmel került be a német kötetbe.⁸³ A történetben egy templom elé letelepedő koldus magatartásával és szavaival egyaránt az Istennek való teljes engedelmességre inti a tudós teológust. A beszélgetés csúcspontján aztán a misztikának ebben a változatában gyakran előforduló paradoxon hangzik el. A teológusnak arra a kérdésére ugyanis, hogy mit cselekedne, ha Isten a pokolba taszítaná, a koldus válasza a következő:

Ha pedig lenn akarná cselekedni, tehát vagyon két jó karom, az hitnek és a szerelemnek karja. Ezekkel megfognám, és oly erősen tartanám, hogy neki velem együtt a pokolra kellene menni. Így ott sem lenne semmi bajom is, mert inkább lések a pokolban az Istennel, mint a mennyországban Isten nélkül. (91.)

Messzire vezetne, ha arról is részletesen szólnánk, hogy a felsorolt forráskötetek a 15–18. századi szerzők milyen további, Kónyi által át nem vett szövegrészleteit tartalmazák. Alaposabb elemzés helyett csupán annyit jegyzünk meg, hogy a korai felvilágosodás legradikálisabb egyház- és valláskritikai szövegeit még a legmerészebbnek látszó *Deliciae* is kerüli,⁸⁴ de az egyházi intézmények kizárólagos jogának megkérdőjelezése a vallási érzület gondozásában szinte általánosnak tekinthető. Kivételesen olyan mély bölcséleti üzenetet hordozó is akad, amelyben három ifjú azért mulasztja el programosan egyháza papjának prédikációját, mert többet tanul a mezőn egy pásztortól, aki a nyáját szemlélve elmélyülten beszél arról a páratlan kegyelemről, hogy Isten őt nem növénynek vagy állatnak teremtette.⁸⁵

A Jókai által elmarasztalt „mosdatlan szájú scurrilitások” kérdésköréhez jó kiindulópont annak leszögezése, hogy a korábban listába vett francia szerzők közül a legtöbb szöveggel François Rabelais van jelen Kónyi kötetében. Ezek között van rejtettebb vagy talán csupán áttételes átvétel, de egészen nyilvánvaló is. Az elsőre példa az az anekdota, amely nagyon emlékeztet a *Pantagruel* első könyve 16. fejezetének egyik epizódjára. Ebben Panurge addig ravaszkodik egy ferences barát körül, míg összeügyeskedik, hogy az illető a mise végeztével felgyűrt csuhában tárja fel kényes testrészeit, itt pedig egy prédikátorral történik meg, hogy „mind segge, s mindene meztílen maradt” a

83 *Deliciae Apophthegmaticae...*, 37. „Es schreibt Taulerus von einem gottseligen Theologo” – áll a német szöveg elején.

84 A határt világosan jelezi, hogy az egyik anekdota az olvasót a *Leviatán* olvasásától óvja, s a kétségbeesés dokumentumaként idézi Hobbesnak a halálos ágyán elhangzott állítólagos szavait, mely szerint azt nem tudja, hova jut halála után, csak azt, hogy egy nagy ugrást tesz a sötétben. *Deliciae Apophthegmaticae...*, 289.

85 Uo., 145.

templomban. (68.)⁸⁶ Van azonban olyan is, amely egészen nyilvánvalóan átvétel, hiszen három Kónyi által használt kiadványban is előfordul: a *Vade mecum* egyik kötetében „Panurg und Dindenaut” cím alatt olvasható a történet, de a szerző neve itt nem szerepel, míg Lacombe de Prézel antológiájának francia és német változatában sem olvasható a cím, viszont mindkettő Rabelais-t tünteti fel szerzőként. Mivel ennek magyarázata a mintáktól eltéréseket is feltüntető értelmezés kíséretében újra megjelent, most csak annyit mondunk róla, hogy a Kónyi által is átvett részlet a *Pantagruel* negyedik könyve 5–8. fejezetének egybedolgozásából jött létre, s arról szól, hogy a nagy tengeri utazás során a főhős találkozik egy őt megalázni akaró nagyképű és fennhéjázó birkakereskedővel, akit kegyetlenül megbüntet. A nagy francia művében az epizódot megelőző fejezetekből is következő teológiai kommentárt olvashatunk, ez azonban nem szerepel az antológiák egyikében sem. Kónyi követi őket ebben, de a saját szakállára még egy kárörvendő szentenciával is megtoldja a magyarázatot: „Ez a csúfolkodásnak bére.” (83.)

Felvethető Rabelais hatása további esetekben is. Kónyinál (196–197) a görögök és a rómaiak közötti filozófiai vita zajlik kézjelekkel történő mutogatással, s ez joggal emlékeztethet bennünket a *Pantagruel* első könyve 19. fejezetében olvasható összecsapásra a főhős és egy angol teológus között, bár természetesen vehette a magyar író a történetet máshonnan is. Lacombe de Prézel antológiája mindenesetre Rabelais-ra hivatkozva idézi a *Die stumme Frau* (A néma asszony) című történetet, amely ugyancsak jelbeszédbe torkollik. Ebben a férj úgy próbál megszabadulni felesége állandó fecsegésétől, hogy némára cserélteti ki az elviselhetetlenné vált asszonyság nyelvét. Ám ez sem felel meg neki, így visszaültetetti a régit, majd a szünni nem akaró bajon úgy segít, hogy süketté operáltatja magát, amiből annyi haszna lesz, hogy a jelbeszédet felismerni nem akarván nem fizeti meg az orvost.

Fontosabb azonban számunkra, hogy Lacombe de Prézel beemeli kiadványába a *Pantagruel* első könyve 6. fejezetének („Hogyan találkozott Pantagruel a limousini diákkal, aki azt színlelte, hogy beszél franciául”) megszelídített változatát.⁸⁷ A megszelídítés azt jelenti, hogy elhagyja az értetlenül fecsegő diák eretnekségére vonatkozó megjegyzést, illetőleg a háttérét jelentő bölcséleti és teológiai handabandázást, valamint a naturalista részeleteket, így itt a torkon ragadott diák nem csinálja össze magát. Léha orvostanhallgatóként jelenik meg, aki persze az orvoslásból nem sokat tanult meg, de annál jobb lett labdázásban és táncban. Az eredeti főszereplőjénél jóval kevesebbet beszél, de az átdolgozó annyit azért meghagyott, hogy érzékelhető legyen az önmagát Démoszthenésznek tekintő figura francia és latin nyelvet tudóskodóan keverő, ám érthetetlenre torzító megszólalásának abszurditása, értelmes kommunikációra való teljes alkalmatlansága.

Az epizód szuggesztivitása alapján önmagában még nem mertem volna arra gondolni, hogy ez megérintette Kónyi Jánost, ha a kötet tanulmányozása során nem került

86 A vándormotívum további felbukkanásairól lásd: BALÁZS Mihály, „Az Ördögi kísértetek irodalomtörténeti helyéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 149–172, 171.

87 Természetesen a filológiai jegyzetekkel is ellátott magyar fordítást is használtam: François RABELAIS, *Pantagruel*, illusztrálta GUSTAVE DORÉ, ford. GULYÁS Adrienn, BOGNÁR Róbert és N. KISS Zsuzsa, szerk., tan. GULYÁS Adrienn, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2010), 44–48.

volna elő egy eddig ismeretlen szövegrészlet is. Arról van szó, hogy a modern kiadás bizonyosan feszes időkeretek között zajló összeállítása során Bíró Ferenc Kónyi János művének csupán az OSZK-ban elérhető példányait vette kézbe, s így az 1815-ös kiadásra támaszkodott. Bátorította erre az is, hogy példány hiányában nem tanulmányozhatta az első kiadást már György Lajos sem. Kiderült azonban, hogy az első kiadás első kötetéből példánnyal rendelkezik a debreceni és a szegedi egyetem könyvtára is, s az utóbbi tanulmányozása során meg lehetett állapítani, hogy ebben egy olyan történet is olvasható, amelyet a későbbi edíciók mindegyike mellőzött.⁸⁸ Ennek szövege a következő:

Egy vargának szép felesége volt, de az urát nem akarta szeretni. A varga egyszer szeles időben jött haza a korcsmárul, egyet pökig és a szél messze elhajta a pökését. Eb a lelki, micsoda, nagy tudom én peknyi, mégis zenyim Kató nem akarta nekem szeretnyi. Másnap délben az asztalnál megakarván virtusságát mutatni, mondván: te zinas! nyisd meg zajtó, had pekem zudvarra. Az inas kinyitá az ajtót, a varga pökig, de csak az állán folyt alá, és még a káposztába is cseppent. A felesége el kezd kiabálni: te átkozozott, csúnya, útálatos vén ember, hogy az ördög vessen rád portiot, már mit disznókodol, csak edd meg ám magad, te pökedelem vén dög. Osztán szórul szóra úgy öszveharagusznak, hogy harmad napig sem szólnak egymásnak. Ezt látván a varga, hogy a felesége is tud durcáskodni, azt mondja, no Katuska, zeb lelke, zeb hata, meg zeb termetete, látó tied nagy haragszik, azért ki legeléb megszólja, az perr legye a neve. Nem szólnak egynehány nap egymásnak. Jön egyszer egy katona, és kérdé a vargát: gazda van egy pár sarú elannyi való? A varga egyet sem szól, csak vár. Ismét kérdi a katona. De hogy szól a varga. Ezzel a feleségéhez megy, ezt is kérdezi, de nem szól, csak fony keményen. A katona elkezd attázni, teremtetézni, ismét a gazdától kérdé. A varga csak vár, minden jószágért nem szólt volna. Azzal a katona elkáromolja 14. országra magát, nem tudja, ha megbolondultak-é, némák-é, vagy sike-tek; látja hogy a felesége derék egy menyecske, azért megragadja a kezét, és bevezeti a másik házba, s ott magok is tudják, mit csináltak, de meg sem szóllott egyik is. Azután, hogy a katona elment, bémegy a felesége pityeregve mondván: hogy az Isten fújtsa meg a vén emberét, látja, hogy a katona mint csinál, és mégsem szóll. Ezen a varga nagyon megörült, hogy a felesége előbb szóllott, mint ő, mondván: Há Katuska, perr, perr, Katuska, zeb a lelki, mégis tied előbb megszólta, mint nekem, azért megnyertem tenéked. Azzal nem gondolt, hogy a katona a feleségével volt, hanem azon örült, hogy megnyerte.⁸⁹

88 Jelzete az SZTE Klebelsberg Könyvtárában: RA 4391. A könyvtár munkatársainak köszönettel vett segítségével sikerült megállapítani, hogy a könyv a tekintélyes számú értékes művet adományozó Imre Sándor orvosprofesszor jóvoltából került be a gyűjteménybe. Egy esetleges későbbi Kónyi-kiadás gondozóinak figyelmét célszerű arra is felhívni, hogy az első kiadás két kötetének határa nem ott van, mint a későbbi edíciókban, az első kötetből hat anekdota később került át a második kötetbe.

89 KÓNYI János, *A mindenkor nevető Democritus, avagy okos leleményű furcsa történetek*, 2 köt. (Buda, 1782), 1:95–96. György Lajosnál nincs beszámozva, s kimaradt a modern kiadásból, ahol a helye a 96. lapon lenne. Itt jegyezzük meg, hogy az első kiadás második kötetéből viszont hiányzik, ám minden későbbiben szerepel az a történet, amelyben a kalmártól kölcsönkérő katonát a túlzott esküdözés tette gyanúsá. (György Lajosnál ez sem kap sorszámot, vagyis az első kiadás második kötete sem lehetett meg neki.) A modern kiadásban ez a 174. lapon olvasható.

Kísérletet tettem ugyan esetleges közvetlen mintájának fellelésére, de ez nem járt eredménnyel. Ez nem meglepő, hiszen a hibásan beszélő (bizonyosan nem magyar etnikumhoz tartozó) főhősnek csak általánosabb értelemben lehet külföldi mintája. Magában Kónyi kötetében ugyanakkor kimutathatók a rokonai: van olyan Győrbe helyezett történet, amelyben mókás félreértések forrása lesz, hogy egy sváb legény csak törli a magyart (168), s ugyanez megtörténik egy francia katona feleségével is. (212.) Sőt, szinte szövegünk párjának tekinthető annak a vargainasnak a története, aki a gazdáját mindenkor úrnak nevezte, és akit, munkát akarván adni neki, ugyancsak egy katona keresett meg. A katona kérdésétől kezdve célszerű szó szerint is idézni: „Itthon-é a gazda? Megköhögöti magát a vargainas, mondván: uhm! nem gazda zenyim zur. Hát micso-da? Uhm! Zur, zur. Hát hol a zur? Uhm! oda hátra csikóbőrt megcsinál.”(96.)

Láthatjuk, hogy nem csupán az közös a fentivel, hogy itt sem magyar anyanyelvű vargáról van szó, s magyart eltorzító eszközük is egyforma: az „az” névelőt a következő szó elejére viszik át. Talán az sem véletlen, hogy az első kiadásban egymás mellett állnak. Másfelől, ha a meg nem szólalási verseny önmagában még játékosnak is tekinthető, egészében egy programosan durva világ jelenik meg a nagyobb történetben, ahol a pökésben örömet lelő lelki és szellemi tompultság találkozik a nyelvi primitívséggel, s ennek mintegy felvezetője lehet az inas megjelentetése. Kommunikációs szempontból Rabelais limousini diákjának ellentétét regisztrálhatjuk tehát, ott a felszínes és fennhéjázó álműveltség torzítja el a természetes nyelvhasználatot, itt a mentális és nyelvi együgyűség.

Az is világos ugyanakkor, hogy éppen ez a szellemtelen nyelvi primitívség lehetett az a határ, amit átlépni nem volt tanácsos, hiszen akár külső hatásra történt (olvasói visszhangokra és/vagy a kiadó elhatározására is gondolhatunk), akár ő maga döntött így, Kónyi később mégiscsak eltekintett ennek újraközlésétől. Az viszont beszédes, hogy valamiképpen tehát reflexióra kényszerítve is csak egyet lökött ki az első kötet megjelenése után, vagyis nem mondott le jó néhány, az irodalomtörténészeket igencsak megosztó további részletről. Hogy csak a két legmarkánsabb véleményt idézzük fel, Bíró Ferenc szerint téved Ráday Gedeon, amikor enyhe rosszallással ugyan, de csak csintalanságokat észlel Kónyinál, hiszen szerinte itt nem egyszer közönséges fekália-humorról van szó. Már fentebb is idéztünk ilyen történetet (35–36), s ha nem is ilyen durva a mondandójuk, továbbiakért sem kell messzire mennünk: egy parasztember eb-szarnak nevezi földesura okuláróját (41), egy másik történetben a csecsemőjétől apaságának bizonyítékát elváró parasztnak az orrára és a szájára lövelli azt a bizonyost a tanúságtévő. (76.) Frappáns választ kap a nyelves leánytól a nagy seggét kifogásoló katona (272), illetőleg diák (272–273); ez utóbbiban a leányasszony a következő válasszal utasítja el a deák közeledését: „Én a seggemet értem a kend orra tokjának.” Vannak aztán nagyon szagos dolgok is, szerepel egy *Eulenspiegel*ből átvett történet, amelyben a *szent* és a *henf* szó összetévesztése következtében a magyarban Tilinkónak átkeresztelt főhős belecsinál egy fazékba, amit aztán fel is kínálnak. (30–31.) A piperkőc gazdag kalmárok és egy szegény katona konfliktusa oda vezet, hogy a megalázott, de leleményes vitéz „belérezel” a kalmárok ágyába, s ráadásul az elbeszélő igazságérzete is kielégül, hiszen a dolgot felfedező szolgáló arról referál a vendégfogadósnak, hogy „mely becste-

lenek voltak a kalmárok, s ellenben mely derék ember a katona”. (58–59.) Ehhez képest csekélység, hogy a dán király asztalanál eldörren egy nagy fíngás, amit az elkövető egy fűttyentéssel és azt követő szellemes megjegyzéssel igyekszik ellentételezni. (98.) Vannak aztán még pikáns megjegyzések ártatlannak látszó, de a testi dolgokban nagyon is jártas lányoktól s asszonyoktól.

Ha az egész könyv semmiképpen sem árasztja azt a bizonyos szagot, tagadhatatlan, hogy a testi funkciók és az azokat végző testrészek megnevezését nem kerülik el eufémizmusok vagy elhallgatások, az a bizonyos *scurrilitas* tehát jelen van a szövegben. Az persze, mint fentebb láthattuk, nem állapítható meg, hogy Jókai Kónyi művének első kiadását használta-e, vagyis találkozott-e ezzel a köpködős embert megjelenítő szöveggel, ám mivel szélteben divatozó illetlenségről beszél, aligha erre vagy az ehhez hasonló szélsőséges esetekre vonatkozott az akadémikusok előtt elhangzott kijelentés.

Másfelől azt persze meg kell állapítanunk, hogy a kendőzetlenül megjelenített testi funkciók és a szellemi-spirituális törekvések Kónyinál nem szervülnek olyan szelleme-sen és sokatmondóan, mint François Rabelais műveinek legjobb lapjain. Ennek ellenére a Rabelais-hoz köthető vagy az övével rokonítható szövegeknek és történeteknek is szerepük lehetett abban, hogy a magyar szerző eljutott a korban alantasabbnak tartott beszédmód időnkénti alkalmazásáig: így talán az is kijelenthető, hogy az ember testi funkcióinak szépelgő fanyalgás nélküli megjelenítése fontos összetevője annak a sokszínűségnek, amelyet a 18. század második felében összeállított anekdotáskönyvekben kimutatni vélünk.

Kónyi művének értékei persze nem merülnek ki ebben, s az alábbiakban, a későbbi kutatást ösztönözve, az igényes megformálás néhány további elemére igyekszem felhívni a figyelmet. Először is a történetek helyszínének megjelölésében tapasztalható játékosságra. Lássuk kiindulásul azt a feltűnően ironikus zárlatút („Oh, mely hathatós a közönséges imádság!”), amelyben a nagy haragjában hat napig megszólalni nem hajlandó „makacsos és truccos” asszonyt végül az őt férje kérésére kiprédikáló lelkész vezérletével a gyülekezet egésze által elmondott „közönséges” (a németben „allgemeines”) imádság arra készíti, hogy otthon aztán akarata ellenére szitkozódni és átkozódni kezdjen, tehát mégiscsak megszólaljon. (50.) A német első mondata szerint mindez Sopronban („zu Oedenburg, eniner Stadt in Ungarn”) játszódott le, míg a magyar London városát jelöli meg helyszínül, s azt is hozzáteszi, hogy egy tímárról és feleségéről van szó. Ez óvatosságra inthet bennünket a helyszínek referenciális visszakereshetőségét illetően, hiszen Kónyi egy sor történetet áthelyez Magyarország különböző pontjaira, Baranyától Debrecenen át Somogy megyéig, míg nem kevés esetben megmarad a külföldi helyszín. Törvényszerűséget itt nehéz lenne kimutatni, s valószínűsíthető, hogy éppen ennek a vegyességnek a fenntartása lehetett a szerző célja. A magyarrá váló helyszínek esetében pedig talán a szöveg mondandója és a helyszín között kell majd kapcsolatot keresnie az elemzésre vállalkozónak. Így, ha egy, a „Mennyből jövök most hozzátok”-ot éneklő, mendikáló, szegény, rongyos és didergő deák azt a választ kapja a fejét az ablakon kidugó egyik banyától, hogy „bár ott maradtál volna”, akkor teológiai és morális éle is van annak, ha a magyarításban a helyszín Debrecen lesz. (20–21.) Ez a megközelítés talán alkalmazható abban a néhány esetben is, amikor – legalábbis eddig

– még nem került elő a szöveg külföldi forrása. Ilyen az a Jancsi és Pista között lezajló meglehetősen együgyű, de mégiscsak játékos tréfasorozat (92–94), amely – két gulyáslegényről lévén szó – a halasi pusztán játszódik le.

Másfelől bizonyos csomósódás mégiscsak megfigyelhető, hiszen a leggyakrabban szereplő Baranya (az itteni Pettendet is beleértve) kilencszer kap említést. A székfoglalóban a helyszínekre is figyelő, az egy településhez kötődő történeteket a néphumor legrégebbi kezdeményeihez soroló s az 1856-os adomakötetbe négy oláhfalusi történetet is beiktató Jókai tehát talált volna említésre méltót Kónyi kötetében is, s nem lett volna indokolatlan Rátót, Csökmő, Oláhfalu, Göcsej, Lédec, Kóka társágába Pettendet is beilleszteni. Az is igaz persze, hogy Kónyi a települések és szereplők szisztematikus magyarítására nem törekedett, s Budától a halasi pusztán át Sopronig egyszer-egyszer mintegy tíz település neve is felbukkan, de mindez legfeljebb negyedét teszi ki a gyűjteményben megjelölt helyszíneknek. Így talán kissé túlzottnak is tekinthetjük a jelenséget Ráday Gedeonhoz csatlakozva méltató Bíró Ferenc szavait arról, hogy a 18. század-közép kopár kaszárnáinak és poros mezővárosainak humora dúsítja fel szerzőnknel a vándoranekdotákat.⁹⁰

A rész befejezéseképpen kapcsolódni szeretnék ahhoz a példatárhoz, amit Bíró Ferenc az „élőnyelvi fordulatok bősége s a stílus néha szinte szürrealisztikus szemléletessége” illusztrációjaként felsorakoztatott.⁹¹ Ám nem egyszerűen az ilyen részleteket szaporítanám, hanem arra szeretnék két példát előhozni, hogy képes volt nagyobb szövegegységek egészének színvonalas átalakítására is. A 37–38. oldalon olvasható nagyotmondás-kompozíció részleteinek egy része ugyan megtalálható forrásaiban, de ezek összeszerkesztése az ő tollán született meg, vagyis képes volt egy-egy történetet koherens módon továbbépíteni. Talán illusztrálni tudja ezt a német és a magyar szöveg párhuzamos közlése:

Ein Mann sucht die Zunge seines Weibs

Ein gewisser Mann hatte ein sehr trotziges und pochendes Weib; wann er sie nur ein wenig überquer anschaute, so fing sie schon an zu trotzen und zu spochen, also das er oft in einer ganzen Woche kein Wort von ihr hörte. Er besann sich hier und her, wie doch seinem Weibe zu helfen wäre. Endlich liess er ihm bei helllichten Tage ein Licht anzünden, dasselbe nahm er, und suchte damit in allen finstern Winkeln, ganz emsig herum, als wenn er was Wichtiges verlohren hätte. Die trotzige Närrin, das Weib, sass bey dem Tische, hatte was vor sich anzunähen, fragte also bald: Mann! was suchest du? Er antwortete: Mein Weib, ich suche halt deine Zunge, denn ich habe vermeynt, du hast deine Zunge verloren, dass du so lang nicht geredet hast: aber Gott lob! jetzt habe ichs wieder gefunden.⁹²

90 Bíró, „A mindenkor nevető...”, 407.

91 Uo.

92 SCHREGER, *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber...*, 632.

Egy német vargának igen bosszús és truccos felesége volt; mert ha csak az ura félvállra tekintett is, úgy felfújta magát, **mint mikor a rációk a kecskebőrt pálinkával megtöltik**, és gyakorta egész héten sem szólott egy szót is. Egyszer a többi közül, hogy a felesége szótalanná lett, gondolkodik, hogy mit csináljon. Végre gyertyát gyújt fényes nappal, és világgal keresgél mind **ágy alatt, pad alatt**, és a háznak minden szegelyűkát kikeresi, mintha valamit elvesztett volna. A truccos asszony pedig a **kályha mellett ült, öszvehúzta-vonta magát, mint a falu végén a guta. Végre oda is ment a világgal, és a szoknyája alatt is keresgél**. Erre már az asszony nem állhatta, hanem kérdezte: Immár **mi ördögöt** keres kend? **Édes** felségem – felele a varga – a nyelvedet keresem, mert azt gondoltam, hogy elvesztetted, de hála Istennek, hogy ismét megtaláltam. (49–50.)

A vastagítással jelzett eltérések megmutatják, hogy mind a cselekményben, mind a nyelvi megformálásban érzékletesebb lett a magyar átdolgozás. A magyarban a duzzogó asszony látványosan csak tétlenkedik a kályha mellett, a férj pedig igen pikáns módon a szoknya alá is bevilágít, s a feszültséget növelik az igencsak szemléletes és egyedi hasonlatok is.

Mivel a Zrínyi-átdolgozás következtében a költő Kónyinak igencsak rossz híre támadt a magyar irodalomban, a képet egy kicsit legalább árnyalandozó felidézem anekdotakötetének talán legterjedelmesebb és verseket is tartalmazó átdolgozását is. Az eredeti „Rauschiges und zänkisches Weib” címmel ugyancsak a *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber*-ben olvasható, s az előbbihez hasonlóan egy nehéz természetű asszonyról szól.⁹³ Ez a nőszemély viszont veszekedős („sturmvoll”) lévén nem hallgatott, hanem állandóan ordítózott és átkozódott, s el nem bírta viselni, hogy ne az övé legyen az utolsó szó. A férj visszaemlékezve arra, hogy az ilyen gyermekeket megnyugtatta a bölcső ringatása, most is ehhez folyamodott, de hiába rángatta erősen a bölcsőbe helyezett asszonyt, ő nem szűnt átkozódni, szitkozódni és fenyegetőzni. A csitítás során két bölcsődal is született. Az első (még sikertelen) így hangzott:

Schweig mein Andel, schweig,
Ich kauf dir bald ein Widerzeug.
Schweig mein Andel, schweig.

A sikerebb, az elalvást meghozó második a következő volt:

Aja, popaja, willst schweigen,
Sonst gib ich dir Andel ein Feigen.

Erre tehát elaludt, majd fölébredve mindenféleképpen megesküdött, hogy felhagy az ordítózással, s így a férj kiengedte a bölcsőből, ám nem sokkal ezután újra dühöngeni kez-

93 Uo., 511–512.

dett, végül aztán megbotlott egy kőben, és meghalt. A férj nagy örömeiben gyászversben örökítette meg emlékét:

Hier liegt meine liebe Anna,
So die Küchel verbrennet in der Pfanna.
Soff sich täglich voll im Brandwein,
Der Teufel mag eines solchen Weibs
Mann seyn.

Az eredeti háromszorosára növelt átdolgozásában Kónyi nem elégedett meg azzal, hogy az asszony veszekedős legyen, hanem részegessé is tette. (27–30.) Főhőse először egy búcsúban „úsztatta meg száját a borban”, ahonnan hazatértében bement a templomba, hogy az oltárt körbejárja, de éppen az ellenkezője történt vele: „minek okáért ily buzgóságra fakadott: Oh, boldogságos Szent Anna! Nem vagyok méltó erre a becsületre. Én azt gondoltam, hogy én járjak az oltárod körül, de látom, hogy te kerülsz engem.” Ebben a szakrálist a legprofánabbal társító hangnemben folytatódik a történet. Híre megy az Anna névre hallgató főhős iszákosságának, s annak is, hogy mindenkor ő végzi el az utolsó *Kyrie eleison*t. Többen igyekeztek is eltántorítani a házasságtól az őt elvenni akaró férfit, de ő nem hallgatott „erre a szent prófétálásra”. A baj persze megérkezett, az asszony torka folytonosan megázott, és kezdé az orgonát megereszteni. Itt egy hosszú retorikus önsajnálkozás következik, amelynek során különböző hangszerek hangjához hasonlítja az asszony torkából szüntelenül kiáradó ordítást, a felsorolás utolsó tagjaként „nyökörgő oláh dudát” emlegetve. Ezután kerül sor a bölcső alkalmazására, amihez itt nem csekély erőszakra és egy szolga segítségére is szükség volt. A főszöveg itt már jobban kötődik az eredetihez, de az elhangzott énekek nem fordítások, hanem hasonló szerkezetű, de önálló lelemények. Az első így hangzik:

Csicsi, édes lányom, csicsi,
Még megtelik anyád csecsi,
Csicsi, édes lányom, csicsi.

Az asszony átkai persze itt még erősebbek, többek között ezer meg kétezer ördögöt is kívánt az ura nyakára. Aztán elhangzik a második ének is:

Aludj, aludj, kedves Annám,
A bundámat is rád annám,
Csak a gallérját kihannám,
S meggebednél sem bálnám,
Aludj, édes Annám.

A könyörgés hasonlóan argumentál, mint az eredetiben, azzal a fogadalommal megtolva, hogy egy korty bort sem iszik. Ezt a fogadalmat még be is tartotta, de egy öl lent mégiscsak bevitt a kocsmába, ahol megivott egy icce pálinkát. Ennek következté-

ben „egy kövön úgy esett által, hogy magát öszvezúzta, és azonnal kiment a lelke”. Az örömteli vers itt sem marad el:

Itt fekszik az én kedves Annám,
Kit többé látni sem kívánnám,
Mindennap megitta magát,
S meg sem tűrte a bor szagát.

Kenderében nem tett sok kárt,
Mindég rongyos pendelben járt,
Józan fővel sohasem volt,
Tehát mely nagy kár, hogy megholt.

Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az átdolgozás ezúttal is invenciózus volt, s itt említést érdemel a versek esetében érvényesülő önállóság is. A magyar versek rímeiben nem nehéz érzékelni a közköltészetben meghonosodott készlet jelenlétét, ám maguk a szövegek nem máshonnan származó átvételek. Másrészt említést érdemel a szemlélet változatlansága is. Bár a magyar szövegben folyamatosan jelen van az ördög, a szakrális és a profán szóhasználat iróniától sem menteres összhangja töretlenül érvényesül a mű végén is, de nem jutunk el olyan szadisztikus csattanóig, mint a németben, ahol a pokol tüzére emlékeztető kép olvasható: Anna úgy fekszik sírhelyén, mint a serpenyőben süllő fánk.

18. századi gyűjtemények Jókai olvasatában 2 – Szirmay Antal

A másik 18. századi összeállítást Jókai a következő szavakkal méltatja:

Később igen becses gyűjteményt birunk e nemben: gróf Szirmay „Hungaria in parabolis”-ában, melynek különösen kéziratban levő példánya teli van a magyar néphumort jellemző eleven adatokkal. Ő is vett fel azok közé gunydalokat, mint szintén Erdélyi János népdal-gyűjteményébe. Jellemzetes pedig hogy az a humoristikus mű latin nyelven van írva.⁹⁴

A felsorolt szövegek azonosítása nem jelent nagy feladatot. Bár a *Hungaria in parabolis* két kiadásban is megjelent, 1804-ben, majd 1807-ben, mivel Jókai könyvtárának jegyzékén az 1804-es szerepel, gyanítható volt, hogy ebből dolgozott. Ezt igazolta a ránk maradt példány tanulmányozása is. A könyv előzéklapján az író kezétől a következő olvasható: „Tüdős József volt, 1857d év Sept. 16-ig most Jókai Móré”.⁹⁵ Az ugyancsak

⁹⁴ JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

⁹⁵ KOMÁR Éva, „»Mik a csillagos ég minden csodái egy könyvtárhoz képest?«”, in „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményeinek katalógusa; Könyvtára, szerk. E. CSORBA Csilla, 11–31 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006), 13; illetve 859. tétel (uo., 138). Komár

az ő kezétől származó ceruzás aláhúzások s egy-egy részlet fontosságára utalni látszó jelzések gyakran felbukkannak a kötetben – szöveges margináliákkal sajnos nem találkoztam. Az is megállapítható volt, hogy a fenti idézetben szereplő kézirat szöveg nem lehet azonos az első kiadásnak azzal a példányával, amelybe egy későbbi kéz beírta a cenzúra által kihagyásra ítélt részteket. (Ennek jelzete az MTA Kézirattárában: M. Tört. O.365.) Mivel Jókai kéziratáról beszél, és nem tesz említést a cenzúráról, biztosak lehetünk abban is, hogy szavai nem az első kiadás cenzúrapéldányára (OSZK Fol. Lat. 1700) vonatkoznak, hanem az ugyanitt Fol. Lat. 1699 jelzett alatt őrzött, *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata* című kézira. Mint az alábbiakban erről részletesebben szólunk, azt a kézirat kötetét tanulmányozta Jókai, amelyet a Szirmayval foglalkozó modern szakirodalom az anekdotaszerző hagyatékában megkülönböztetett fontosságúnak tekint, s amelyből nagyon fontos részteket átvett akkor, amikor a Jókai által nem ismert második kiadás szövegét összeállította. Azt a kézirat kötetét is olvasta tehát, amelybe Szirmay az 1780-as években kezdett beírni a sajátjai mellett magyar és külföldi szerzők kezén született prózai és verses szövegeket. Ez tehát jóval korábban kezdett kiformálódni, mint a nyomtatványok, s igen becsessé teszi az is, hogy a *Hungaria in parabolis* számára latinra fordított anekdoták itt többször még magyar nyelven szerepelnek.

Az alábbiakban majd rendre előkerülnek az ezzel foglalkozó tanulmányok, de mivel ezek egyike sem idézi a szerzőnek a szöveg keletkezésére és megőrzésére vonatkozó reflexióit, célszerűnek látszik gondolatmenetünket ezekkel indítanunk. A kézirat első oldalán a cím mellett egy latin mondat arról értesíti a használót, hogy mivel sok, közöttük ő magától származó mondas és írás különben feledésbe merülne, elhatározta, hogy a maga és az övéi számára lejegyzi ezeket. Ennek során „A.Sz.” rövidítéssel jelöli meg azokat, amelyek saját szerzeményei. Egy, a tinta színe alapján későbbinek látszó, 1795-re datált megjegyzésben azt is közli, hogy fiai erkölceit óvni akarván áthúzta azokat, amiket nagyon botrányosnak talált:

Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata 1a Julii per Antonium de Zirma

Multa facere dicta et scripta quotidie fere audio, imo saepe talium ipse ego author sum, quae nisi in scriptum redigantur, oblivione delentur, haec itaque in unum volumen colligere pro mea, meorumque notitia constitui, illa autem quae mei ingenii partus sunt, hoc signo A.SZ. notabuntur.

Propter succescentes meos filios aliqua nimia sacandalosa deleri, ne castos eorum mores corrumpant. 1795.

A kézirat 106. oldalán pedig a következő, zömmel magyarul írt szöveg olvasható:

Éva előszava szerint a könyv Tüdös József 1857. június 17-én bekövetkezett halála után került az íróhoz. Tüdös komáromi református lelkész volt, ő tartotta a gyászbeszédet Jókai József, az író apja felett.

Anno 1810 manuscripto hocce Bibliothecae Nationali tradito adduntur lascivi versus, quorum fragmenta reperiri poterant.

Pajkos, de furcsa gondolatok, melyeknek kár volna elveszni, azért is a megtartás végett által adattak az országi könyv-házának.

Eddig való eltitkolásomnak oka volt, hogy sok helyütt igen pajzánok lévén, az ifjúságnak jó erkölcsét általok botránkoztatni nem akartam. Mindazáltal amint a deákban az Ovidiusnak szerelmei nyomtatásban is kiadva az megélemedett emberek által bátran olvastatnak, úgy a magyarban is a furcsa gondolatok kedvéért kár volna az ilyeneknek elveszni. Castis omnia casta, azaz a jószívű ember ezekből is nem mérget, de mézet szívhat.

De egyszersmind mivel a jó keresztények előtt tudva vagyon, hogy jaj annak az embernek, aki által jön a botránkozás, úgy ezeknek által adásával a könyv-háznak előjárója arra köteleztetik, hogy a megbotránkoztatókat az ifjúsággal ne közölje. Az én életem különbözött ezektől, csak az eszelős ifjúságnak elme-futtatásai ezek.

Vita verecunda est Musa ioconda mihi. Ovidius.⁹⁶

E reflexiókra még vissza kell térnünk, most csak arra utalnék, hogy a kézirat (további Szirmaytól származó kötetek társaságában) Kovachich Márton György közreműködésével nagyon korán a nemzet könyvtárának tulajdonába került, az alapítást követő korai adományozási gesztusok között tartja számon a könyvtártörténet, s így megkülönböztetett figyelemben részesült. Ezzel is összefüggésbe hozható, hogy Jókai is tudomást szerezhetett létezéséről, s az 1850-es évek második felében, talán a székfoglaló megtartására készültében már lehetőséget kaphatott tanulmányozására.

Összhangban látta ezt a népi kultúra tanulmányozásában közismerten mesterének tekintett Erdélyi János programjával, akire hivatkozik is, hiszen Szirmayról elismerően jegyzi meg, hogy „Ő is vett fel [...] gundalokat, mint szintén Erdélyi János népdal-gyűjteményébe” – mint azt nem sokkal korábban idéztük. Pontos és tárgyyszerű ez a hivatkozás, hiszen a *Népdalok és mondák* első és harmadik kötetében is szerepel egy „Gúnydalok és rokon” című egység, s ezen kívül is találkozunk erősebben vagy enyhébben ironikus hangoltságú szövegekkel. Ám nem csupán versekben van ez jelen, de ennek alapos dokumentálásához részletes leírást kellene adnom Szirmay több mint háromszáz tételtől álló szöveggyűjteményéről. Ezért König György és Csörsz Rumen István nyomdokain⁹⁷ haladva csak egy rövid összefoglalásra szorítkozom. A kötet latin, magyar és szlovák nyelvű szövegeket tartalmaz, beleértve régebbi és kortárs magyar költőket és prózaírókat is. A régebbiek közül említésre méltó Janus Pannonius két pajzán versének egy-egy részlete.⁹⁸ A kortárs magyar költők közül nagy terjedelemben szerepel Gvadá-

96 Erdődy János fordításában: „Életem erkölcsös, Muzsám ajka ledér”. Publius OVIDIUS NASO, *Tristia (Késervesek)*, szerk. TERAAGIMOV Péter, tan. ADAMIK Tamás, Írók, költők, gondolkodók (Budapest: Magyar Könyvklub, 2002), 42 (Második könyv).

97 KÖNIG György, „Szirmay Antal (1747–1812)”, *Budapesti Szemle*, 312. sz. (1902): 369–410; Csörsz Rumen István, „Szirmay Antal és a szájhagyomány”, in *Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklór a magyar művelődéstörténetben 5, 277–296 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

98 „Questio ardua et difficilis” (Súlyos és kellemetlen kérdés), illetve „Ad Agnesem” (*Ágneshez*) címmel. Az utóbbit egy későbbi, ismeretlen kéz Bézának tulajdonítja, ami nem is olyan nagy tévedés, hiszen a

nyi József, de feltűnnek Aranka György-, Édes Gergely- és Kazinczy-versek is. A világirodalmi szövegek közül kiemelendő Milton *Elveszett paradicsoma* első énekének latin hexameterekbe való átírása, amely a cím szerint Voltaire francia fordítása alapján készült, de ugyanígy fontosak Péczely József két fordításának (Edward Young: *Éji gondolatok*; Voltaire: *Henriás*) részletei is. A tekintélyes mennyiségű latin, magyar és szlovák nyelvű Szirmay-szöveg mellett ugyanakkor nem csekély a névtelen darabok száma sem. Ezek a közköltészet mezejéről összeszedett magyar, latin és szlovák nyelvű versek, illetőleg a közbeszéd különféle alkalmain begyűjtött prózai szövegdarabok kelthették fel Jókai érdeklődését, de az eddigi kutatások során is ezek részesültek a legnagyobb figyelemben. Néhány esetben, a „Disznóság” felirat mellett vagy anélkül, az ifjúságot óvó fenti megjegyzésnek megfelelően olvashatatlaná vannak téve a korábban beírtak. A tinta alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a műveletet maga Szirmay hajtotta végre.

A Jókait a középpontba állító értelmezésben is óriási segítséget jelentett, hogy Csörsz Rumen István roppant intenzíven és színvonalasan foglalkozott Szirmay kézírataival, beleértve ezt is. Alaposan dokumentált tanulmányokat jelentett meg a szerzőről, illetőleg erről a művéről,⁹⁹ s ráadásul arra is vállalkozott, hogy mintaszerű előszó és jegyzetek kíséretében olyan magyar nyelvű kiadást jelentessen meg, amely a műnek a múlt század derekán készült két, egymást kiegészítő és kéziratban maradt fordítását is adni tudta, felhasználva az első kiadás szerencsésen ránk maradt cenzúrapéldányát s közölve a két kiadás eltérő változatait, valamint a cenzúra által kihagyásra ítélt részeket.¹⁰⁰ Szorosabban vett textológiai értelemben nekem egyetlen feladat maradt: az elemzés során gondosan ügyelnem kell arra, hogy a Szirmayról kialakított Jókai-kép felvázolása során csak azokra a szövegekere építsek, amelyeket a fentiek szerint egészen bizonyosan használt, tehát a *Collectióra* és a *Hungaria in parabolis* 1804-es, első kiadására. Természetesen tágabb összefüggések felrajzolása során elképzelhetők lesznek kitekintések, de ezeket mindig jelezni fogom.

Ha az alábbiakban is a Könyi-alfejezetben érvényesített sorrendben haladunk, akkor először most is az irodalmi programra vonatkozó reflexiókat kell számba vennünk. Az első kiadás előszava a szerkesztés munkálatainak nagy részét átvállaló Kovachich Márton Györgyre hagyja a könyv megjelenési körülményeinek taglalását. Kiderül, hogy a Budán élő tudós adta meg a kötet végső formátumát, ami úgy történt, hogy a hozzá eljuttatott kézírathoz a szerző folyamatosan kiegészítéseket küldött, amelyek egy része elveszett, más része viszont megkésve érkezett. Bár a szerkesztő ezt nem részletezi, nyilvánvalóan ezzel magyarázható a kötet végére helyezett „Additamenta” (füg-

nagy reformátor fiatalon valóban írt ilyen verseket.

99 A fentebb említetten kívül: Csörsz Rumen István, „A »Régi Magyar Közbeszéd Tára«: Szirmay Antal és a *Hungaria in parabolis* (1804, 1807)”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla és TÜSKÉS Gábor, 528–544 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006); Csörsz Rumen István, „A magyarság toposzai Szirmay Antal műveiben”, in *Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 30–42 (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2010).

100 SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképeiben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, szerk., tan. Csörsz Rumen István (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008).

gelék). Fontos információ az is, hogy ő tárgyalt a mű cenzorával a pajzán és egyes személyeket sértő részek kihagyásáról, de az is kiderül, hogy erről is folyamatosan egyeztetett magával a szerzővel is.

Szirmay előszavának első mondata köntörfalazás nélkül közli a kiindulópontot: „A Szentírásnak ó- és újszövetségi része egyaránt azt bizonyítja, hogy Ázsia népei kedvelték a példázatokot.”¹⁰¹ Ezt illusztrálja az egyik mottó is („Megnyitom a számat példázatokra, és kitárom, amik a világ alapítása óta rejtve valának”, Mt 13,35), hiszen bár a bibliai helynek csupán az egyik része szerepel, a teljes szöveg a próféta, azaz a zsoltáros szavainak beteljesítéséről beszél, ugyanis az idézett újszövetségi hely valójában a 78. zsoltár második versének idézése. A megelőző évszázadokban magyar irodalmi programot ebből és a vele rokonítható biblia helyekből Pesti Gábor bontott ki 1536-os fabuláskönyvének az olvasóhoz írott bevezetőjében, amelyről legutóbb Utasi Csilla értekezett roppant invenciózusan,¹⁰² aki megállapította azt is, hogy Pesti mintája Erasmus *Parabola* *sive similia* című gyűjteményének bevezetője volt, vagyis ugyanaz a 18. század végéig természetesen többször megjelent szöveg, amelyre Szirmay is hivatkozik, amikor vállalkozását azzal indokolja, hogy Erasmus egész értekezést írt erről. Bár nem látszik tudni Pestiről, az ő Erasmusra támaszkodó érvelését ismétli meg, amikor antik példákat vonultat fel a parabolák használata mellett. Erasmus és Pesti számára ugyanakkor a legfontosabb annak beláttatása volt, hogy a krisztusi példázatok és a legnemesebb antik filozófusok morális üzenete majdnem azonos, ezért náluk szinte kizárólag az újszövetségi könyvekről van szó. A műfaj népszerűségét a magyarság genezisével a legszorosabb kapcsolatban láttató Szirmay számára viszont fontosak lettek az ószövetségi könyvek is.

Csörsz Rumen István kiadása pontosan dokumentálja, hogy a zempléni főúr alapvető forrása volt Dugonics András *Etelkája*, aki az előszóban kifejtettek szerint a példabeszédek gyöngyszemeit főleg azért igyekezett megmenteni az elsüllyedéstől, mert ezek egyértelmű bizonyítékai a magyarok napkeleti eredetének, hiszen az ottaniak a példabeszédekkel „örömesb élnek, mint eme napnyugati nemzetek”.¹⁰³ Mivel a magyarság régebbi történelmének színtereire és korszakaira vonatkozó részleteket Csörsz Rumen István a jegyzeteken kívül egy tárgyszerű, a szerző hajmeresztő etimologizálásait a szükséges távolságtartással kezelő s ugyanakkor forrásokra és kontextusra is folyamatosan utaló tanulmányban is bemutatta, ezekkel nem foglalkozom. Csupán arra emlékeztetek, hogy a kortárs Mátyási Józseftől származó másik mottó már a címnegyedben is aláhúzza a kötetben megörökített hagyományok nélkülözhetetlen voltát: „Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok, / Azonnal megszűntök lenni, a' mik vagytok”. Könnyen belátható, hogy az így kibomló nyelvi-költészeti alapú művelődéstörténeti enciklopédia őstörténeti és középkori anyagában nyilvánvalóan kedvére tallózhatott Jókai is, aki hasonló ünnepélyességgel nyilatkozta ki a hagyományörzés egyik legfontosabb mozzanataként a már fentebb idézett mondatot, miszerint „a mai székelek,

101 Uo., 29.

102 UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben* (Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013), 99–112.

103 DUGONICS András, *Etelka*, szerk. PENKE Olga (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 10.

kiknek hun eredetéből, az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálnyit is, maig is a legelmésebb ötletgazdag faja nemzetünknek”¹⁰⁴

Az egyébként mellőzött kora újkoriakkal osztozik viszont Szirmay a magyar nyelv érneinek méltatásában. Jól ismert, hogy a magyar erasmisták a szakralitás és az irodalmi alkalmasság ügyében kibontakozó nyelvi versengés résztvevőjének tekintették magukat, ami Pesti mellett látványosan van jelen Sylvester Jánosnak a bibliafordításához fűzött retorikai értekezésében. Egy helyütt Szirmay ezt is túlszárnyalva, szinte ódai magasságba emelkedve beszél erről: „Nincs a földkerekségen olyan nyelv, amely egy-egy szó különböző jelentésében az elme játékos könnyedségének annyira bővében lenne, mint a magyar.”¹⁰⁵ Majd felidézi az V. Károly császárról szóló, széles körben elterjedt anekdotát. Szövege szerint az uralkodó azt szokta mondogatni: „ha Istenemmel akarok társalogni, spanyolul beszélek; ha barátaimmal, olaszul; ha kedvesemmel, franciául; ha madárkáimmal, angolul; ha szilaj paripával, németül”. Mindezt Szirmay azzal folytatta, hogy a császár szerint tehát „nem minden nyelven lehet az emberi érzelmeket teljesen összhangzóan kifejezni”, majd leírta a hangzatos költői kérdést is: „Van-e, kérek, olyan lelki mozzanat, amely magyar nyelven, ahogy mondjuk, a legnagyobb energiával ki nem fejezhető, s teljes mélységében fel nem fogható?”¹⁰⁶ Más kérdés persze, hogy nem kis elfogultság kellett beleolvasni a hatalmas nyelvi erőt azokba a szövegekbe, amelyeket a tézis illusztrációjaként felvonultat. Ezek legfőbb erénye a szójátékos, de bizony a mesterkélt rímelésre kihegyezett versikék.

Szorosabban vett irodalmi szempontból a fikció megteremtésének azt az újszerűen profán és játékos, a Kónyinál megtapasztalhatóval is rokonítható módját tartom a legérdekesebbnek, amely a biblián kívüli, ha tetszik, apokrif mozzanatokkal és történetekkel dúsítja fel érvelését. Ennek rövid változatát képviseli az „In Hungaros schismaticos” című, saját szerzeményként feltüntetett költemény, amely a *Collectio* elején olvasható, tehát Jókai könnyen hozzáférhetett. Ez félig játékosan, félig komolyan összefüggést teremt a *csizma* és *schisma* szó között, s a magyarokat előbb egy a lábbeli fenéséges voltát kinyilvánító bevezető mondatral („Czizma ungaris cothurnus – a czizma a magyarok cothurnusa”) szólítja fel a vallási megosztottság megszüntetésére és az egységre, majd az ötletet Mózes tekintélyével támasztja alá:

Amikor Isten szólt Mózeshez a csipkebokorban,
(Mondja a Szentírás), zenge ilyen szavakat:
„Vesd le a lábadról, inté őt, vesd le a *csizmát*,
Mert ahol épp most állsz: isteni szent az a hely!
Ám te ne a *csizmát* vesd el, magyarom, de a *schismát*,
Így az a tér, ahol állsz, üdvnek a földje leszen!”¹⁰⁷

Az első kiadásából a cenzor ki is húzta ezt a költeményt, viszont ott áll a *Collectio* elején.

104 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

105 SZIRMAY, *Magyarország szóképeiben...*, 72.

106 Uo., 73, 74.

107 Uo., 185; SZIRMAY, *Collectio...*, 2v.

Ez átvezet bennünket a vallási nézetek taglalásához, amit termékenynek látszik most is Csörsz Rumen István megállapításával indítani, aki szerint Szirmay egyszerre képviselte a főúri-táblabírói identitást és egyházellenes felhangjaival a jozefinizmust. Ez utóbbi kétségtelenül jóval erőteljesebben van jelen nála, mint a protestánsok háláját magyaritó Kónyinál. A *Collectió*ban több alkalommal is dicsőítő sorokat ír le II. József-ről, s a magasztalás odáig megy, hogy még a németet államnyelvvé tevő törvényt sem hajlandó egyszerűen elmarasztalni, hanem arról is szól, hogy a magyarok, túlzásba esve, a nyelv védelmének ürügye alatt minden idegenből származó szót magyar szavak eszkábálásával próbáltak helyettesíteni.

Ugyanakkor persze buzgó és rendíthetetlen katolikus volt, ihletetten értekezett Szent Istvánról és Szűz Mária kultuszáról, s az ország rendjének garanciáját látta a katolikus egyházban. Ezt persze a felvilágosodás szellemében átalakított katolicizmusnak szeretne volna látni, s ennek az 1790-es évek elején egy latin nyelven, valamint egy latinul és magyarul is közzétett röpiratban is hangot adott. Az előbbi, a *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum* történeti és jogi érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy az államnak joga van az egyházi javak fölött rendelkezni. A közteherviselés és közhasznúság elvéből vezeti le azt az állítást, hogy az ennek a kritériumnak meg nem felelő közösségeket meg kell szüntetni. Ebből következően kiáll a zömmel henye életet élő szerzetesrendek feloszlata mellett, s helyükbe olyan katolikus lelkipásztorokat szeretne állítani, akik a népet hitben és erkölcsökben oktatják, s akik ily módon elejét tudják venni a protestánsok térhódításának. Őket tehát a lelkekért való spirituális versengésben szeretné legyőzni, s ezért fogalmazta meg a másik két nyelven is közzétett iratban, hogy nem hajlandó csatlakozni azokhoz a katolikus méltóságokhoz, akik tiltakoztak II. József türelmi rendelete ellen.¹⁰⁸

Ezeket a műveket tehát számon tartja a szakirodalom, azt viszont nem, hogy nála ez a publicisztikai tevékenység a politika szerepére és funkciójára vonatkozó kierielt és iskolázott reflexióval is párosult. Erre az egyik anekdota és egy figyelmen kívül hagyott adat alapján gondolhatunk. Az előbbit „Szirmay Imre és a vallások” cím alatt olvashatjuk. A lényegét illetően változatlanul, de a nevet elhallgató felvezetéssel beke-reült volna az első kiadásba is, ám a cenzor ezt sem engedélyezte. Szövege a következő:

Ebadták! én tudnék kicsinálni lajstromat vallás dolgába, legjobb volna: ha minden job-bágy orosz volna, hogy vele mennyivel többet lehetne elhíttetni. Ha minden katona vol-na *kálvinista*, hogy az előtte való elrendelést (praedestinatiót) erősen hívén, néki menne vaktában az ellenségnek. Ha minden prókátor volna *lutheránus*, hogy mind a két részre hajló lehetne. Ha minden szép *menyecske* volna *pápista*, hívén azt, hogy csak gyónja meg, s akármely vétkei megbocsáttatnak. A király pedig és a ministerium volna *naturalista*, hogy mind nevetne benneteket.¹⁰⁹

108 Ezek tárgyszerű ismertetése: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin Társulat, 1888), 630–632, 733–734.

109 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 295; SZIRMAY, *Collectio...*, 114.

Az adat pedig az ördög témakörébe tartozó szövegek felvezetéseként olvasható. A történet – változatai ismertek a kora újkori németországi gyűjteményekből, de szerepel Kónynál is (51) – főhőse egy olyan anyóka, aki nem csupán Szent Mihály arkangyal, hanem az ördög képe előtt is gyertyát gyújtott. Az ezt firtató pap kérdésére azt válaszolta, „hogy annak a kegyét is meg akarja nyerni, mert a pap a Szentírást idézte prédikációjában: sokan vannak a hívottak, de kevesen a választottak! S így nem tudja biztosan senki se, mire jut a szegény halandó”.¹¹⁰ Ezt a nyomtatott kiadás végén lévő szótárban a „*Politicus*” címszó illusztrációjaként olvashatjuk, s bevezetésként a következő szerepel: „*Politicus* mindenkihez különös jó akaratot mutasson, az ellenséghez inkább, mint a jóbaráthoz. (Mazarin in Arcan. Polit.)”¹¹¹ Ez azt jelenti, hogy Szirmay olvasta a híres politikacsináló, XIV. Lajos nevelőjeként is világtörténelmi jelentőségű bíboros, Jules Mazarin (1602–1661) *Breviarium politicorum, seu arcana politica* című, először halála után, 1701-ben megjelent munkáját, amely nem más, mint gyakorlati kézikönyv a hatásosan politizálni akaró uralkodók és beosztottjaik számára. Annak a *ragion di stato* irodalomnak a nagy népszerűsége szert tett darabja, amely ősforrásának Machiavellit tekintik, s amelyből gyakorlatias fogásokat is meg lehet tanulni arról, hogy a politikai cselekvésben hogyan lehet az erkölcsöt és vallást is a hatékonyság eszközévé tenni.¹¹²

A Szirmay Imre szájába adott szavak szerint a vallást így kezelni a korai újkorban leginkább a naturalisták voltak képesek. A korban azokat nevezték így, akik szerint az emberbe beültetett józan ész és a világ dolgainak érzékelése elegendő ahhoz, hogy egy természetes istenismeret (*religio naturalis*) alakuljon ki és szilárduljon meg az emberben, külön isteni kinyilatkoztatásra nincs szükség. Figyelemre méltó, hogy ha nem is azonosítható, de rokonítható ezzel az, amit a *Hungariában* az ősmagyarokról olvassunk. Ők kezdetől nagyon vallásosak voltak, s már a kereszténység felvétele előtt jelen volt egy bizonyos józanabb filozófia (*saniora philosophia*) is közöttük, ami arra készítette őket, hogy a jóságos és hatalmas Istent imádják. Mint Csörsz Rumen István nyomán hangsúlyoztuk, Szirmay az ősmagyarok világszemléletét taglalva nagymértékben mérít Dugonicstól. Árnyalja azonban a képet, hogy a magyarok istene, vagyis a róluk megkülönböztetett módon gondoskodó istenség Szirmaynál Dugonicstól eltérően nem külön isteni kinyilatkoztatás útján válik számukra felismerhetővé, hanem éppen a fentebb említett *józanabb bölcsesség* juttatja el őket ennek belátásáig.¹¹³

Ez alapján azt mondhatjuk, hogy bölcséletileg megalapozottabb helyzetből szemléli a különböző felekezetek dogmatikáját, szakrális hagyományait és szokásrendjét, mint Kónyi János. Abban az értelemben ugyanakkor az ő megközelítését is felekezetek felettinek tarthatjuk, hogy katolikusok és protestánsok is rendre előkerülnek. A fentiekben elhangzottak után nem meglepő, hogy az előbbiek közül a világi papok is megje-

¹¹⁰ SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 264.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Erről szóló magyar nyelvű összefoglalás: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 19 (Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1999), 168–175, 189–191.

¹¹³ SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 65.

lennek a történetekben, a figyelem középpontjában azonban a szerzetesrendek, köztük első helyen a jezsuiták állnak.

A protestantizmuson belül természetesen a reformátusok kerülnek a középpontba. Ebből kiderül, hogy az Isten ígését hirdetni tudó protestáns prédikátorok tanító igyekezetét mintának tekintette ugyan egyháza lelkészei számára, ám meg volt a véleménye a református prédikátorok szövirágokban tobzódó prédikációiról és imáiról is. A *Collectio* és egyben a második kiadás nyelvileg is legerősebb parodisztikus darabjai éppen ezeket pellengérezik ki. Mivel a legbeszédesebbekből nagyon jól megválogatott példátartat olvashatunk Csörsz Rumen Istvántól, megismétlésük fölösleges lenne.

A reformátusoknál azonban nem csupán az istentiszteleteiken meghonosodó ömlengő nyelvezetben talált kivetni valót. Olyan epizódot is megemlíthetünk a kéziratok gyűjteményéből, amelyben nagyon kifinomultnak jelenik meg a református teológia egyik alapvető tételének kritikája. A történet szerint egy laktanyában gyónásra szólítják fel az állomány teljességét. Akad közöttük néhány református (kálmista) is, s egyikőjük rákérdez a parancsnoknál, hogy nekik is kötelező-e a részvétel. A laikusnak hangzó, de teológiai szempontból nagyon is beszédes válasz a következő: „Nem ebadták, nektek, ha akartok, lehet üdvözülni, de nem kötelesek vattok vele, mint a pápisták.”¹¹⁴

Nem lehetett ugyanakkor könnyű olvasmány Jókai számára az, amit a protestantizmussal közismerten összefonódott magyarországi kurucos hagyományról Szirmaynál olvasott. Nála ugyanis a magyar hagyományokból is következő ideális államforma az lesz, amikor a kegyes és istenfélő örökös király a nemesi gyűlésekre támaszkodva uralkodik a hazai országos törvények szerint. Ebben a rendszerben bármiféle lázongás törvénytelen. Szerzőnknek tehát nem esik nehezére a Dózsa György vezette parasztfelkelést a megszokott módon összekapcsolni kuruc mozgalmakkal, s ezt még az ismert 18. századi gúnyvers első sorainak („Hol vagy te most, nyalka kuruc, / Ki oly voltál, mint a szép strucc?”) idézésével is alátámasztja.¹¹⁵ Folytatódik ez azzal, hogy Istvánffy-ra hivatkozva Bocskai találmányának tekinti és persze idézi is azt a mondást („Hominem promittere, sed canem esse qui staret promissis – Ember térsen fogadást: eb, aki megállja!”), amellyel Bocskai rávette a „keménynyakú” (*rudes*) hajdúkat az uralkodótól való elszakadásra.¹¹⁶ Roppant érdekes, hogy a minden kockázatot kerülni akaró cenzor jobbnak látta egyáltalán nem szerepeltetni (s így csak a cenzúrapéldányból ismerjük) egy másik fontos részletet. Ez azt írja le, hogy a „Petrus” éljenezése miatt az eperjesi törvényszék jó néhány embert fővesztésre ítelt, jóllehet állításuk szerint fogalmuk sem volt az akrosztichonos titulus jelentésével: „Petrus Emericus Tököli Regni Hungariae Salus – Thököly Imre fejedelem Magyarország üdvössége”.¹¹⁷ Szirmay szerint ez bizonyosan így is volt az eperjesi kocsmázók esetében, ám egyikük mondatát mégis felidézi („Igyunk, pénzt gyűjtsünk, szabaduljunk az adósságtól”), s ekkor már nem habozik keményen elítélni a szerinte az országot pusztasággá tenni akaró felkelőket: „Hulljon

114 SZIRMAY, *Collectio...*, 137.

115 SZIRMAY, *Magyarország szöképekben...*, 113.

116 Uo., 117.

117 Uo., 151.

ki az a nap az örökkévalóságból!”¹¹⁸ Ezt ellensúlyozza valamelyest a cenzor által is átengedett két kihágás megemlézése a másik oldalon. Egy ellene írott gúnyvers közlésével is összekapcsolva beszél az egykori császári hadvezér Giorgio Basta pusztításairól, sőt azt is kijelenti, hogy nem került volna sor Bocskai végzetes felkelésére, ha nem előzik meg az ő rémtettei. A „Beste lélek Karaffia” szállóige magyarázataként pedig felháborodottan részletezi, hogy az hányféle módon gyilkolta a magyarokat.¹¹⁹

Mondandónk szokásos tagolását követve a goromba és durva trágárságokra térünk át. Kiindulásul megállapíthatjuk, hogy Szirmay művei, de különösen *Collectiója* esélyel pályázna az első helyre a Jókait megbotránkoztató szövegek között. A kéziratos gyűjteményt a beválogatott szöveganyag mellett kivételessé teszi az is, hogy – mint már láthattuk – terjedelmes önreflexiót is tartalmaz. Ez természetesen nem abban van segítségünkre, hogy megállapíthassuk, mennyiben jogos az ő esetében is az Ovidius tekintélyével megtámogatott védekezés, hogy a tiszta élet és a pajzán költészet egyáltalán nem zárja ki egymást. Ezt természetesen nem tudhatjuk, de hát nem is az a kérdés számunkra, hogy Szirmay táblabíró úr nagy kujon volt-e, avagy nem. Ennél fontosabb lenne a határok kitapintása, s így látta ezt Csörsz Rumen István is, amikor azt írta, hogy a „cenzor főként az egyházakon és a felosztatott jezsuita renden gúnyolódó, illetve trágár vagy rebellis részleteket törölte. Emellett bőségesen találunk a *Collectió*-ban olyan pikánsabb feljegyzéseket is, amelyek kiadása nyilván meg sem fordult Szirmay fejében.”¹²⁰ Nem könnyű persze azt megmondanunk, hogy hol és hány határt akart szerzők megvonni. Az első csoportba sorolnám azokat a darabokat, amelyekről „disznóság” megjelölés mellett vagy anélkül még családtagjait is igyekezett távol tartani. Ezeket a kézirat elején olvasható megjegyzés dátuma szerint még 1795-ben olvashatatlanná tette. A szókimondó pajzánkodás tekintetében ez az általa kijelölt legfontosabb határ, hiszen a további ilyen szövegek mindegyikét megőrizte a *Collectio*, tehát ezek kéziratos nyilvánosságát végül is engedélyezte. Olvashattuk ugyan, hogy a könyvház előjáróját az ifúságot illetően óvintézkedések megtételére szólította fel, ám ezt nehéz elvi kíváncsolomnál többnek tekinteni. A korlátozásnak a gyakorlatban nyilván a kézirat teljességére ki kellett volna terjednie, hiszen nehéz elképzelni, hogy egy vegyes tartalmú kézirat esetében hogyan lehetett volna megvalósítható csupán bizonyos szövegrészek elzárása az ifúság elől. Kétségtelen, hogy a *Collectio* legvadabban trágárnak minősíthető szövegeiből már az első kiadásba se válogatott be, így tehát azt kell mondanunk, hogy különbséget tett a nyomtatásban való és a kéziratos elterjedés között, de az utóbbi elé nem támasztott leküzdhetetlen akadályokat. A harmadik szintet jelentette az, ami a hivatalos és a vele számoló öncenzúra eredményeképpen nyomtatásban is megjelent. Generálisan intézkednie szerzőnknek azért sem lehetett könnyű, mert a szókimondás nem azonos szintjén álló történetek, verselmények vagy szentenciák kerültek be a kéziratos gyűjteményébe. A szókimondókból is közölt néhányat Csörsz Ru-

118 Uo.

119 Uo., 116–118.

120 Csörsz, „Szirmay Antal...”, 279.

men István, ehhez kiegészítés gyanánt talán a legdrasztikusabbat, a durvaságot lenézéssel párosítót idézzük fel, amely a haldokló cigány leánykáról szól:

Megvallá, hogy neki csak az nehéz légyen,
Másvilágra, hogy ő megbasztalan mégyen.¹²¹

A spektrum másik végén a testi vágyakozás okozta bonyodalmakon élcelődő, de inkább szellemes, mint szókimondó darabok állnak, amelyek közül a legmulatságosabb a már fentebb is idézett Szirmay Imre szájából hangzott el, s amely nevét elhallgatva („Quidam interrogatus, quale systema vitae sibi prelegisset, respontit”) bekerült már az első kiadás függelékébe is. Ott egyes szám első személyben szerepelnek a kívánalmak, s a közöslés helyett a „férfiakkal mulathattam volna” kifejezés olvasható. Az alábbiakban a *Collectió*ban olvasható változatot idézem:

Ugyanő mondá, hogy egyebet nem kívánna magának, csak hogy 15 esztendő korától 24 esztendeig lehetne leány, hogy tetszése szerint minden férfiakkal közöslhetne, azután 24 esztendő korától 40 esztendő koráig lehetne török császár, hogy tetszése szerint birodalmának válogatott szép asszonyait tarthatná viszont ágyasainak, végtére 40 esztendő korától haláláig lehetne római pápa, hogy minden gond nélkül nyughatna becsületes jövedelem mellett.¹²²

Vannak aztán olyanok, amelyek félreérthetetlen iróniával azt mutatják be, hogy külföldi közegekben miképpen alakultak tovább az egyes szövegek. Így a Janus Pannoniusz Ágneshez szóló versének kezdősorai által ihletettek felsorolása már nyilván megmosolyogtató kíván lenni:

Ungaricum simile positum:

Adnál egyszer jó menyecske, hiszen el nem fogyl vele
Mikor régen megígérted, hogy adol belőle.

Studiosus Togatus. patakiensis in Latinum ita vertit:

Dares semel bona nupta! Tamen non deficies eum
Quando dudum permisisti, a quod mihi dabis.¹²³

¹²¹ SZIRMAY, *Collectio...*, 108v.

¹²² Uo., 62v.

¹²³ Uo., 43v.

Dolgozatom szorosabban vett filológiai dokumentálást igénylő részét követően talán indokolt néhány összegző és kitekintő reflexió megfogalmazása. Remélhetőleg világossá vált: legfőbb célom az volt, hogy két fontos gyűjtemény új szempontokat is érvényesítő megközelítésével hívjam fel a figyelmet a 18. századi, illetve a 18–19. század fordulóján létrejött anekdotikus irodalom fontosságára. Demonstrálni igyekeztem, hogy a sokak szerint a romantika időszakában, a klasszicizmus általánosító szemléletének elensúlyozására, a helyi színezet és aktualitás jegyében felfedezett műfajnak a magyar irodalomban is vannak előzményei. Jókai Mór fontos fórumon elhangzott nagy beszédének vizsgálata számomra azt is igazolta, hogy ennek a hazai tradíciónak olyan markáns mozzanatai is kimutathatók, amelyek részben az ő erős tekintélye következtében is kerültek árnyékba. Amikor dolgozatom árnyalásra törekvően ezekre rámutatott, akkor nem állt szándékában a nagy író t büntetőpadra ültetni. Természetesen tudom, hogy a népi kultúrának az a felfogása, amely e kultúra jelenlétét minden társadalmi csoportra időtlenül kiterjeszti, s amely nem tekinti céljának történeti rétegei kimutatását, általánosan elterjedt volt a korban.¹²⁴ Ezzel együtt sem fölösleges azoknak a konkrét műveleteknek és fogásoknak a felismerése, amelyekkel Jókai ezt a felfogást minden áron érvényre akarta juttatni.

Mivel a szűk problematikára koncentráltam, nem volt, és a befejezésben sem lehet feladatom annak alapos mérlegelése, hogy megfigyeléseimnek van-e üzenete a Jókai-kutatók számára. Természetesen abban is csak reménykedhetek, hogy az anekdota műfaj vizsgálói számára adnak megfontolni valókat a Jókai kivételes s ugyanakkor a hagyományt erősen átértelmező szerepéről elmondottak.

Ezeknek esélyeit talán megnöveli, ha befejezésül két további, árnyaló gondolatmenetet mégiscsak megkockáztatok. A fentiekben talán sikerült bemutatnom: Kónyinál és Szirmaynál a vallási élet, illetve a felekezetek konfliktusos világának elevenebb és színesebb, a dogmatikai elvek és a mindennapi kegyesség konfliktusait érzékletesebben részletező szövegekkel találkozunk, mint Jókai értekezésének példatárában. Bár bővebb kifejtést érdemelne, azt is próbáltam érzékeltetni, hogy jelentős különbség van Kónyi és Szirmay között. Az előbbi megközelítése filozofikusabb megalapozású, míg az utóbbinál ehhez a politikai eszköztárra vonatkozó iskolázottság is társult, s anekdota szövegeiben is nyomot hagytak változékony politikai szerepvállalásai. Jókaihoz képest nagy különbség ugyanakkor, hogy egy ideig legalábbis mindketten megnyilatkozásait kifejezetten támogató légkörben (II. József és II. Lipót uralkodása alatt) írták műveiket, s azt már eddig is láthattuk, hogy az „új idők” cenzúrájával Szirmaynak éppen a direkter politikai mozzanatok miatt kellett szembesülnie.

Nyilvánvalóan más helyzetben volt 1860-ban a hazafiként és protestánsként is nehéz éveket megélt Jókai, s a székfoglaló bevezető gondolatai arról, hogy olykor csak

124 Csörsz Rumen István, „A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 611–628.

„képes beszédben, tréfa színe alatt” lehet kimondani az igazságot,¹²⁵ értelemszerűen saját megszólalására vonatkozó reflexió is volt. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy a határok kényszerű kicentizgetése nyomot hagyott a szöveg hagyománnyal való gazdálkodásban is. Ezt két példával is igazolhatjuk. Az egyikhez vissza kell térnünk a Mária Terézia udvari bohócáról elmondottakra, hogy felhívhassuk a figyelmet az 1860-es, illetve az *Életemből* első kötetében olvasható változat eddig nem érintett különbségeire. Egyfelől arra, hogy az 1860-as változat megfogalmazásában II. Józsefnek még alárendelt szerep jut: értesül ugyan a dologról, de a bohóc szellemes ötletére mégis a királynő intézkedik. Még ennél is fontosabb a két változat eltérő keretbe foglalása. A székfoglaló egyértelműen csak „a papság tiszteletreméltó rendjétől”¹²⁶ *előzőleg elkülönített* jezsuitákról beszél, és az ironikus hangnemet át nem lépve szól a kegyes atyák birtokigényéről.¹²⁷ Az *Életemből* vonatkozó részletében a szerzetesrendek *egészét* érintő kemény intézkedések apoteózisa keretezi a történetet. A bevezetésben azt olvassuk, hogy „II. József a tömérdek szerzetest, apácát mind, aki csak nem közoktatással vagy betegápolással foglalkozott, kiűzte kolostoraikból, vagyonaikat elkobozta, s azt köznevelési alappá tömegesíté”. Az epizód végén pedig az áll, hogy a jezsuiták eltávolítása csak a kezdet volt, hiszen II. József „utánuk küldte a többi is, harminchatezer szerzetes és apáca lett visszaadva a világnak”.¹²⁸

Emlékeztetnék arra, hogy Szirmay Antal pontosan ilyen érvekkel dolgozó műveken állt ki a jozefinista művelődési program mellett az 1790-es évek elején. Ezek persze köztudottan hamar lekerültek a napirendről, s mint láttuk, Szirmaynak élete végén már erős cenzurális korlátokkal kellett számolnia. Jókai esetében ezek formálisan már nem voltak ilyen direktek, de nagyon is számolnia kellett az írott szó következményeivel. Így az eltérő formátum ellenére sem tanulság nélküli összehasonlítani azt, hogy milyen stratégiát alakítottak ki a korlátozásokkal teli helyzet túlélésére.

Az erős társadalmi és irodalmi küldetéstudattal megáldott Jókai esetében ennek közismerten nagy szakirodalma van, s itt természetesen csak a tárgyalt műfaj szempontjából fontos mozzanatokot idézhetjük fel. Úgy látom, általánosan elfogadottnak tekinthető az, ahogyan Langraf Ildikó fogalmaz: „az önkényuralom éveiben ismerte föl az anekdota műfaj jelentőségét, azt, hogy az egyik legalkalmasabb eszköz a rejtett kritika megfogalmazására.”¹²⁹ Azt is feltárta a szakirodalom, hogy a határok érzékelése folyamatos figyelmet igényelt, hiszen precízen kimért programmá kellett váljon az, amit az *Üstökös* 1858. évi első száma megfogalmazott: „A piánókat felhasználjuk, a fortekát vissza küldjük.”¹³⁰ Közismerten látványosan példázza az elkerülhetetlen ügyeske-

125 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 335.

126 Uo., 341.

127 Későbbi legkeményebb jezsuitaellenes szövege az „Egy régi latin vers magyarra fordítva: Ratio status Jesuitici in effigie – A jezsuita rendszer észjárása képletekben”. Szövegét közli: JÓKAI Mór, *Jocus és Mimus*, 68–69 (Győr: Laurus Kiadó, 2006). Az író életében megjelent kiadásból is elmaradt a tudomásom szerint a kézirat végén található, a szerzőt, illetve a fordítót jelölő betűsor: „L.P.D. Fordította K.M.”

128 JÓKAI, „A csendes évek...”, 1:58–59.

129 LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 142.

130 „Szerkesztői sub rosa”, *Az Üstökös*, 1858. aug. 21., 8.

dést a székfoglalóban felhasznált „Bátya, ne higgy e nemzetnek” kezdetű vers is, amelyet itt a hallgatósággal összekacsintva úgy kommentált, hogy bizonyosan a törökre vonatkozik.¹³¹ Ám a minden valószínűség szerint 1858-as feljegyzésekben a „nemzetnek” helyett még „ntnek” olvasható. Másfelől nem elképzelhetetlen Thaly Kálmánnak az az állítása, hogy ezt a bizonytalan eredetű s itt Zrínyi Miklós korszakára datált szöveget a *németre* vonatkoztatott változatban az októberi diploma elleni tiltakozásul énekelték Pesten.¹³²

Míg tehát „a nemzet betegágya mellett” virrasztó és „képzeletének minden tündöklő fantomját harcba vívó”¹³³ Jókai a kompromisszumokra készítő nyilvánosságot választotta, egy eddig nem vizsgált művből arra következtethetünk, hogy a kisebb formátumú, de az anekdota műfaj hazai történetében fontos szerephez jutó Szirmayt a körülmények élete végén arra készítették, hogy a prokopioszi hagyomány mellett döntsön. Hogy reflexió áll a döntés mögött, arra egy alaposabb vizsgálatra érdemes kézíratos műnek a címéből következtethetünk: *Fragmenta historiae secretae sui temporis cum particularibus quibusdam eventibus et Appendice nonnullorum memorabilium pro Bibliotheca Nationali per Antonium Szirmay de Szirma S. C. et R-A consiliarium aulicum conscripta anno 1811*.¹³⁴ Korának bizonyos eseményeiről szóló titkos történetek töredékeit tartalmazza tehát a mű, amelynek függelékében néhány emlékezetre méltó dolog található, s amelyet a nemzeti könyvtár számára állított össze. Nem arról van tehát csupán szó, hogy utólag adja át ennek a jeles intézmények megőrzésre, hanem kifejezetten ennek szánja, vagyis a nemzeti emlékezetet őrző intézménynek nyújtja át. A címet követő közbevetés azzal is felruhazza az intézményt, hogy törölje belőle mindazt, ami a szerző szándéka ellenére sértő lehet a közösség vagy egyes magánszemélyek számára. Nem is gondolt tehát a kinyomtatásra, s ez 1811-ben elképzelhetetlen is lett volna. A döntés tudatosságát természetesen egy részletes elemzés igazolhatja majd. Most csupán annyit mondhatunk, hogy az 1765–1811 közötti események színes panorámáját kapja a mű olvasója, ahol a zömmel latin nyelvű értekező részekbe latin és magyar nyelvű rövid történeteket iktatott be a kötet szerzője. A középpontban II. József uralkodásának igenlő bemutatása áll, ahol ugyanakkor tárgyyszerűsége törekvő elemzés olvasható arról is, hogy miért kényszerült rá az uralkodó arra, hogy néhány dologban önkényesen lépjen fel a magyarokkal szemben. Nyomtatásban megjelent műveinél jóval élesebb hangnemben szól a szerzetesrendekről, nem korlátozza magát a felháborító esetek sorjázásában, tárgyyszerűsége törekvően mutatja be a máshitűeket, a nem katolikusokat ért megpróbáltatásokat. A szellemi élet területéről különösen izgalmasan ecseteli, hogy milyen megpróbáltatások érték 1795-ben a budai egyetemet, hogyan bocsátottak el professzorokat a nem megfelelő gondolkodásmódjuk miatt („propter pravam cogitandi ra-

131 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 345.

132 SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 228–229. Szajbély Mihály a dolgozatról írott és köszönettel vett véleményében felhívta a figyelmemet az óvatosság és visszafogottság egy nagyon konkrét okára. Szerinte az író semmiképpen sem akarta provokálni a hatalmat az éppen újra működni kezdő akadémián a székfoglalóval.

133 Herczeg Ferenc szavait Fried István nyomán idézem: FRIED István, „Jókai Mór 1854-ben és 1904-ben”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 96–109, 96.

134 Jelzete: OSZK Quart. Lat. 374.

tionem”), s hogy miképpen szorgalmazták egyes méltóságok (főleg Batthyány Ignác) az egyetem áttelepítését Esztergomba. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy későbbi olvasói közül néhányan *historia arcanaként* emlegetik ezt a művet. Mivel Szirmay könyvtárának jegyzéke nem maradt ránk, nem tudjuk dokumentálni, hogy mi került a kezébe ennek a típusnak a szöveggyűjteményéből. Azt viszont említésre méltónak tarthatjuk, hogy jeles felmenője, Szirmay András (?–1754) könyvtárában ott volt ennek a hagyománynak a fentiekben már méltatott másik darabja. A könyvtárának jegyzékében szereplő „Puffendorffij de Rebus Svecicis” tétel ugyanis aligha lehet más, mint Esaias Puffendorf *Les anecdotes de Suède* című művének valamelyik kiadása.¹³⁵ Egyáltalán nem zárhatjuk tehát ki, hogy tudatos imitálásáról van szó.

De talán még tovább is léphetünk. Szigeti Csaba már körvonalazta, hogy Szirmay Antal, illetve az *És mégis mozog a földben* szereplő *csittvári krónika* között összefüggés lehet. Ő abból indult ki, hogy Szirmay a Zemplén megye történetéről írott könyvében hazugságok könyveként említ egy ilyen kéziratot, amelynek funkcióját a képtelen lóditásokat leszóló, Szirmay által meg is örökített szentencia teszi nyilvánvalóvá: „Bé lehetne ezt a csicsvai könyvbe írnia.”¹³⁶ Szigeti szerint tehát Jókai ezt értelmezte át *csittvári krónikává*, vagyis az elhallgatott történelem könyvévé.

A *Fragmenta historiae secretae* függeléke azonban más következtetést is megenged. Ebben ugyanis négy értekezés is olvasható. Ezek közül az egyik magyar nyelvű, Caraffa haláláról szóló („Anno 1693. Karaffa Antalnak ama vérengző hadvezérnek halála”), valamint a latin nyelvű másik („De fatis Balthasari Zrínyi ultimi ex stirpe surenti”) különösen érdemes figyelmünkre, hiszen a *csittvári krónika* regénybeli szövegének van olyan két tétele („Caraffa eperjesi mélysárlása” és „Az utolsó Zrínyinek fogsága, ki a börtönében elfeledett beszélni”), amelyek forrását nem tudta megnevezni sem a kritikai kiadás jegyzetapparátusa, sem Szigeti Csaba tanulmánya.

Caraffa estében csupán egy Jókai hagyatékából előkerült fényképre hivatkoztak az eperjesi börtönről. Itt azonban egészen biztosak lehetünk abban, hogy az író forrása a Szirmay Antalnál olvasható szöveg volt. Ez ugyanis szinte történeti igazságszolgáltatást nyújtva, színes részletekkel gazdagítva valóban a vérengző hadvezér halálát meséli el. Megtudjuk, hogy 1693-ban a bécsi Titkos Tanácstól Antonio Caraffa kapott megbízást arra, hogy a császárt képviselje a II. Károly király utódlásáról folyó spanyolországi tárgyalásokon. A tevékenységét mindig is bizalmatlanul szemlélő Kollonich Lipót érsek azonban figyelmezteti a császárt, hogy a nápolyi származású hadvezér a spanyol király jobbágjának tekinthető, s így az utolsó pillanatban visszavonják a megbízást. A követségre hatalmas összegeket elköltő Caraffa a visszavonás hírére gutaütést kap, és ebbe bele is hal. A vérengző katonát fő művében is elítélő Szirmay ezt az isteni büntetés bekövetkeztének tekinti, s nem mulasztja el azt sem, hogy idézzon a halálának örvendő latin és magyar nyelvű versezetekből.

135 A könyvjegyzék kiadása: MONOK István, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 13/2 (Szeged: Scriptorum, 1992), 171.

136 SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 222.

Bonyolultabb a helyzet Zrínyi Boldizsár esetében. Szigeti Csaba itt Zrínyi Péterre gondol, s reá vonatkozó Jókai-feljegyzéseket sorol elő. Jobb úton jártak a kritikai kiadás gondozói, akik *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című műre hivatkozva megállapították, hogy ennek írásakor Jókai számára az utolsó Zrínyi nem Péter volt, hanem Boldizsár. Itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy „Maradt ugyan még egy fia Péternek, Boldizsár, de annak az élete már nem volt élet: ott mult el egy osztrák várbörtön pincéjében, a hol húsz évi magányfogságban végre *beszélni is elfelejtett*”.¹³⁷ Bár Madarász Viktor címadását nem helyesbítette (*Zrínyi Péter a börtönben*), valójában őt ismerte fel az 1857-ben Párizsban készült és egy pesti kiállításon bemutatott egyik képen is. A nagy festőt magasztaló beszámolóban is arról az utolsó Zrínyiről beszél, aki megőrülve a börtönben halt meg. Nyilvánvalóan erre a jelenleg a Szépművészeti Múzeumban őrzött s a szakirodalomban Zrínyi Boldizsárt ábrázolóként számon tartott képre vonatkozik a leírás legfontosabb mozzanata is: „gyér, kékes világosság szűrődik át fekete börtönlakába valami magasból, olyan halavány benne elhaló arca, ezüst szakálát úgy fáj látni.”¹³⁸ Ugyanakkor gyanítható, hogy a nagy író talán először, de mindenképpen nagyon intenzíven 1848 lázas hónapjaiban találkozhatott Zrínyi Boldizsár alakjával, hiszen lelkes beszámolót írt Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című drámájának előadásáról 1848 novemberében.¹³⁹ Az 1848 utolsó hónapjaiban Pesten hatszor is előadott hazafias drámában Zrínyi Boldizsár azért kerül börtönbe, mert az uralkodó körök attól tartanak, hogy felemeli a szabadság zászlóját. A börtönben megélt szenvedések következtében rémarchává torzult, de több jelenetben is felléptetett nagybáty tehát szinte jelképe lesz a szabadságért folytatott küzdelem folytonosságának: aligha lehet vitás, hogy a mondott beszámolóban a nép lelkében támadó igazságot ünneplő Jókai ez alapján alkotta meg a felemelő képet az utolsó Zrínyiről. Annak nyomozását, hogy Szigligeti Ede milyen forrásokból merített, már nem tekinthetjük feladatunknak, azt viszont érdemes rögzítenünk, hogy Szirmay művének fentebb említett részlete tartalmaz erre a képre emlékeztető mozzanatokat. A főhős ebben is két évtizednyi rabság után hal meg a börtönben, ahová itt viszont Montecuccoli ármánykodása következtében kerül. Komoly eltérés ugyanakkor, hogy a jezsuita Szegedi Mihály egy történeti feljegyzésére hivatkozó Szirmaynál egy Lipót császárhoz hű alattvalót sújt méltatlanul az ármány, hiszen ez a Boldizsár 1679-ben részt vesz a Munkács környéki bujdosók elleni vállalkozásban, s bár később valamiféle gazzettel vádolják meg, és Erdélybe távozik, végül is minden csábításnak ellenállva visszatér a császárhoz, s így lesz a mondott ármány áldozata.

Azt persze föltétlenül el kell mondanunk, hogy a láthatóan sokszínűvé váló hagyomány főszereplője, Zrínyi Boldizsár valójában nem létezett. A modern kutatások minden kétséget kizáróan megállapították, hogy Zrínyi Péternek egyetlen fia volt: Zrínyi János Antal. Az ismeretlen levéltári adatokat is feltáró újabb tanulmány alapján

137 JÓKAI Mór, „A pallos uralma”, in JÓKAI, *A magyar nemzet története...*, 2:127–130, 129 (kiemelés az eredetiben).

138 KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Kakas Márton a műtárlatban [1859. máj. 29.]”, in JÓKAI, *Cikkek és beszédek*, 5:273–275, 275.

139 JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 2. köt., 1848. március 19 – 1848. december 31, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 2:416–418.

ugyanakkor annyi bizonyosnak látszik, hogy az ő életének néhány mozzanatát és adatát ruházta át a hagyomány Boldizsárra, ám a mítoszképzés legfontosabb motivációit továbbra is jótékony homály borítja.¹⁴⁰

Itt tehát inkább csak kiegészítő forrás lehetett Jókai számára Szirmay, ám ilyenként bizonyosan számon kell tartanunk, hiszen nehezen képzelhető el, hogy a mondott kéziratban megálljon a Caraffa-epizód olvasásánál és felhasználásánál. Kitekintésünk tanulsága tehát az, hogy Szirmaynak a láthatóan csak kéziratossnak szánt és a hivatalossal szemben álló, alternatív víziót megfogalmazó művét is oda kell sorolnunk a nagy Jókai-regény forrásai közé. Mivel, mint említettük, Kovachich Márton György a teljes Szirmay-hagyatékot átadta a nemzet könyvtárának, nem volt akadálya annak, hogy Jókai kezébe vegye ezt a kötetet is.

Jókai azonban nem csupán Szirmay életművében talált az átértelmezendők mellett felhasználhatókat is, hanem Kónyi strázsamesternél is. Ezt a legjobban az *Üstökös* 1859. június 25-i számában *Badacsony – Paradicsom* címmel közölt szöveggel illusztrálhatjuk, amely nem más, mint Kónyi egyik anekdotájának (16–17) párbeszédekkel és leírásokkal meggazdagított feldolgozása. Az *Üstökös*ben a címbe is kiemelt alapötlet ugyanis az, hogy egy másodszor is férjhez ment paraszttasszonyhoz betoppanó diák arra a kérdésre, hogy honnan jött, azt válaszolja: Badacsonyból. Az asszony ezt paradicsomnak érti, majd pénzzel-ruhával is ellátja az ifjút azzal a céllal, hogy juttassa el a küldeményt első férjének. A hazaérkező második férj átlátja a helyzetet, és az ifjú üldözésére indul, ám az leleményesen őt is becsapja, és a lovát is elveszi. A megtörtén hazaérkező férj ezt nem meri bevallani, s azt mondja, hogy az Isten fiának tekintett ifjúnak átadta a lovát is, hogy jobban igyekezhessen a paradicsom felé.

Az átdolgozás bemutatását megkönnyíti, ha legalább a két szöveg kezdetét felidézzük:

Egy paraszttasszonynak az ura megholt. Kevés idő múlva ismét másikhöz ment férjhez. Ez egyszer kiment a mezőre szántani. Azalatt egy utazó deák, ki minden pénzéből és kenyereből kifogyott, bement az asszonyhoz, és kért tőle egy kis szelet kenyeret. Az asszony kérdezte, hogy honnét jönne. A deák felele: Most Badacsomból. Az asszony arra értette, hogy a Paradicsomból. Oh, édes lelkem! monda az asszony, ha a Paradicsomból jön kend, hát nem esméri-é az én megholt előbbeni uramat? Már a deák látta, hogy hányat ütött az óra, azért felele a deák: Igenis. (16.)

Kezébe vette vándorbotját egykor a diák, kinek bölcsője fája ama dicső s pompás vidéken rengett, melyet halhatatlan emlékü koszorús költőnk édesen zengő lantja megénekelte, – elindult, hogy az iskolaport magáról lerázza, a nyári rekkenő melegben, a szigorlatok szigorú tantermeiben roppant hévséget kiállva, izzadva: egy szép szeptemberi hónapban, az édesen még előtte ismeretlen tájait bejárja, a penészt testének csodaművel készült alkotmányából kiírta; és azon pénz összegzen fölül, mit a kegyes hivek, községek az őt kiküldő főiskola javára könyvecskéjébe fölirtak, s mivel neki be kell szá-

140 VARGA J. János, „Zrínyi János Antal, a király foglya”, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, Hősgaléria, 207–218 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007).

molnia, érdemljen még magának is néhány forintocskát, melyeket a nagy városban majd forgalomba hozva, vegyen magának felöltöt, jusson néha semlye, sósperc, gyümölcsre, és a szellemi ki- nem maradható tápszerre: színházra is.

Messze vidékeken járt már vándorunk, a hon kelet-északi részein utazott, midőn egy csinos helység szélső tiszta, szép fehér házába beköszöntött. Szíves köszöntéssel fogadta őt a ház megelémedett asszonya, ki magányban szorgalmas Márhaként dolgozgatott s kérde:

– Honnét jössz édes öcsém?

– Badacsonyból anyó! – felelt a diák.

– Paradicsomból lelkem! óh kedves vendég, nálam szállj, öregségemtől ne iszonyodjál! – s körülölelte s csókolt a közben az öreg az ifjat.

– Bada.... – igazitni akará a vándor; de a jólelkű öreg közbeszólása miatt szóhoz nem juthatott.

– Oh lelkem mindig kívántam, bár jönné valaki a paradicsomból, hogy tudakozhatnám, mi van az én felejtethetlen kedves első férjemnek dolga s állapotja ott? nem éhez, nem szomjúzik, ruha nélkül nem szűkölködik-e? jer kedvesem, szólj örömet az én lelkemnek, ismered X-et, az én 40 évig volt hű házastársamat, ki élte 64-ik évében szállott ki a paradicsom kies vidékeire?

A szegény diák szeme-szája megállt, hánytá vetette elméjét mit tegyen? Kivegye-e az öreg anyót tévedéséből vagy képzelt nagy öröme karjain tovább is ringassa azt? – Nem szomorítá hát meg az öreg, s gondolva, ki tudja mire lesz haszna ennek is? így felelt az elibe sokszor s ismételve föltett kérdésekre:

– Hej öreg anyám lelkem! ismerem biz én a kelmed volt szeretett férjét X-t, jó becsületes ember ő ott is! Van mit ennie, innia egy napról más napra; de az nagyon meglátszik ám rajta, hogy nincs a jó szövőfonó nő, nincs körében kelmed, kit meg dicsérnek tettei itt a házban s kint a kapuban. Viseltes nagyon fehéreneműje, kopottas foltos felső öltönye is!¹⁴¹

Láthatjuk, hogy miképpen gazdagodik a szöveg a diák esetében az iskoláztatásra, az albizálásra, talán Debrecenre és Csokonaira is utaló konkrétumokkal, illetőleg a dolgos Mártára utaló bibliai mozzanattal a megelémedett asszony ábrázolásakor. Lélektani tekintetben is bonyolódik a szituáció, hiszen az *Üstökös*ben a diák egy ideig „hánytá vetette elméjét”, s csak utána állt rá a helyzet kihasználására. A terjedelmet négyszeresére növelve így egészül ki újabb és újabb részletekkel a történet (a dolgos, a szántást s vetést mindig idejében elvégző új férj a réginek komája, s alkatilag is szinte mása). A Kónyinál közölből egyetlenegy mozzanatként az marad el, hogy nála a hazatérő férj a menyországból jött küldöttről hallva először arra gondol, hogy egy seprőn nyargaló banya csapta be a feleségét. Ezzel szemben az *Üstökös*ben a férj egy kis prédikációt tart az asszonynak arról, hogy kár volt kihagynia az iskolát, mert akkor tudná, hogy a paradicsomból senki sem térhet vissza. Az iskolában megszerzett tudás hatékonysága is elhalványul azonban a későbbiekben, mert miután az üldözésére lóra kapó gazdát is

141 [Hajdúsági], „Badacsony – Paradicsom”, *Az Üstökös*, 1859. jún. 25., 58–60, 58–59.

megvezeti, és csellel a lovát is megszerzi a magát füvet kaszáló parasztnak kiadó „garabonczás” diák, a gazda a következő meditációt kénytelen eldűnnyögni:

– No már most – dűnnyögé, – se pénz, se posztó, se ló, mit mondasz jól iskolázott öreg!
előbb kigúnyolt tudatlan értetlen nődek, ki kevéssel lőtt nagyobb bakot, kárt legalább kevesebbet tett, mint magad!

Így aztán az eredetinel erősebben szól a csattanó is, hiszen a megszégyenülten hazabotorkáló férj a következő beszámolóval vágja ki magát a beismerés kínos szituációjából:

– Beértem biz én, mond M. az erdő szélben, s igaz utonjárását amaz ifúnak megtudva, s mivel te kedvesem oly nagy csomó ruhát kötöttél hátára, mi az erdőig már eltikkasztotta, s attól tartva, hogy ha a paradicsomig kell gyalog tergenyézni, meg kell szakadnia: lovamat is, a sárgát aláadtam, hogy azon bátrabban koczoghasson küldetése célja felé.¹⁴²

György Lajostól természetesen adatok sorát kapjuk arról, hogy a 15. századi latin nyelvű hexameteres verssel kezdődően hogyan terjedt el ez a történet különféle, főleg német nyelvű Schwanck-gyűjteményekben, s hogy a fő motívum kivételével szinte szó szerinti az egyezés a *Lyrum larum Löffelsthil* kötet 64. darabjával.¹⁴³ Bizonyosan Kónyi leleménye ugyanakkor a *Paradeis–Paris* névcseré magyarosítása, jóllehet később ennek is gazdag utóélete jött létre.

Nem tekinthetem feladatomnak eldönteni, hogy humoros lapjának rejtőzködő ismeretlene vagy maga Jókai volt-e a színező átdolgozó. Az *Üstökös* szövegeközlésének végén zárójelben a „Hajdúsági” név olvasható, s bár nincs más adat arról, hogy Jókai ezt az álnevet használta volna, talán ez sem kizárt. Egyfelől invenciózus átdolgozásról van szó, másfelől korairól, márpedig éppen erről nyilatkozta jóval később, hogy „Magamnak kellett kezdetben írnom is, rajzolnom is, később segített maga a közönség”.¹⁴⁴ Könnyebb helyzetben vagyunk irodalomtörténeti elhelyezésekor. Fried István több tanulmányban mutatta be: a nemzetközi szakirodalomban is termékenynek bizonyult annak kutatása, hogy az anekdotikus mag milyen módon bővül elbeszéléssé, s egyre pontosabban tudják leírni ennek a folyamatnak az állomásait is. A magyar tudós meggyőző példákat vonultat fel erre Jókai életművének különböző szakaszaiból.¹⁴⁵ Eredményesen alkalmazták ezt a módszert a hazai tudományosság további képviselői is, s világosan kirajzolódik az is, hogy ennek a folyamatnak fontos állomása Kisfaludy

¹⁴² Uo., 60.

¹⁴³ GYÖRGY, Kónyi János..., 53–55.

¹⁴⁴ A *Jókai-jubileum és a nemzeti diszkiadás története*, Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 100 (Budapest: Révai Testvérek, 1898), 143. Idézi LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 144.

¹⁴⁵ A teljesség igénye nélkül: FRIED István, „Jókai Mór életrajzai”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 16–31; FRIED István, „Jókai Mór novellatípusaihoz”, in HANSÁGI és HERMANN, *A kispróza nagymestere*, 92–113; FRIED István, „Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 210–231.

Károly alkotói reflexiókban is gazdag írásművészete.¹⁴⁶ Ha viszont vissza tudunk emlékezni a tanulmány Könyvi-fejezetének végén olvasottakra, akkor talán neki is helyet szoríthatunk ebben a folyamatban. Ha tréfásan akarnánk befejezni dolgozatunkat, azt is mondhatnánk, hogy az *Üstökös* „Hajdúsági” névre hallgató szerzője pótolta azt, amit a strázsamester ebben az esetben nem tett meg.

146 IMRE László, „A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái: Kisfaludy Károly”, in *Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László és GÖNCZY Monika, *Studia litteraria* 38, 7–22 (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 2000); HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiság: A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2022), 114–117, 128–132, doi: [10.1556/9789634548461](https://doi.org/10.1556/9789634548461).

Dobozi Mihály és felesége a történetírásban, az irodalomban és a képzőművészetben

PAPP Júlia

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0001-9407-6695

Dobozi Mihály and his wife in history, literature, and fine art

Abstract | At the Battle of Mohács in 1526, the Hungarians suffered a catastrophic defeat by the much larger army of the Ottoman Empire; the Hungarian King Louis II also lost his life in the battle. Two weeks later, in another battle that lasted several days, the Ottomans destroyed a Hungarian camp of refugees at Marót. The topic of this study is related to this event: DOBOZI Mihály, who fought in the camp, escapes on a horse with his young wife after the lost battle. When the Ottomans almost catch up with them, the husband kills his wife to save her from being captured, and then he also dies fighting against the Ottoman soldiers. The story not only appears in Hungarian and foreign historiography and literature, but it was also a popular topic of Hungarian historical paintings in the 19th century. According to previous studies, the wife becomes a character with agency only in 19th-century descriptions by asking her husband to kill her, however, this narrative is actually already found in some of the 16th-century historical sources, including the description of Italian humanist historian Giovanni Michele BRUTO, which has been translated for the first time recently. One of the reasons for the later popularity of the story may have been that it became an example of not only spousal love and faithfulness, but also of patriotism, as in some versions the wife wanted to die so that her husband could flee to later be able to continue fighting for his homeland.

Keywords | Battle of Mohács, DOBOZI Mihály, 19th-century historical painting, SZÉKELY Bertalan, MADARÁSZ Viktor

* A kézirat az NKFIH 138702. számú, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója* című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

A mohácsi csata és II. Lajos halálának közelgő 500. évfordulója miatt a 2010-es évek végétől Magyarországon megélénkültek az ütközzel foglalkozó tudományos – elsősorban régészeti és történettudományi – kutatások. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének munkatársaként a témához kapcsolódó képzőművészeti emlékek vizsgálatával részt vettem az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem konzorciuma által vezetett *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* című, 2018 elején indult hároméves programban.¹ Jelen tanulmány e kutatás folytatásaként azokat az irodalmi és képzőművészeti alkotásokat ismerteti, amelyek Dobozy (Dobozy) Mihály és felesége mohácsi csatához kapcsolódó történetét mutatják be.²

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott ütközet után a győztes I. Szulejmán – felégetve, végigrabolva a területet, amelyen átvonult – szeptember 11–12-én szinte ellenállás nélkül elfoglalta Budát, ahonnan a királyi udvar és a lakosság nagy része a vesztes csata hírére már korábban elmenekült. Szulejmán csapatai egy részét, főleg a félelmetes hírnű akindzsiket kiküldte a környék felprédálására. A törökök elől menekülő magyar parasztok több helyen ideiglenes táborokba gyűltek össze, amelyek közül egy Esztergom vármegyében található az ellenség elfoglalt. Egy másik népes csoport Marót mellett megerősített, árkokkal körülvett tábor, úgynevezett parasztvárat alakított ki. „Hiába volt azonban eldugott helyen a mentsvár, a törökök szeptember közepén mégis rábukkantak: talán az Esztergom ostromából Buda felé vonuló Ibrahim pasa fedezte fel, vagy [...] Szulejmán és Ibrahim pasa bukkant rá, [...] mikor vadászni mentek a királyi vadaskertbe.”³ Mivel az akindzsik a szeptember 13-án megindított ostromban nem tudták elfoglalni a hevenyészett erődítményt – a védők a kitörések során számos törökkel végeztek –, a szultántól kértek erősítést, aki Budáról katonákat és ágyúkat küldött a maróti tábor ellen. A túlerő a harmadik napon, szeptember 15-én legyőzte a hősies ellenállást, a táborba behatoló törökök az ott lévők nagy részét megölték. A kutatók egy része az összecsapást a mai Pusztamarót, másik része Pilismarót területére helyez-

1 A kutatási programban megjelent publikációk listáját lásd a kutatási program honlapján: <https://www.mohacs.btk.mta.hu/publikaciok>.

2 A témával foglalkozó legfontosabb írások: VISZOTA Gyula, „Dobozy Mihály és hitvese történetének költői feldolgozásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 13 (1903): 50–58, 160–168; SIPOS Lajos és HANKISS János, „Dobozy Mihály és hitvese a francia irodalomban”, *Debreceni Szemle* 7 (1933): 25–32; BELLÁK Gábor, „Nemzeti hős vagy valami más? A Dobozy-téma értelmezéséhez”, in *Sub Minervae Nationis Praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből, Németh Lajos 60. születésnapjára*, szerk. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének munkatársai, 118–121 (Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék, 1989); HERMANN Zoltán, „»Magyarentod«: Adalékok a Dobozy-témához”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István és mások, 208–219 (Budapest: Reciti, 2009).

3 KOVALICZKY Gergely és NAGY Balázs, „Népi ellenállás a csatavesztés után”, in *Eke mentén, csata nyomában: A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei – New Studies and Insights on the Battle of Mohács 1526; Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*, szerk. HARAMZA Márk és mások, *Studia ad archaeologiam Pazmaniensia* 17, 169–177 (Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2020), 172.

te.⁴ Bár úgy tűnik, jóval meggyőzőbb érvek szólnak Pusztamarót mellett,⁵ Dobozi Mihály és felesége hőstettét Pilismaróton egy 20. századi emlékmű örökíti meg. 2003 óta ugyanakkor a pusztamaróti csata feltételezett helyszínén is található egy mészkőből készült emlékmű, Kovács György fertőhomoki szobrászművész süttői mészkőből készült alkotása.⁶ Az emlékművön a szekérvárra utaló kerék, versidézetek, gótikus építészeti elemek és a csata történetét megelevenítő jelenetek között Dobozi Mihály és felesége alakja is feltűnik.

Történetírás

Elképzelhető, hogy a maróti tábor pusztulásáról számolt be Zárai Jeromos (?–1541) a mohácsi csatáról és az azt követő eseményekről 1526. október 22-én Giovanni Antonio Dandolónak írt levelében. „Egy Pilis nevű helyen mintegy hatezer paraszt erődítést csinált: a pasa [Ibrahim pasa – P. J.] odament, bevette, és mivel közben egy unokaöccse meghalt, még a pólyás gyermekeket is lemászároltatta.”⁷ A tragikus eseményről Brodaries István is megemlékezett,⁸ s az ő beszámolója nyomán került bele a történet Martin Fumée (1540?–1590?) francia történetíró 1594-ben megjelent, Magyarország történetével foglalkozó krónikájába.⁹

A Marót melletti harcokról egy feltehetően a 16. század közepén keletkezett, Verancsics Antal esztergomi érsek hagyatékában található, úgynevezett Verancsics-év-

4 LUKÁCSNÉ VARGA Eszter, *A letűnt paraszti világ nyomában, Pilismaróton: Életmódtörténeti, néprajzi tanulmányok* (Budapest: Hagyományok Háza, 2012), 343–344; KOVALICZKY és NAGY, „Népi ellenállás...”, 172–175; SZABÓ Noémi, „Ilona Maróton: A maróti mészárlás 16. századi latin nyelvű históriáinkban”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS FARKAS Gábor, *Convivia neolatina Hungarica* 4, 231–242 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 231, 1. jegyzet.

5 KÁDÁR Tamás, „»Kis Mohács« a Gerecse szívében: A maróti csata (1526)”, *Honismeret* 45, 1. sz. (2017): 47–52, 48–49.

6 Uo., 51–52.

7 Zárai Jeromos levele Giovanni Antonio Dandolónak (Somogy, 1526. október 22.), ford. ERDŐSI Péter, in *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*, szerk. B. SZABÓ János és FARKAS Gábor Farkas, Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet, 192–198 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020), 195. Vö. KÁDÁR, „»Kis Mohács«...”, 50; a „csata” helyszíneként az olasz nyelvű levél átiratában szereplő Pacos nevet említve. Lásd KOVALICZKY és NAGY, „Népi ellenállás...”, 174–175.

8 BRODARICS István, „Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről (1528)”, ford. KULCSÁR Péter, in B. SZABÓ és FARKAS, *Örök Mohács*, 301–325, 322. A táborban tartózkodók számát Kádár Tamás 13 000–16 000 fő közé tette. KÁDÁR, „»Kis Mohács«...”, 50. Zárai Jeromos levelében megemlítette a Budáról elhurcolt szobrokat is: a szultán „elvitte a harangokat, a budai vár előtt álló régi ágyúkat, hasonlóképpen az ott lévő néhány fém-szobrot”. B. SZABÓ és FARKAS, *Örök Mohács*, 195. Az 1526. szeptember 15-ei török hadinapló szerint a „királyi palotában levő fegyvertárat és egyéb holmikat, a palota előtt lévő rendkívül nagy ágyút, a többi ágyúkat és zarbzeneket, továbbá az oszlopon álló rézalakot és annak belül lévő fiait elhurcolva éjjel-nappal szállították a hajókra”. B. SZABÓ és FARKAS, *Örök Mohács*, 247. Vö. MIKÓ Árpád, „Imago Historiae”, in *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*, szerk. MIKÓ Árpád és SINKÓ Katalin, 34–47 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2000), 43.

9 Martin FUMÉE, *Histoire des troubles de Hongrie* (Paris: Laurens Sonnius, 1594), 37v–38r.

könyvben megőrződött magyar nyelvű krónikában¹⁰ is találunk említést.¹¹ Feltehetően ezt az eseményt örökítette meg egy 1526-ból származó török hadinapló szeptember 14-ei bejegyzése is.¹²

Dobozi Mihály és felesége történetével ismereteim szerint először Zermegh Jánosnak (1504 k.–1584) a 16. század második felében keletkezett, de nyomtatásban csak 1662-ben megjelent krónikájában találkozunk.¹³

Azt mondták, ebből a tragédiából a mieink közül kevesen menekültek ki. Ezek között az emlékezetre méltó vitéz, Dobozi Mihály, ahogy sokan mesélik, a ló hátára maga mögé kapva a feleségét, kimenekült az öldöklésből, azonban a törökök kergették őt, az asszony pedig látva a férjét üldöző ellenség közelségét, érezve azt is, hogy a ló gyenge és lassú, azt mondják, könyörgött a férjének, hogy mielőtt gyalázatra az ellenség markába kerülne, fojtsa meg őt. Ő, mint vitéz és a párját forrón szerető férfi, vigasztalta és bátorította, hogy legyen a lelke erős, mert Isten megadja, hogy épségben megmeneküljenek, de minden hiába volt. Mert az üldöző és a férjét már közelről szorongató törökök elé az asszony leugrott a lóról. Ő visszafordult, és a feleségét, mint kérte volt, hegyes dárdával átdöfte, maga meg az ellenség közé vetette magát, és vitézül küzdve így esett el.¹⁴

Zermegh forrásának hitelességét („ahogy sokan mesélik”) fenntartással kell kezelnünk, hiszen még ha azt láthatták volna is a tábor túlélői, hogy Dobozi feleségét a lovára ültetve elmenekül a törökök elől, a későbbi történeteknek nem lehetett szemtanúja, hacsak nem az üldöző törökök, ők azonban bajosan tudósíthatták a magyar krónikást az eseményekről. Egy Dobozi Mihály nevű személyről és Elene (azaz Ilona) nevű feleségéről ugyanakkor ismerünk levéltári adatokat. Az 1527 óta vezetett, úgynevezett Ki-

10 BESSENYEI József, szerk., *1504–1566 memoria rerum: A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)* (Budapest: Magyar Helikon, 1981). Vö. B. SZABÓ és FARKAS, *Örök Mohács*, 897; Ács Pál, „»The Good and Honest Turk«: A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies”, in *The Habsburgs and Their Courts in Europe, 1400–1700: Between Cosmopolitanism and Regionalism*, szerk. Herbert KARNER, Ingrid CIULISOVÁ és Bernardo J. GARCÍA, 267–282 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2014), 269.

11 B. SZABÓ és FARKAS, *Örök Mohács*, 402.

12 Uo., 247. Ugyanehhez lásd még: „Az azóta elpusztult Gerecse-beli Marót (a mai Héreg mellett), az esztergomi érsekek nyári lak- és vadászóhelye, ahova tíz-tizenötezer magyar menekült és barikádozta el magát.” Uo., 256, 176. jegyzet.

13 Ioannes ZERMEGH, *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Vngariæ Reges, usque ad ipsius Ioannis obitum* (Amsterdam: Iacobus Leopidius, 1662), 7–8. A krónikáról – a régebbi irodalom említésével – újabban megjelent: KASZA Péter, „Néhány gondolat Zermegh János *Commentarius*áról”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30 (2011): 242–248; Tóth Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata az újkori történetírásban, 1. rész: A 16. század történetírása”, in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs, Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet, 75–148 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 118–121.

14 ZERMEGH János, „Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról”, in *Krónikáink magyarul*, szerk., ford. KULCSÁR Péter, 3 köt., 2:137–163 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 137–138.

rályi Könyvek 1527. október 23-ai, az 1. kötet 4. oldalán található bejegyzése szerint I. Ferdinánd ezen a napon Budán

a magtalanul elhunyt Pether Gergely és Ambrús, Dobozy Mihály és Péter, Mysoor Mihály és Antal, Egyházasthabaydi Heghbely Ambrús özvegye Orsolyának a török által elpusztított nemesi birtokát Eghazasthabayd-on Fejér megyében és Zenthgyewrgh pusz-tán Pest megyében Mykoiai Gergelynek, a k.-né ügyei igazgatójának adja.¹⁵

A *Királyi Könyvek* 1. kötetének 88. oldalán egy I. Ferdinánd által 1528. január 10-én Esztergomban kiadott adománylevélben a házaspárt is említik:

I. Ferdinand k. a néhai magtalanul elhunyt Dobozi Mihály és neje, Ilona Farnos birtokát Külsőszolnok és a hűtelenné lett Derencheni Miklós Nagykőrösön levő földjeit Pest megyében Fyzesmegyeri Imre diáknak és Zeremlyéni Zsigmond kancelláriai jegyzőnek adja.¹⁶

A szövegek fontos információja tehát, hogy az adománylevélben szóban forgó, megüresedett birtok Dobozi Mihály és felesége, Ilona halála miatt maradt tulajdonos és örökös nélkül. Bár Kovaliczky Gergely és Nagy Balázs szerint „Dobozy Mihály és feleségének részvétele a maróti csatában nem lehet kétséges, legfeljebb halálának körülményei”,¹⁷ úgy vélem, hogy a ránk maradt források alapján nem tudjuk bizonyítani vagy megcáfolni, hogy az oklevélben említett Dobozi házaspár ott volt-e a maróti táborban.

Dobozi Mihály és felesége hősiességéről történeti munkájában – minden bizonynyal Zermegh tudósítása nyomán¹⁸ – a velencei születésű Giovanni Michele Bruto (Johannes Michael Brutus, Brutus János Mihály, 1517–1592) is megemlékezett, aki az 1570–1580-as években Erdélyben és Lengyelországban Báthory István udvari történetírójaként tevékenykedett.

Úgy tartják, Dobozi Mihály is azok között volt, akik jeles erényük révén megmenekültek a török dühöngésétől, ám az erényre irigy szerencse végül mégis elpusztította. E férfiú, bár dicsőséges hadi tetteiről volt híres, de még nevezetesebbé tette rendíthetetlen bátorsága, amellyel kiérdemelte, hogy jeles tettét a történetírók feljegyezzék, az utókor pedig örök időkgig emlegesse. Miután ugyanis az öldöklő csatából megmenekült, feleségét, e szintén hős lelkű asszonyt, maga mögé ültette a ló hátára. Reménytelen volt azonban,

15 BARTFAI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig* (Budapest: a szerző kiadása, 1938), 369. Köszönöm Horváth Gyula segítségét.

16 Uo., 370. A szöveg kétféle olvasatot is megenged: „porcionem possessionarium Nobilium condam Michaelis de Doboz, et olim Domine Elene consortis eiusdem, in possessione Farnos vocata, in Zolnok Exteriori [...] Comitatu” (JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I.* [Pest: Hartleben, 1846], 20); „super totali porcione possessionum nobilium condam Michaelis de Doboz et olim dominae Elene consortis eiusdem in possessione Farnos vocata” (SZABÓ N., „Ilona Maróton”, 239). Utóbbinál tehát Farnos szerepel.

17 KOVALICZKY és NAGY, „Népi ellenállás...”, 173.

18 ТÓТН, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 131.

hogy a szokatlan tehertől kifáradt lóval az őket lóhalálában üldöző törökök kezéből kicsússzanak. E rettenthetetlen és bátor nő ekkor a férjéhez fordulva így szól: mivel a szerencse nem akarja, hogy a megmenekülésünket neki köszönhessük és semmi reményünk nincs arra, hogy életben maradjunk; őrizze meg akkor az erény azt, amit a szerencse megtagadott, mentse meg a halál a nászágycsületét és tisztességét (ennek életében is szigorú öre volt). Szállj le lovadról férjüröm és szúrj le: így menekíts meg a mocskos barbár szolgaságtól! Soha jelesebb végem nem lesz, még ha a szerencse a legnagyobb bőségben részeltetett volna, akkor sem! A férj bámulta bátorságát, s mivel látta, hogy az asszony eltökélt, valóban a legrosszabb vár rájuk és elhatározását úgysem tudná megváltoztatni, leugrott a lováról, s a továbbra is elszánt és őt könyörögve siettető asszonyt kardjával leszúrta. Majd lovát megsarkantyúzva a törökre rontott, akik bámulták, hogy az ellenség ilyen tettekre képes, és amilyen dicsőséggel élt, ugyanolyannal meg is halt rövidesen.¹⁹

Feltehetően Zermeghtől, illetve Brutustól vette át a történetet Istvánffy Miklós (1538–1615) nyomtatásban 1622-ben megjelent történeti munkájában, ő azonban forrásainál jóval szűkszavúbban ismerteti az eseményeket, teljesen kihagyva a feleség Zermeghnél és Brutusnál hangsúlyos hősiességének említését.²⁰ Értelemszerűen ezt a verziót vette át Istvánffy munkájának 17. századi magyar fordítása is.²¹

A harci helyzetbe kényszerült Doboziné halálmegvető bátorságának, hősiességének és asszonyi hűségének hangsúlyozása a „magyar női vitézség” hazai és külföldi humanista történetírói munkákban egyaránt fellelhető 16–17. századi toposzának szemléletes példája. Vitéz nőkkel Székesfehérvár 1543. évi, Eger 1552. évi, illetve Szigetvár 1566. évi török ostromáról szóló beszámolókból egyaránt találkozunk.²² Doboziné története tipológiailag legközelebb talán a vitéz szigetvári nő(k)höz áll, akik a legenda szerint férjük oldalán harcoltak a kirohanás alatt: a hitvesi hűségüket veszélyeztető rabságba esés helyett a dicsőséges hősi halált választották. Brutus különösen fogékony volt a témára, hiszen történeti elbeszélésében – ahogy azt Bethlen Farkas (1639–1679) forrás-

19 BRUTUS János Mihály, *Magyar históriája 1490–1552*, szerk. TOLDY Ferenc, Monumenta Hungariae historica: Scriptores 13 (Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1867), 247–248. Újabb kiadása a nemrég megtalált, Kasza Péter és Petneházi Gábor által feldolgozott trentói Brutus-kézirat alapján némileg eltérő szöveggel: SZABÓ N., „Ilona Maróton”, 236–237. Köszönöm Petneházi Gábornak a szöveg magyarra fordítását.

20 ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből* (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 124. Zermegh János Doboziné történetének Istvánffy általi átvételét említi: ΤΟΤΗ, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 120, 139. Az eredeti kiadás: Nicolai ISTHVANFI, *Historiarvm de rebvs Vngaricis libri XXXIV* (Köln: Antonius Hieratus, 1622).

21 ISTVÁNFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája*, ford. TÁLLYAI Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 231.

22 Vö. PAPP Júlia, „...a nőket seholsem látjuk valami vérengző foglalkozásban...»: Székely Bertalan *Egri nők* című festményének történeti forrásai”, *Művészettörténeti Értesítő* 63, 2. sz. (2014): 325–344; PAPP Júlia, „Donne Vngare: A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 385–392; PAPP Júlia, „A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BRTSKEY István és mások (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 384–393; PAPP Júlia, „»Vég társadnak a harciba...«: A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben”, *Művészettörténeti Értesítő* 66, 1. sz. (2017): 35–51, doi: [10.1556/080.2017.66.1.2](https://doi.org/10.1556/080.2017.66.1.2).

ként Brutus kéziratára hivatkozó munkájából megtudjuk – fontos szerepet kapott a ki-rohanásnál harcoló vitéz szigetvári nők férjükhöz intézett, fiktív könyörgő beszéddel szemléletessé tett története, melynek retorikai fordulataira antik auktorok (Titus Livius, Plutarkhosz, Josephus Flavius) művei is hatással lehettek.²³

A kényszerhelyzetben feleségével együtt öngyilkosságot elkövető harcos ókori toposza is – a római Palazzo Altemps-ban található, egykor a Ludovisi-gyűjteményhez tartozó *A gall és a felesége* című antik szoborcsoport például a feleségét megölő, majd öngyilkosságot elkövető gall harcost ábrázolja – itthon nem csak a Dobozi-történetben él tovább. Hasonló motívummal találkozunk a mondai Zsongor vitéz, azaz Zsongor László történetében, aki a hagyomány szerint a túlerőben lévő törökök elől lovon menekülve menyasszonyával együtt a Pécs melletti Jakab-hegy sziklateraszáról (Zsongorkő) a mélybe vetette magát.²⁴

Míg tehát Istvánffy Miklósnál csak passzív szerepe van Dobozi feleségének, Zermeghnél és Brutusnál a történelemek aktív résztvevőjeként maga alakítja sorsát,²⁵ hiszen ő kéri férjét, hogy inkább ölje meg, mintsem az üldöző törökök kezére jusson, s leveti magát a lóról, hogy segítse hezitáló férje döntését. Ezzel a szemlélettel találkozunk Cserei Farkas (1773–1842) 19. század eleji történetértelmezésében is, aki a tragikus eseményt a patriarkális erények, a „végsőkön túl is őrzött nemesi becsület és a jóban-rosszban aszszonyi etikája”²⁶ példái között említi. Mivel Cserei szerint a házassággal olyan szoros kötelék jön létre férfi és nő között, mely erősebb a szüleikhez és gyermekeikhez fűződők-nél is, alkalmanként

a' Férfiakat Feleségek óltalmazásának buzgó kívánságából származott indulattyok arra-is vitte, hogy midőn azokkal együtt kellett veszniek, ne talám magok után nagyobb Roszsza, keservesebb halálra marasztanák, készek voltak tulajdon kezekkel előre ki-végezni e' Világból, 's úgy menni velek együtt a' más életre²⁷

– ahogy tette ezt a felesége kérésére Dobozi Mihály is. A Doboziné hősiességét hangsúlyozó változat szerepel Budai Ferenc (1760–1802) református lelkész történeti lexikonában is.²⁸

23 BETHLEN Farkas, *Erdély története II: A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig 1538–1571*, ford. BODOR András (Budapest–Kolozsvár: Enciklopédia Kiadó, 2002), 306–307. Vö. PAPP, „»Vég társadnak...«”, 40–41. Brutus fiktív beszédeiről lásd TÓTH, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 126–128. A fentiek alapján nem zárhatjuk ki, hogy Zermegh és Brutus nemcsak a retorikai fordulatokat kölcsönözte az ókori auktoroktól, hanem a történetet is ők hívták életre, antik minták alapján. (Ács Pál közlése)

24 KOVALICZKY és NAGY, „Népi ellenállás...”, 173.

25 PAPP Júlia, „»Ti vagytok a' polgári Erény 's Nemzetiség védangyali...«: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában”, in *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, 141–161 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 151.

26 HERMANN, „»Magyarentod«”, 208.

27 CSEREI Farkas, *A magyar és székely asszonyok törvényei* (Kolozsvár: Hochmeister Márton, 1800), 187–188. Vö. HERMANN, „»Magyarentod«”, 208–209.

28 BUDAI Ferenc, *Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon a' XVI. század végéig*, 3 köt. (Nagyvárad, Máramarossi Gottlieb Antal, 1805), 3:2. Vö. VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 51–52; HERMANN, „»Magyarentod«”, 212.

A történet szerepelt Jászay Pál (1809–1852) 1846-ban megjelent, 19. századi történeti festészetünk fontos forrását jelentő munkájában is. A maróti csatát I. Szulejmán naplója, Zárai Jeromos levele, Brodarics, Szermeg (azaz Zermegh János) és Istvánffy munkája alapján ismerteti. Bár a szekérfallal és árokkal körülvett táborhoz, amelyben több ezer helyi lakos és nemes gyűlt össze családostól, a törökök a védők „leonidászi elszántsága” miatt szeptember 14-én Budáról 6000 janicsárt, 10 000 lovast és ágyúkat vezényeltek, csak szeptember 15-én tudták elfoglalni azt. Mivel Ibrahim nagyvezér elesett öccse miatt bosszúból szinte mindenkit megöltek, 25 000 ember halt meg itt, több, mint a mohácsi csatában.²⁹ Doboziék történetének ismertetésekor ő is azt a verziót veszi át, amely szerint a feleség bátran leugrik a lóról, hogy férjét döntésre bírja.³⁰

Jászay a *Királyi Könyvek* 1. kötetének említett két oklevele alapján ismerteti a Dobozi Mihályra és feleségére vonatkozó levéltári forrásokból megtudható adatokat is. „És e rendkívüli veszély idején egy rendkívüli jellemű házaspárt mutat fel a magyar történeti évlap. Dobozy Mihályt, Fejér vármegye egyházastabajdi egytelkes nemesét, és nejét, a Külső-Szolnok vármegyebeli farnosi birtokos Ilonát.”³¹ A Jászay által említett adatokkal a mohácsi csata forrásait közreadó 1976-os, több kiadást megért szöveggyűjteményben is találkozunk: „Egytelkes nemes, egyszerű vitéz a Fejér megyei Egyházastabajdról. Feleségének, Ilonának a Külső-Szolnok megyei Farnoson volt birtokrésze. I. Ferdinánd oklevele 1527-ből és 1528-ból hitelesíti a többi krónikában is kiemelt eseményt.”³² Dobozi és felesége történetét Buda, Pest, illetve ezek környéke ismertetésében Joseph Vinzenz Häufler (1810–1852) osztrák történész is megemlíti az Esztergomtól egy órányi járásra lévő Basa-Harczh leírásában, hangsúlyozva, hogy a feleség könyörgött férjének, ölje meg őt, a gyalázat helyett inkább a halált választja.³³

A történeti forrásoktól részben eltérő – s mint látni fogjuk, egyes elemeiben Kisfaludy Károly (1788–1830) prózai töredékével rokon – narratívával találkozunk Jókai Mór 1854-ben megjelent, számos újabb kiadást megért regényes történelmi munkájában. A maróti tábor – mely az országban kialakított szekértáborok közül „legtovább ellenállt a pusztító ellenségnek” – hátulról

29 JÁSZAY, *A magyar nemzet...*, 19.

30 Uo., 20.

31 Jegyzetben: „Vezetéknevét nem tudni; I. Ferdinánd 1528 január 10-diki adománylevelében csak ennyit mond róla: »porcionem possessionarium Nobilium condam Michaelis de Doboz, et olim Domine Elene consortis eiusdem, in possessione Farnos vocata, in Solnok Exteriori [...] Comitatu.«” Uo., 20. „I. Ferdinánd oklevele 1527 október 23-ról. Szermeg is csak miles-nek, tehát egyszerű vitéznek címzi.” Uo., 19.

32 ISTVÁNFY, *A magyarok történetéből*, 76–77, 127, 74. Innen került át az adat az 1999-es Székely Bertalan-kiállítás katalógusába is: „Dobozi egytelkes nemes volt a Fejér megyei Egyházastabajdról. Feleségének, Ilonának a külső Solnok megyei Farnoson volt birtokrésze.” NAGY Ildikó és BAKÓ Zsuzsanna, szerk., *Székely Bertalan kiállítása, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1999/2* (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria–Pannon GSM, 1999), 115.

33 J. V. HAEUFLER, *Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen von J. V. Haeufler [...] Andeutungen über die näheren und entfernten Umgebungen von Ofen und Pest* (Pest: Verlag v. Gustav Emich, 1854), 57–58. Az útleírás következő állomása Pilismarót, Häufler tehát a Dobozi-féle történet helyszínének nem ezt a községet, hanem Pusztamarót tartotta.

a Kis Hegyen emelkedő Dobozy-vár védte [...] A maróti szekérsáncban Dobozy Mihály, annak a most romban dűledező lovagvárnak az ura volt a harcosok vezére. Valódi hadvezéri lélek lakott benne; hogy napokon keresztül fel bírta tartóztatni a törökök rendes haderejét a maga gyűlevész táborával.

A védők csak akkor kezdtek el menekülni, amikor a törökök a közeli hegy ormáról ágyúzták a táborn. Dobozi, aki azt hitte, hogy fiatal felesége is, „akivel nagyon szerettek egymást”, a menekülők között van, már csak számukra akart időt nyerni a harc folytatásával. A feleség azonban megkereste Dobozit, aki most már az asszonyt lovára kapva, maga is menekülni kezdett. A feleség halálának leírása is jelentősen eltér a történeti és irodalmi forrásoktól. Amikor az asszony látta, hogy reménytelen a menekülés, így szólt férjéhez:

– Ne hagyj gyalázatra jutnom, pogány kézre esnem, pokolra kárhoznom. Ölj meg inkább, édes uram! – rebegé az asszony.

S hogy Dobozy tévovázott; ő maga kirántá öve mellől éles kését, s a hegyét a mellének szegezte.

– Most ölelj magadhoz erősen!

S attól az öleléstől a szívéen keresztülment az éles acél.

A nő hősiességét hangsúlyozza Jókai a történet lezárásában is: „Az utókor most is Basaharcnak hívja ezt a helyet: a magyar női erény és hitvesi hűség örök emléké.”³⁴

A vitéz házaspár története külföldön is ismert volt, igaz, a korábbi hazai kutatás egy olyan leírást is hozzájuk rendelt, amelyik valójában más eseményhez kapcsolódott. „Dobozy Mihály hitvesének történetére emlékeztette” egy 20. század eleji kutatót a *Mercure de France*-ban 1749-ben *L'illustre Hongroise* címmel megjelent, szövegében Szigetvár 1566. évi ostromára utaló költemény,³⁵ s egy két évtizeddel későbbi, a Dobozi-féle történet franciaországi recepcióját ismertető tanulmány szerzője is úgy vélte, hogy az „ismeretlen költő [...] elbeszélésében neveket nem említ ugyan, de kétségtelen, hogy az *illustre Hongroise* a hős magyar házaspár történetét jeleníti meg.”³⁶ A történet azonban – a Pierre Le Moyne (1602–1671) jezsuita szerzetes egy évszázaddal korábbi női életrajgyűjteményében szereplő leíráshoz³⁷ hasonlóan – egyértelműen a szigetvári ostromhoz kapcsolódik.³⁸

34 JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, 3 köt. (Budapest: Franklin, 1884), 2:5–6.

35 [Un élève d'Apollon], „L'illustre Hongroise”, *Mercure de France*, 2. sz. (1749): 22–25. Vö. BARKÓ Dénes, „Egy francia költő a magyar nők vitézségéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 18 (1908): 477–479. „Talán nem tévedünk, hogy ha föltesszük, hogy az idegen író hallott egyet-mást a magyar nők vitézségéről, az egri nőkről, Dobozy hitveséről stb. s a hallott történetet az Európa szerte ismert szigetvári ostromhoz fűzte.” Uo., 477.

36 SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 25.

37 PIERRE LE MOYNE, *La Galerie des femmes fortes* (Paris: Antoine de Sommerville, 1647), 140–142. Vö. PAPP, „Végy társadnak...”, 36–37.

38 SZ. JÓNÁS Ilona, „P. Pierre Le Moyne, *Galerie des femmes fortes*”, in *Miscellanea fontium historiae Europae: Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*, szerk. KALMÁR János, 113–116 (Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1997).

Claude-Louis-Michel de Sacy (1746–1794) 1778-ban két kötetben megjelentetett, majd 1780-ban három kötetben újra kiadott, Magyarország történelmét a hunok első betörésétől ismertető munkájában – mint a lapszéli jegyzetekből is kiderül – Brodarics István, Zermegh János és Istvánffy Miklós említett leírásai alapján mutatta be a maróti tábor elfoglalásának, illetve Dobozi Mihálynak és feleségének történetét.³⁹ A házaspár menekülésének elbeszélését párbeszédekkel teszi elevenebbé. A hős feleség kérleli férjét, hogy ölje meg, így mentve meg a rabságtól, maga pedig meneküljön el, hogy majd harcolhasson az ellenséggel, amit ő gyenge nőként nem tudna megtenni.⁴⁰ Ezzel a hazafias gondolattal ismereteim szerint itt találkozunk először, de – mint Jászay Pálnál láttuk, s más szerzőknél is látni fogjuk – nem utoljára: a nő azért áldozná fel életét, hogy ennek árán férje megmenekülhessen, és később még szolgálatot tehessen a hazának.

Amikor a törökök közeledtével a feleség leugrik lováról, így kiált rá hezitáló férjére: „Mit akarsz: inkább a te kezdtől haljak-e meg, vagy e barbárakétól?”⁴¹ A férj most már erőt vesz magán, reszkette és félrenézve megöli feleségét, majd dühödten a törökök köze rohánva meghosszulja a nő halálát.⁴²

1788-ban egy Mouchet nevű szerző – a Bibliothèque Nationale de France online katalógusa szerint „vice président du Tribunal de 1re instance de Troyes” – megjelentette a szerelemmel kapcsolatos történeti anekdoták többkötetes lexikonát.⁴³ Ebben a kiadásban még nem, az 1811-es második, bővített kiadás második kötetében azonban már megtaláljuk Dobozi Mihály és felesége történetét.⁴⁴

Bár Hermann Zoltán úgy véli, hogy a francia szerző feltehetően Istvánffy történeti munkáját használta,⁴⁵ abban – mint láttuk – nem szerepel a nő könyörgése férjéhez, hogy ölje meg, illetve hogy levetette magát a lóról. A forrást máshol kell keresnünk: a szöveg egyes részei szinte szó szerint megegyeznek Claude-Louis-Michel de Sacy említett könyvének leírásával. Mouchet is az érzelmekre ható szavakkal ecseteli a férj lelki szenvedését: a vég közeledtével remeg, elsápad, s remegő kézzel veszi célba dárdájával felesége szívét, s szemeit elfordítva öli meg a szeretett asszonyt.⁴⁶ Egy-két vonással

39 M[ichel]. de SACY, *Histoire générale de Hongrie, Depuis la premiere invasion des Huns, jusqu'à nos jours* [...], 2 köt. (Paris: Demonville, 1778), 1:255–257. Vö. SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31. A könyvről és szerzőjéről lásd KÖPECZI Béla, „Egy felvilágosult magyar történelem: Claude-Louis-Michel de Sacy *Histoire generale de Hongrie*-ja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 225–237.

40 SACY, *Histoire générale*..., 256; SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31.

41 „[...] vois, dit-elle, de quelle main tu veux que je perisse, de la tienne ou de celle de ces barbares?” SACY, *Histoire générale*..., 256; SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31.

42 SACY, *Histoire générale*..., 257; SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31.

43 Georges Jean MOUCHET, *Dictionnaire portatif, contenant les anecdotes historiques de l'amour, Depuis le commencement du monde jusqu'à ce jours*, 4 köt. (Paris: Buisson, 1788).

44 Georges Jean MOUCHET, *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, Depuis le commencement du Monde jusqu'à ce jours*, 5 köt., 2. kiad. (Troyes: Gobelet, 1811), 2:319–320. Hermann Zoltán szerint már az 1788-as első kiadás is tartalmazta a szövegrészt, de az valójában csak az 1811-es újabb kiadásban jelent meg. HERMANN, „»Magyarentod«”, 210–211. Vö. SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 30–31. A Jókai Mór forrásai között is szereplő francia lexikon Doboziról és feleségéről szóló történetét említi: HANKISS János, „Jókai Mór és egy francia anekdotakincs”, *Irodalomtörténet* 17 (1928): 1–22, 6.

45 HERMANN, „»Magyarentod«”, 211.

46 SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31.

ugyanakkor ki is színezi a történetet: hangsúlyozza, hogy a nő bátorsága az ókori görög és római hősnők legkiválóbbjaiával vetekszik, s hogy az üldözés alatt gyűlölte bájait, amelyek talán megmenthetnék életét, de csak azért, hogy később egy pasa kényének legyen kiszolgáltatója.

A 19. század elején az osztrák birodalmi patriotizmus ideológiájának megfelelően Joseph von Hormayr (1782–1848) történelmi-honismereti folyóirata, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* révén számos, a magyar történelemhez tartozó hősi történet vált szélesebb körben ismertté: Zrínyi kirohanásának, Hunyadi János tetteinek, Dobozi és neje együttes halálának, Dugovics Titusz vakmerőségének eseményei itt jelentek meg népszerű formában.⁴⁷ A Dobozi-történet rövid ismertetését, amely az *Archiv* 1810. évi első évfolyamában látott napvilágot, hazai költőink inspirációs forrásként használták: a bős oroszlánként harcoló férfi, illetve a halálában a szeretett felesége holttestére omló Dobozi motívuma például⁴⁸ – mint látni fogjuk – Kölcsey Ferencnél és Kisfaludy Sándornál is feltűnik majd. 1818-ban Laurenz Hochenegger (1782–1842) az *Archiv*-ban egy hosszabb leírást közölt, hangsúlyozva, hogy Dobozi története arra mutat példát, hogy egy szabad embernek jobb dicsőségben meghalni, mint szegényben élni, feleségét halva, mint meggyalázva látni.⁴⁹ Az itt is aktív szerepet játszó Dobozi-né Hochenegger elbeszélésében szép, fiatal, nagyon szeretett feleség: utóbbi motívummal – mint láttuk – már Zermegh János 16. századi leírásában találkozunk, aki Dobozi-t „párját forrón szerető férfi”-ként említette. Hormayr *Archiv*-jában Hochenegger írása nyomán a történetet később a hitvesi szeretet példajaként Wenzel Aloys Swoboda és I. C. Passy bécsi jogtudós német nyelvű balladája is megörökítette.⁵⁰ Passy balladájában a történet Maróth erős fellegvárában játszódik, melynek védelmét Dobozi irányítja. Az ostrom előtt a felesége arra kéri, hogy vele együtt halhasson meg, ha nem jön segít-

47 [THAISZ ANDRÁS], „Művészeti tudósítás”, *Tudományos Gyűjtemény* 5, 3. sz. (1821): 124–125; KUNCZER GYULA, *Hormayr és az egykorú magyar irodalom* (Pécs: Dunántúli Egyetemi Nyomdája, 1929); FRIDRUN RINNER, „Hungarikák Josef Hormayr *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* (1811–1849) című kiadványában”, *Helikon* 22 (1976): 225–231; SZENTESI EDIT, „Birodalmi patriotizmus: Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig”, in MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, 73–91; SZENTESI EDIT, „Birodalmi patriotizmus és honi régiségek: Az egykorú osztrák hazafias történeti festészetről szóló írások Josef Hormayr lapjában 1810–1828: I. Kísérlet a hazafias történeti festészet megteremtésére az Osztrák Császárságban 1808–1813” (doktori értekezés, ELTE BTK, 2003); PAPP JÚLIA és KIRÁLY ERZSÉBET, szerk., *A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet* (Budapest: Osiris–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018), 874, 515. jegyzet.

48 „Verzweiflung macht ihn zum Löwen; aber der Menge erliegt er bald, und todt sinkt er neben die theure Leiche hin!” Szerző nélkül, „Miscellen”, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 1, 144. sz. (1810): 618. Vö. VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 53; BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 118.

49 Laurenz HOCHENEGGER, „Ist denn Österreichs Geschichte an dichterischen Stoffen für Tragödie, Ballade, Legende, Roman etc. ärmer als jene des Alterthums oder eines fremden Mittelalters?”, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 9, 118. sz. (1818): 465–466. Vö. VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 164–165; HERMANN, „Magyarentod...”, 212.

50 Wenzel Aloys SWOBODA, „Michael Dobozi: Ballade”, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 10, 138–139. sz. (1819): 549–550; I. C. PASSY, „Michael Dobozi”, *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 15, 157. sz. (1824): 846–847. Vö. VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 165–166; HERMANN, „Magyarentod...”, 212; BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 118.

ség. A motívum emlékeztet a Szigetvár 1566. évi ostromáról beszámoló 16–17. századi történeti munkák elemére, ahol a vitéz szigetvári nők azt kérték férjüktől, hogy velük együtt harcolhassanak halálukig a törökök ellen. Passynál egyébként is nagyon hang-súlyossá válik a nő férjét szinte megszégyenítő bátorsága:

Már alig százlépésnyire vannak a törökök. A feleség ismétli kérését. A férj ránéz, de nem tudja megölni, elfordítja fejét. Ekkor a nő leugrik a lóról és így szól: „Itt találjanak meg s legyek kényük áldozata, mert férjem szíve gyenge volt!” Erre felvillan Dobozy szeme és leszúrja feleségét.⁵¹

A londoni *The Monthly Review*-ban 1827-ben megjelent egy recenzió, mely címe szerint a *Tudományos Gyűjtemény* 1824–1825-ös számait ismertette. A bevezetőben a szerző bemutatta a magyar történelem és kultúrtörténet fontos eseményeit, II. József erőszakos németesítő törekvéseit, a magyar nyelv eredetét és sajátosságait, illetve a nyelv kiművelésére tett újabb törekvéseket, köztük Kisfaludy Sándor hazájában sikeres költői munkásságát és a magyar költészet egy sajátos példáját, Kisfaludy Sándor Dobozi-regéjét. Dobozi, illetve szép és fiatal felesége történetének prózai leírásával párhuzamosan, mintegy illusztrációként angolra fordított versszakokat közöl Kisfaludy költeményéből. A Dobozi és felesége történetéhez hasonló elbeszélések – összegzi recenziója végén a szerző – ismertek, népszerűek voltak egész Kelet-Európában: a románcok és balladák bemutatták a török elnyomás szörnyűségeit és a barbárok ellen folytatott hősieket, de sokszor reménytelen küzdelmet, amelyet a több évszázados toposzokkal összhangban ő is a keresztény civilizáció és az oszmán mohamedanizmus ellentétéként határoz meg. S a tragikus történeteket most a Nyugat is megismeri.⁵²

A maróti ostrom történetét (Moroth-ként szerepeltetve) Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) is közreadta az Oszmán Birodalom történetét ismertető monumentális sorozatában. A kialakított szekérvárba menekülő helyi lakosok ellenállásának felszámolása után a törökök 25 000 embert öltek meg – írja Brodarics és Istvánffy nyomán –, olyan sokat, mint a mohácsi csatában. Dobozi történetét Istvánffyhoz hasonlóan röviden ismerteti, nem tér ki a nő hősiességére.⁵³

Ifj. Szabó Pál fiumei kereskedő és újságíró, aki a Magyar Kereskedelmi Társaság igazgatójaként 1846 körül a társaság pénztárhánya miatt külföldre szökött, 1851-ben Párizsban Boldényi János néven jelentette meg *La Hongrie ancienne et moderne* című történeti munkáját, melyben szintén helyet kapott Dobozi Mihályék története. Boldényi közreadta Kisfaludy Sándor regéjének egy versszakát magyarul és franciául, majd szinte szó szerint közölte Claude-Louis-Michel de Sacy említett, 1778-as könyve vonatkozó szövegét.⁵⁴

51 VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 166.

52 THOMAS HURST, szerk., *The Monthly Review from May to August Inclusive*, vol. 5 (London: Edward Chance & Co., 1827), 139. Vö. HERMANN, „»Magyarentod«”, 213–216.

53 JOSEPH VON HAMMER, *Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer, Vom Regierungsantritte Suleiman des ersten bis zum Tode Selims 2, 1520–1574* (Pest: Hartleben, 1828), 64. Vö. HERMANN, „»Magyarentod«”, 212.

54 BOLDÉNYI J[ános], *La Hongrie ancienne et moderne: Histoire, arts, littérature, monuments* (Paris: H. Labrun, 1851), 133–134. Vö. SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 31.

A Dobozi-történettel a 19. század első felében több hazai és külföldi irodalmi alkotás is foglalkozott, amelyek egy része almanachokban jelent meg. A 19. század eleji hazai almanachok irodalmi és illusztrációs anyaga kiemelt figyelmet fordított a női olvasók igényeire.

A női erényeket bemutató elbeszélések és metszetek, illetve a kiemelkedő történelmi nőalakokról szóló írások a női öntudat és hivatástudat megerősítését, a különböző női szerepkörök megismertetését szolgálták. Az almanachok – különösen az *Aurora* – írásaiban és illusztrációiban kirajzolódott egy női nemzeti panteon körvonala is: a hősiesség legkiemelkedőbb példáiként Rozgonyi Cecília, a magyar amazon (Borbély Heléna) vagy Zrínyi Ilona szerepelt. Az erkölcsi tisztaságot Dobozi Mihály felesége, az önfeláldozó hűségét a szép Eszter, a szent életű középkori királylányok kegyességét Nagy Lajos király leánya, Hedvig, vagy II. András leánya, Erzsébet ábrázolása jelenítette meg.⁵⁵

Az almanachok illusztrációi jelentős szerepet játszottak a 19. századi hazai történelmi festészet témáinak és ikonográfiai típusaiban, népszerűsítésében is.

Hezitáló férjét szenvedélyesen győzködő, a végveszélyben a férfiak hadijártasságát irigylő, bátor hősnőként jelenik meg Doboziné Kölcsey Ferenc 1821. november 4-én írt, 1824-ben az *Aspasia* című folyóiratban napvilágot látott balladájában:

Irigylem férjfi létedet,
Irigy vagyok sorsodra,
Fennhordozván fegyveredet
Bosszúlva dölsz sírodra.
Én térdem nem tehetve mást,
Koldúlok tőled egy csapást...
Adtam szívet, szerelmet,
Adj meg csak egy kérelmet!

Vagy ó vad győző karjain
Útált csók legyen bérem,
'S megfúljon erőszakjain
Az öszvedült szemérem?⁵⁶

55 PAPP és KIRÁLY, *A magyar művészet...*, 146. Vö. RÉVÉSZ Emese, „A történelmi kép mint sajtóillusztráció 1850–1870”, in MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, 580–597, 592.

56 KÖLCSEY Ferenc, „Dobozi”, *Aspasia* 1 (1824): 3–7, 6. A költemény korabeli bírálatát lásd X, „Aspasia: Első kötet”, *Tudományos Gyűjtemény* 8, 9. sz. (1824): 84–108, 86.

A harcoló oroszlánnak az *Archiv* 1810-es számában feltűnő, említett költői képe Kölcseynél az ellenségre vonatkozik, s megtaláljuk a szeretett nő holttestére rogyó Dobozi motívumát is:

Midőn mint vívó oroszlány
Szomjan vér és zsákmány után
Krimnek dühös tatára
Kezet nyújt már párjára.
És elfordúl 's felöleli
Nyögő nejét karjába,
És hű vasát megszenteli
Merítvén oldalába,
És, rontván a' vad nép közé,
Ad 's vesz halált mindenfelé,
'S omolván drága vére
Hölgyének rogy testére.⁵⁷

Az *Aurora* 1822. évi kötetében jelent meg Kisfaludy Sándor *Dobozy Mihály és hitvese (Rege a' magyar Előidőből)* című költeménye,⁵⁸ melynek forrása Budai Ferenc említett történeti lexikona, illetve a Hormayr *Archiv*ájában 1810-ben megjelent történet lehetett.⁵⁹ Kisfaludy Kölcseyhez hasonlóan megbecsüléssel említi a török háborúk alatt tanúsított női hősiességet:

A' megszorúlt Magyarok közt
Vezér Dobozy vala;
A' Vitézség és Szezelem
Csudákat tesz általa.
Férjeiknek segédgyeik
Az ő lelkes Hitveseik,
Azon bús elszánással,
Hogy ott vesznek egymással.⁶⁰

57 KÖLCSEY, „Dobozi”, 7.

58 KISFALUDY Sándor, „Dobozy Mihály és hitvese (Rege a' magyar Előidőből)”, *Aurora: Hazai Almanach* (1822): 22–34. Vö. BELLÁK, „Nemzeti hős...”. Vörösmarty Mihály 1821-ben Mohácson a „püspöki lak festményeinek megtekintését követően a Perczel fiúkat valóságos idegenvezetőként vitte végig a síkon, mint egy szabadtéri múzeumban, ahol Brodaries leírását a király elfehéredéséről és Kisfaludy Dobozy Mihály és hitvese című művének első szakaszát idézve járták be a terepet”. CSORBA Dávid, „Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely”, in *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. VARGA Pál, SZÁRAZ Orsolya és TAKÁCS Miklós, *Loci memoriae Hungariae* 2, 387–396 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013). 390.

59 VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 52–53; MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, 536.

60 KISFALUDY S., „Dobozy Mihály...”, 25.

A marótiak ellenállásának hírére Szulejmán megduplázza a támadók számát,

'S mintha Mohács' híre veszne,
Ha ők itt nem győznének,
Habzó dühös indulattal
Végső harcot kezdenék...

A magyarok vesztét látva, a férjével együtt menekülő Doboziné hősiességét jelzik szavai:

Megálly Mihály! (mond a' bús Hölgy)
Legott elér a' Pogány;
Kettőnk alatt kidúl a' ló, –
Nézd, már véres habot hány.
Tartsd meg magad' a' Hazának
Hagygy itt veszni engemet!
De, hogy – tiéd maradhassak –
Üsd te által szívemet! –
Magad könnyen elébb állhatsz,
És Hazádnak még szolgálhatsz.
Öld meg feleségedet!
Üsd szívembe késedet!

Itt is találkozunk tehát a korábban említett hazafias szemlélettel: a feleség önfeláldozása a hazának mentené meg a török elleni harcra alkalmas férfit. Elképzelhető, hogy a Hormayr *Archivjában* 1810-ben megjelent leírás volt a forrása a rege befejező részének, melyben Kisfaludy a dühös oroszlánként harcoló Doboziról ír:

S mint mikor a hím oroszlány
Nemző gerjedelmében,
Megfosztatván mord nőjétől,
Dúl, fül s ordít mérgében;
A fát rágja, tépi s töri
Mérget habzó fogával,
S körmével a földet vágja,
És csapkodja farkával;
S ropog, harsog a rengeteg,
Így dúlván azt a szörnyeteg;
S csapjon bár rá tíz tigris,
Dühe megküzd tízzel is.

A felesége holttestére rogyó Dobozó képével is találkozunk Kisfaludynál:

A lankadó bajnok lerogy,
 Nem bírván már karjával,
 S kedvesének testét fedi
 Halálban is magával.
 A vitéznek öröm azért
 Végső percze éltének,
 Hogy így vegyül vére s teste
 Szerettével szívének.

Talán Hochenegger említett, az *Archiv*-ban 1818-ban megjelent írásának jellemzése, hogy tudniillik Doboziné szép, fiatal nő volt (Zermeghnél ezzel nem találkozunk, csak azzal, hogy Dobozai forrón szerette a párját), került át Kisfaludy költeményébe, aki „csuda szép hitves”-ként említi az asszonyt.

Kisfaludy költeményének korabeli népszerűségét jelzi Kazinczy Ferenc felfokozott hangulatú dicsérete: „Doboz gyönyörű, a' Nemzeti Éneknek pedig óhajtanám, hogy azt a' Magyar úgy énekelje minden reggel és este, mint az Angol a' maga God save the Kingjét” – olvashatjuk 1822. február 13-án Pápay Sámuelnek írt levelében, s egy nappal később Kisfaludy Károlynak is így írt: „A' bátyád Dobozya valóban igen szép, a' Nemzeti Éneknek pedig óhajtom, hogy azt minden Magyar tanulja-el, 's reggeli és estveli könyörgése mellett mondja el teljes szívből, teljes lélekből és minden erejéből”.⁶¹

Töltényi Szaniszló *Mohácsi veszedelem* című, tervezett szomorújátékának egyik epizódjaként jelent meg a *Kedveskedő* című folyóirat 1824. évi számában „Doboz Mihály Hűtösének halála”,⁶² s Kisfaludy Károlynak is ismerjük a témához kapcsolódó három – két verses és egy prózai – töredékét.⁶³ Az egyik verstöredék csak Dobozai harcba indulásáig követi az eseményeket,⁶⁴ a prózai azonban halálukig.⁶⁵ Ebben feltűnik a nő szépségét csodáló törökök motívuma is, mellyel később egy képzőművészeti alkotáson is találkozunk. (6. kép) A mohácsi csatában hőiesen küzdő Dobozai Szapolyaihoz siet, hogy a hazának szolgáljon. Útközben csatlakozik hozzá a felesége, aki a vereség hírére indult el, s akivel együtt folytatják útjukat. Egy pihenő során észreveszik, hogy üldözik őket a törökök, a fáradt ló azonban, melyen menekülnének, összerogy alattuk. Amikor hatalmas porfelhőben feltűnnek a törökök, Dobozai felesége, Lina így szól férjéhez: „Én is magyar vagyok és irtózom a rabságtól, adj te nékem halált, kezedből édes lesz – ölj meg, minekelőtt szegyen és kétségbeesés talál.”⁶⁶ Dobozai ellenkezése miatt felesége

61 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. VÁCZY János, 25 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 18:4050. levél, 36; 4051. levél, 37. Vö. MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, IX–8. tétel, 536.

62 TÖLTÉNYI Szaniszló „Mohácsi veszedelem”, *Kedveskedő* 1, 15. sz. (1824): 113–116. Vö. VISZOTA, „Doboz Mihály...”, 161; HERMANN, „»Magyarentod«”, 216.

63 VISZOTA, „Doboz Mihály...”, 57–58.

64 KISFALUDY Károly, *Minden munkái*, szerk. D. SCHEDEL Ferenc, 3. kiad. (Pest: Kisfaludy Társaság, 1843), 1020–1021.

65 KISFALUDY Károly, *Minden munkái*, szerk. BÁNÓCZI József, 6 köt., 7., bőv. kiad. (Budapest: Franklin Társulat, 1893), 5:353–360.

66 Uo., 5:359.

folytatja a könyörgést, de „a törökök őket már körülfogták és Lina szépségét csudálva, drága prédájoknak örültek”.⁶⁷ A törökök megadásra szólítják fel őket, Dobozi azonban „látván magát, környülvéve s a pogányok buja tekintetét, szíve *új erőt kap és kardját ki-rántván, Lina mellébe dőfő: Halj meg, mint szabad jó lélek, nemsokára én is követlek*”.⁶⁸

Magyarentod címmel tette közzé Johann Nepomuk Vogl (1802–1866) 1835-ben megjelent, számos későbbi kiadást megért balladagyűjteményében a Dobozy és felesége halálát bemutató költeményét, amelyet „az önpusztítástól sem visszariadó magyar »Volksgeist« példájának tünteti fel”.⁶⁹ 1844-ben az *Illustration* című párizsi képeslapban Louis Viardot *Esquisses de Moeurs hongroises* címmel indított sorozata első darabjában (No. 1. – *Pal Dobozyi*) párbeszédekre épülő történetet tett közzé, melynek alapanyagát magyarországi utazása során Friedrich Schwarzenberg (1800–1870) hercegtől eredeti népballadaként kapta meg.⁷⁰ A vadromantikus történet szerint a főhős Eger vidékére megy lánynézőbe, s amikor a törökök rajtaütnek az udvarházon, Dobozy és menyasszonya, Mária lovon elmenekül. A nő kéri vőlegényét, hogy ölje meg, nehogy az ellenség kezére kerüljön, amikor azonban a férfi nemet mond, Mária cselhez folyamodik: azt hazudja, hogy a rajtaütés meg volt szervezve, mert az egri basához akart szökni. Dobozy mint hazaárulót megöli menyasszonyát, aki azonban halála előtt elmondja az igazat: „hű volt Istenéhez, hazájához és szerelméhez, boldogan hal meg Dobozy fegyverétől, mert így megmenekül a gyalázattól”.⁷¹

Dobozy felesége maga kéri a halált Vida József *Vasárnapi Ujság*-ban 1867-ben megjelent költeményében is:

„Emeld reám, oh! kardodat,
Míg el nem ér a bösz csapat!
Inkább ezer halált tűrök,
Mint rabul ejtsen a török.
Emeld reám, oh, kardodat!”⁷²

A hazafias szemlélet feltűnik Balogh Zoltán (1833–1878) 1866-ban a *Nefelejts* című szépirodalmi és divatlapban megjelent, *Doboziné* című versében is, melynek a bátor feleség nemcsak a címe, hanem a tartalma szerint is a főhőse. Férjét először a haza érdekében hi-
vatkozva igyekszik meggyőzni:

67 Uo., 5:359.

68 Uo., 5:360. Vö. VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 58.

69 HERMANN, „»Magyarentod«”, 212–213. Johann N. VOGL, *Balladen und Romanzen* (Wien: Wallishausser, 1835), 23–25; Johann N. VOGL, *Balladen und Romanzen*, zweite durchgesehene Auflage (Wien: Wallishausser, 1841), 32–34; Johann N. VOGL, *Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden*, dritte stark vermehrte Auflage (Wien: Wallishausser, 1846), 73–74; Johann Nepomuk VOGL, *Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden*, dritte Auflage (Wien: Wallishausser, 1851), 73–74.

70 Louis VIARDOT, „Esquisses de Moeurs hongroises”, *Illustration* 4, 82. sz. (1844. szept. 21.), 42–43. Vö. SIPOS és HANKISS, „Dobozy Mihály...”, 26–27.

71 Uo., 28.

72 VIDA József, „Dobozy Mihály”, *Vasárnapi Ujság* 4, 37. sz. (1857): 382.

Édes férjem boldogságom: véged!
Látod-e a böszült ellenséget? ...
Gyászba van a magyar haza,
Igába a magyarság;
Te volnál még egy támasza –
Ha ezt is eltapossák! ...
Menekvésed megnyugtató:
Ölj meg engem, könnyül a ló!⁷³

Mivel ez az érv nem győzi meg a férjét, szerelmére és féltékenységére próbál hatni:

Édes férjem boldogságom!
Üldöz engem szörnyű álom:
Szolga lelkek elrabolnak
Zsákmányul a hatalomnak;
S meghalni bármint akarok –
Átölelnék gyűlölt karok,
Átölelnék szégyenedre
És neked ezt túrni kelle! ...

Erre a gondolatra már a „lovásban vihar támad”, s amikor a ló összeesik alattuk,

[...] sebzi nejét halálra! ...
Ott a pogány, villog a kard:
Száz öli meg az egy magyart!

Balogh versében a nemzeti eszme és a szerelmi szál közül az utóbbi az erősebb.

A 19. századi hazai és külföldi irodalmi és történeti feldolgozások többségében tehát – éppúgy, mint Zermegh János vagy Johannes Michael Brutus említett leírásában – Doboziné nem passzív elszenvédője, hanem aktív szereplője, alakítója az eseményeknek. Árnyalhatjuk ezzel Bellák Gábor véleményét, aki szerint a „19. századi feldolgozások nagy újítása, hogy bennük az asszony egyenrangú és cselekvő főszereplőjévé válik az eseménynek”.⁷⁴

Doboziék hőstettéről, illetve a maróti csatáról Krúdy Gyula is megemlékezik I. Ferdinánd magyarországi uralkodásának történetét feldolgozó, *Az első Habsburg* című, 1930-ban megjelent királyregényében:

Ha arra kerül a sor, hogy a Zápolya valóban megrohanja Pozsonyt Radics Bózsánnal, a fekete cár rácaival vagy pedig a törökkel, akinek követét ott rejtegeti Esztergomban is, Csorba nevű komornyikja lakásán, úgy halunk meg, mint a magyarok Marótnál. Élve

73 BALOGH Zoltán, „Doboziné”, *Nefelejts* 8, 1. sz. (1866): 1.

74 BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 118.

még a gyermekek se kerülnek az ellenség kezébe. Nem adja el őket Zápolya török rabszolgának, én pedig Doboziné példáját fogom követni, aki hitvestárs hiányában nádorispán urammal öletem meg magam, ha többé nincs menekvés – mondogatta Mária királyné, hogy Báthory István uramnak az egyéb nyavalyájával együtt a borzalom is gyötörni kezdte a szívét. Hogy ölhetné meg ő egyetlen kardcsapással ezt a gyönyörű fiatalasszonyt, mint Dobozí tette a maga feleségével, mielőtt pogány szíjra került volna?

Tél volt, és a varjak rossz híreket hoztak Esztergom felől. Csak Marótot ne emlegetné a királyné, ahol több magyar esett el a szekérsáncok között, mint akár Mohácsnál! Férfiak, keservesebb káromkodások között, mint amilyen káromkodásokat valaha a magyarság hallott, asszonyok és gyermekek olyan sikoltozásokkal, hogy Pozsonyig lehetett hallani. A nádorispán homlokát mindig ellepte a hideg verejték, amikor a második Mohácsról, a maróti csatáról hallott. Csak már elmúlna ez a keserves 1526-i esztendő, amely telve van borzasztó eseményekkel.⁷⁵

Dobozíék történetének szinte minden irodalmi feldolgozásban – köztük Kisfaludy Károly prózai töredékében, Balogh versében és Krúdy regényében is – fontos eleme a félelem attól, hogy török rabságba esik. Ez a motívum az európai lakosok rabszolgasorba kényszerítésének oszmán gyakorlatához kapcsolódik, amelyet számos 16. századi képzőművészeti alkotás is megjelenített. Törökök által rabságba hajtott férfiakat, nőket és gyermekeket, illetve elhajtott állatokat látunk például egy 1522-ben nyomtatott „figyelmeztetés” címlapjának jó minőségű fametszetén.⁷⁶ Erhard Schön (1491 k.–1542) színezett fametszete azt mutatja be, hogyan kereskednek egy európai faluban vagy városban rendezett rabszolgavásárban a törökök a keresztény foglyokkal (1. kép).⁷⁷ Hogy Doboziné félelme nem volt alaptalan, szemléletesen mutatja Dzselaáza Musztafa török történetírónak a mohácsi csatához kapcsolódó büszkélkedő leírása is:

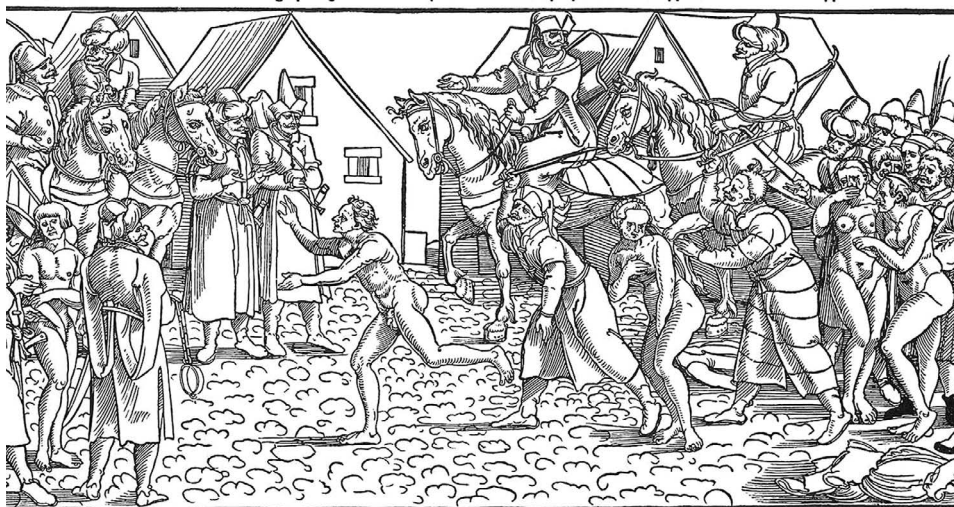
Ciprus termetű, tulipán arcú, jácint fűrtű enyelgő szépek és puszpáng növésű, rózsa arcú, jázmin illatú huri származású leányok kerülve kézre, a szultáni tábor irigység tárgyául szolgált a paradicsomnak.⁷⁸

75 KRÚDY Gyula, „Az első Habsburg”, in KRÚDY Gyula, *Három király, Mohács – Festett király – Az első Habsburg*, 2 kötet. (Budapest: Magvető Kiadó, 1958), 2:72–73.

76 *Ain Ermanung wider die Türcken, und wie sy die Christen durchrechtent: Im Land Ungern* ([Augsburg]: [Melchior Ramminger], 1522).

77 *Wie die Türcken mit den Gefangenen Christen handeln, Solche die Kauffen oder verkauffen* (H. n., [1532 körül]), OSZK RNYT, App. M. 670. Legújabbán lásd: Yiğit TOPKAYA, „Eingekreiste Zeugen, auf den Kopf gestellte Märtyrer: Bilder des Grauens in Niclas Meldemans Rundansicht”, in *Die Osmanen vor Wien: Die Meldeman-Rundansicht von 1529/30; Sensation, Propaganda und Stadtbild*, szerk. Ferdinand OPPL és Martin SCHEUTZ, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 74, 241–258 (Wien: Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 2020), 249.

78 MOLNÁR Imre, „A mohácsi csata török szemmel”, *Baranyai Művelődés* 21, 2. sz. (1976): 20–26.

1. kép. *Wie die Turcken mit den Gefangen Christen handeln, Solche die Kauffen oder verkaufen*
([H. n., 1532 körül], Fametszet. OSZK RNYT, App. M. 670.)

Képzőművészet

A történetnek számos képzőművészeti feldolgozását ismerjük. Kisfaludy Sándornak az *Aurorában* 1822-ben megjelent regéjét illusztráló rézmetszet⁷⁹ rajzolója a költeményből merített ihletet:

A' szép Hölgynek hosszú haja
Tekercséből bomolva,
'S egész szőke pompájában
Szélt és hoszsza omolva,
Egy patyolat palást gyanánt
Leng 's úszik a' szellőben

– írta a költő, s a képen is ezt látjuk: a feleség hosszú, dús haja palástként lebeg vágta-
zás közben. A kép háttérében a porfelhőben törökök közelednek. (2. kép)

⁷⁹ VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, „Kisfaludy Károly az *Aurora* képszerkesztője és illusztrátora”, *Művészettörténeti Értesítő* 16, 3. sz. (1967): 151–176, 152 (1822/3. tétel), 154, 174; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 17. tétel, 62. Vö. PAPP Júlia, *Könyv és kép a 19. század elején: Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa*, 2 kötet. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2012), 1:129–130, 433; PAPP, „»Ti vagytok a' polgári...«”, 151–152.

2. kép. SCHÄRMER Mór, AXMANN József és BLASCHKE János, „Dobozy”, *Aurora* 1 (1822): [10].

Bár a Johann Blaschke (1770–1833) által készített rézmetszeten azt olvashatjuk, hogy a kompozíció Martin Schärmer (1785–1868) rajza nyomán készült, előképe Kisfaludy Károly rajza lehetett. „Az a három Dobozyhoz készült rajz, melyről Kisfaludy Sándor Gaál Györgynek levélben ad hírt, elveszett. Közülük egyet azonban az *Aurora* 1822-es kötetében Schärmer munkájában azonosíthatunk [...]”.⁸⁰ A fiatal szerkesztő rajzait „régí bécsei házigazdája, Martin Schärmer rendelkezésére bocsátotta, hogy annak, mint rajzo-

80 VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 25. Vö. uo. 28; BAKÓ Zsuzsanna, „Adatok a Székely Bertalan-életmű kutatásához”, in NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 13–58, 16; RIDOVICS Anna, „Füstbe burkolt rajzolatok: Kisfaludy Károly relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban”, in *Corolla Museologica Tibor Kovács dedicata*, szerk. TÓTH Endre és VIDA István, Régészeti füzetek, új sorozat, 4, 433–468 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2011), 452–453.

lónak nevével szignáltan jelenjenek meg”.⁸¹ Kisfaludynak a Nemzeti Galériában őrzött szignált rajzai alatt bátyjának, Kisfaludy Sándornak az almanachban megjelent *Tátika*, illetve *Somló* című költeményei egy-egy versszaka olvasható.⁸²

A Dobozi-metszet – az ebben az évfolyamban megjelent, s szintén Kisfaludy Károly rajza nyomán készült Árpád-illusztrációval együtt – Kisfaludynak az

Aurora kiadása előtt tervezett képes magyar történetének már kész rajzait hasznosította. A magyar történeti tanulmányok, regék, költemények azonos történeti pillanatokat dolgoztak fel, sokszor ugyanabból a forrásból merítettek, így Kisfaludy régi illusztrációi mind aktuálisak maradtak. A Tudományos Gyűjteményben éppen 1821-ben jelentetett meg báró Hormayr József egy felhívást, osztrák példára hivatkozva, amelyben felszólítja képíróinkat, hogy műveik tárgyául a haza történeteit vegyék.⁸³

Az *Aurora* 1822. évi kötetében megjelent, a házaspár menekülését ábrázoló metszet Kisfaludy Károly által írt magyarázatában utalást találunk a témához kapcsolódó, korábban említett hazafias gondolatra: „Dobozy, e’ nemes Magyar vitéz, hogy életét romlásnak indult hazájának fenntartsa, szép Hölgyét lovára ültetvén mentséget keres.”⁸⁴ Kisfaludy hangsúlyozza Doboziné bátorságát is: „S a’ szép Hölgy oda öntve, férjét szorosán átkarolva, tekint-fel a’ bajnok szemébe, nem félelem, de szent búzdulet, szelíd elszánás nyugszik édes képén.”⁸⁵

A kompozíció rokonságot mutat a Vörösmarty Mihály *Cserhalom* című költeményéhez (1825) készült illusztrációval, melyet Michael Hofmann metszett rézbe az *Aurora* 1826. évi kiadása számára, és amelynek előképéül feltehetően szintén Kisfaludy Károly rajza szolgált.⁸⁶ A rézmetszet nyomán *László herceg a cserhalmi ütközetben* címmel festmény is készült, melyet a költő-festő monográfusa Kisfaludy Károlynak tulajdonított, a későbbi kutatás azonban vitatta ezt.⁸⁷ (3. kép)

81 VAYERNÉ ZIBOLEN, „Kisfaludy Károly...”, 151.

82 Uo., 158; VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 15. tétel, 62.

83 VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 28–29.

84 [KISFALUDY Károly], „Rézmetszetek’ Magyarázatja”, *Aurora: Hazai Almanach* (1822): I. kép. Vö. RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 452–453.

85 [KISFALUDY], „Rézmetszetek’ Magyarázatja”, I. kép. Vö. KISFALUDY K., *Minden munkái*, 6:459.

86 VAYERNÉ ZIBOLEN, „Kisfaludy Károly...”, 162, 164–165, 172–173; VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 49–50, 65; GALAVICS Géza, „A történeti téma”, in *Művészet Magyarországon 1780–1830*, szerk. SZABOLCSI Hedvig és GALAVICS Géza, 63–71, 163–171 (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1980), 69, 196. tétel, 238; BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 119; MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, 534; RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 450.

87 Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 58.275 T. VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 42, 53. tétel, 65; GALAVICS, „A történeti téma...”, 238; MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, IX–7. tétel, 534–535. A Dobozi- és a Cserhalom-illusztráció kapcsolatához lásd MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, 193.

3. kép. Ismeretlen festő / KISFALUDY Károly (?): *László király a cserhalmi ütközetben*. SZM – MNG

A mozgalmas illusztráció és festmény az 1068-ban a magyarok és az országba betörő besenyők (kunok) között lezajlott cserhalmi (kerlési) csata legendai jelenetét ábrázolja. Az ütközetben részt vevő László herceg (a későbbi Szent László király) üldözőbe vett egy magyar lányt elrabló kunt, akit párviadalban – a lány segítségével – le is győzött. Doboziné és az elrabolt lány szerepének, viselkedésének bemutatása ugyanakkor alapvetően eltér a két ábrázoláson. Blaschke rézmetszetén a menekülésben aktívan résztvevő, bátorságával férjét segítő nőt látunk, míg a kun vitéz által elrabolt nő passzívan, szinte ájultan tűri sorsát. Bár az elrabolt lány elhelyezkedése nagyon hasonlít ahhoz, amit Madarász Viktor később ismertetésre kerülő Doboz-i-festményén látunk, közvetlen motívumátvételtől nincs adatunk.

A cserhalmi ütközetéről készült festmény nőalakja hasonlóan helyezkedik el a lovon, mint ahogy a tatár emeli a lovára az elrabolt asszonyt Kisfaludy Károly *A bánkódó férj* című versének illusztrációján (*Aurora*, 1831).⁸⁸ A történet egy feltehetően az 1694-es csíki tatár betöréshez kapcsolódó erdélyi anekdota változata, melyben a férj az örökké veszekedő feleséget elrabló harcost (szegény tatár!) sajnálja. Az ironikus hangvételtől költemény s a hozzá kapcsolódó illusztráció sajátos kifordítása, travesztíája a Doboz-i-történet magasrendű erkölcsiségének, hazafias és személyes indíttatású hősi eszmé-

88 VAYERNÉ ZIBOLEN, „Kisfaludy Károly...”, 173 (1831/2. tétel), 175; VAYERNÉ ZIBOLEN, *Kisfaludy Károly*, 45, 51. tétel, 65. A jelenettel találkozunk egy 1830 után készült, az Iparművészeti Múzeumban őrzött pipaszáron is (ltsz. 14.832). RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 459.

4. kép. MATZOLA Gergely: *Dobozit ábrázoló metszet egy pipaszáron*. 1823 körül, MNM

nyének. Korabeli népszerűségét jelzi, hogy a pörlekedő feleségtől szerencsésen megszabaduló férjnek a tatárjárás korába helyezett történetét 1830 elején *Szép asszony* (Művészeti vetélkedés *Kisfaludy Károllal*) című versében Vörösmarty Mihály is feldolgozta.

Dobozi és felesége történetének popularizálódását jelzi, hogy a Blaschke-metszet változatával a 19. század első felében készített pipaszáron, illetve sétatálcán is találkozunk. 1823 körül Matzola Gergely – talán születésnapjára ajándékként Kisfaludy Sándor számára – egy feliratokkal, illetve négy metszetábrázolással (köztük a Dobozival) díszített pipaszárat készített.⁸⁹ (4. kép)

A metszet szerepel egy Matzola által 1826-ban készített sétatálcán, melyet az *Aurorából* merített hat történelmi jelenet díszít (köztük a *Cserhalom* is),⁹⁰ illetve egy ismeretlen mester által 1830 után faragott pipaszáron is.⁹¹ Ez utóbbin az „ábrázolás módosul az *Aurorában* 1822-ben publikált metszethez képest (és a két másik Matzola-műhöz képest is). Itt ugyanis a férj kezében kardot tart, míg ott ez hiányzik. Így jobban utal a végkifejletre is.”⁹²

Dobozi és felesége történetének ábrázolása a hazai történelmi festészet témakészletének egyik fontos eleme lett. Az *Aurora* Johann Blaschke által rézbe metszett, említett kompozíciója nyomán készült egy ismeretlen mester olajfestménye,⁹³ Laccataris Demeter (1798–1864) több példányban ránk

89 RIDOVICS Anna, „A történelmi téma a pipákon és pipaszáron: Tárgyleírások”, in *A magyar pipa története, történelem a magyar pipákon*, szerk. HAIDER Edit, ORGONA Angelika és RIDOVICS Anna, 74–91, 202–206 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–Balatoni Múzeum, 2000), 79–81, 204; RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 455–457.

90 Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1965.43., 88,5 cm. Vö. RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 452–453; RIDOVICS Anna, „Dohányzástörténeti szippantások a 19. század első évtizedeiből: Kisfaludy Károly (?) relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban”, *Litera*, 2020. júl. 30., <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/ridovics-anna-dohanyzastorteneti-szippantások-a-19-század-első-évtizedeiből.html>.

91 Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 14.832. RIDOVICS, „A történelmi téma...”, 80–81, 202–203; RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 458–459.

92 RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 459.

93 Ismeretlen festő, *Dobozi Mihály és felesége*, 1822 után, olajfestmény, 108 × 95 cm. Budapest, MTA Művészeti Gyűjtemény, azonosító szám: 121.

5. kép. LACCATARIS Demeter: *Dobozi*.
Olajfestmény, 1822 után. SZM – MNG

maradt képe (5. kép),⁹⁴ s litografált másolata bekerült egy angol mintára létrehozott, enciklopédikus-ismeretterjesztő jellegű pozsonyi újság képei közé is.⁹⁵ A történet népszerűségét jelzi, hogy ábrázolásai felbukkantak a vizuális szórakoztatás populáris médiumaiban is: az 1820–1840-es években egyes jeleneteit „élőképként, többjelenetes történelmi tablóként” adták elő.⁹⁶

A Dobozi-téma népszerűségének okát ugyanakkor talán abban is kereshetjük, hogy nemcsak a hazafias önfeláldozás és a hitvesi hűség magasztos exempluma volt, hanem rezonált a korabeli „rettenetes”, vadromantikus témákra is,⁹⁷ illetve, hogy a történetben

94 LACCATARIS Demeter, *Dobozi*, 1822 után, olajfestmény, 61 × 76 cm. J. j. l.: D. Laccataris pinxit. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 3109; Nagyházi Galéria és Aukciósház, 220; Régi mesterek, 19. és 20. századi festmények, 2016. december 13., 160. tétel. LACCATARIS Demeter, *Dobozi Mihály és hitvese*, olaj, vászon, 106 × 88 cm, j. n. Vö. SzABÓ Júlia, *A XIX. század festészete Magyarországon* (Budapest: Corvina Kiadó, 1985), 110–111; BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 120; MIKÓ és SINKÓ, *Történelem – kép*, IX–8. tétel, 536; PAPP Gábor György és ANDRÁS Edit, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei* (Budapest: MTA MKI, 2004), 146.

95 „Dobozy Mihály és felesége”, litográfia, *Fillértár* 2, 44. sz. (1835).

96 HERMANN, „»Magyarentod«”, 218.

97 Berzsenyi Dániel 1807 körül keletkezett, *A remete* című regéjében például a zord atya nem engedi lányát egy vagyontalan nemeshez feleségül menni, ezért a szerelmes fiatalember a lány kérésére megöli őt, majd öngyilkosságot követ el. Vö. BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 119–120. A 19. századi „vadromantikához”

„egy rendkívül érzékletesen kidomborított szerelmi dráma is lejátszódik”.⁹⁸ A korábbi kutatás a kép értelmezésében ezt a magánéleti szférát helyezte előtérbe: „A metszet a még reménykedő menekülést ábrázolja. Nem a tragédia előérzetének feszültsége kap hangsúlyt, hanem a két ember összetartozásának érzelmes megfogalmazása.”⁹⁹ Bellák Gábor is úgy vélte, hogy „Dobozit nem annyira a hazaszeretet, mint inkább a szerelem és a féltékenység hatalma ragadja magával. Tragédiája így magánügy, s nem nemzeti végzet. Dobozi valójában csak úgy válhat nemzeti hőssé, ha a magánélet színpadáról a történelem küzdőterére lép. Ezt a lépést azonban az illusztráció Dobozija nem teszi meg.”¹⁰⁰ Talán ezt a hiányt pótolta ösztönösen az említett pipaszárat faragó mester, aki kardot helyezett a lovon vágató Dobozi kezébe.

Néhány későbbi ábrázoláson ezzel szemben már a harcoló hős bemutatásával találkozunk. 1842-ben az itáliai tanulmányúton tartózkodó Kovács Mihály (1818–1892) – minden bizonnyal nem függetlenül a Dobozi-téma 1820–1830-as évekbeli irodalmi és képzőművészeti feldolgozásainak sikerességétől – egy ceruzavázlatot készített, amelyen nem a házaspár menekülését, hanem a feleség halála utáni drámai pillanatokat örökítette meg.¹⁰¹ (6. kép)

Dobozi baljával még átfogja felesége lehanyatló testét, jobbában tartott kardjával azonban már – ahogy azt a lábai előtt heverő halott, illetve összeeső török jelzi – bátran küzd a támadókkal. Kovács kompozícióját Kisfaludy Károly említett, töredékben maradt Dobozi-feldolgozása¹⁰² inspirálhatta, amely szerint a támadókat lenyűgözte az aszszony szépsége. A kép jobb oldalán egy szinte térdre rogyó törököt látunk, aki a feleség szépségét csodálja. Kovács a jelenetet olajfestményen is meg akarta örökíteni.¹⁰³ A tervre az 1850-es években a művész és barátja, Tárkányi Béla (1821–1886) papköltő között folyó levelezésben számos utalást találunk: „Tárkányi hozzá írt leveleiben egyre-másra emlegeti Hunyadi János, a még Velencében megfogalmazott régi terv: Dobozi megfestését [...] de ezek soha nem készültek el.”¹⁰⁴ A festő „Tárkányival közösen tervezett történelmi sorozatuk elképzelését” még az 1870-es években sem vetette el: „Árpád – Hunyadi – Dózsa – Mohács – Dobozi lehettek volna e soha el nem készült sorozat stációi.”¹⁰⁵

A téma a 19. század második felének hazai történeti festészetében is népszerű volt: Dobozi és felesége történetét bemutató festményt állított ki 1857 augusztusa és szeptembere között a Pesti Műegylet kiállításán a Pesten, majd Rimaszombatban te-

lásd VESZPRÉMI Nóra, *Fölfűjt pipere és költői mámor: Romantika és művészeti közízlés a reformkori Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015).

98 BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 118.

99 RIDOVICS, „Füstbe burkolt...”, 453.

100 BELLÁK, „Nemzeti hős...”, 119.

101 KOVÁCS Mihály, *Dobozi Mihály és felesége*, ceruzavázlat, 170 × 170 mm, j. k. l. 842. Felirata: „Dobozi Mihály és neje.” Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz. 55.490. LUDÁNYI Gabriella, *Kovács Mihály 1818–1892* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1987), 7, szövegközi kép, 12–13. kép. Katalógus: Grafikák, 17. tétel, 129.

102 VISZOTA, „Dobozy Mihály...”, 58.

103 LUDÁNYI, *Kovács Mihály...*, 13.

104 Uo., 48.

105 Uo., 56.

6. kép. Kovács Mihály: *Dobozi Mihály és felesége*.
Ceruzavázlat, 1842. Eger, Dobó István Vármúzeum

vékenykedő Plachy Ferenc (1820–1886 után) festő-fényképész,¹⁰⁶ akinek történeti festményeivel, portréival és zsánerképeivel gyakran találkozhattak a kiállításlátogatók. A festmény hollétéről s ebből következően a kompozíciójáról nincs adatom.

Székely Bertalan 1861-ben készített olajfestménye (7. kép)¹⁰⁷ – Blaschke rézmetszetének és az őt követő festőknek a kompozíciójától eltérően – sem a menekülést jelení-

106 „66. Plachy Ferenc, Pesten. Dobozi Mihály s hitvese... 160 ft.” SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A Pesti Műegylet története: A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán* (Miskolc: Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum, 2007), 411; FARKAS Zsuzsa, *Festő-fényképészek 1840–1880* (Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 2005), 230–231; RÉVÉSZ Emese: „»A játékba hozott kép«: Kazinczy képi reprezentációja az 1859-es emlékévkben”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 35 (2010): 55–91, 82, 7. jegyzet; GALAMB Zsuzsanna, szerk., *Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880): Az ELTE Művészettörténeti Intézetének hallgatói és mezőberényi helytörténészek munkáiból* (DocPlayer, 2011), <https://docplayer.hu/18959961-Orlai-petrics-soma-mezobereny-1822-budapest-1880.html>, 125; GALAMB Zsuzsanna, szerk., *Orlai Petrics Soma* (Budapest: Balogh Bertalan Művészeti Alapítvány, 2018), 141.

107 SZÉKELY Bertalan, *Dobozi Mihály és hitvese (Dobozi, 1526-ban)*, 1861, olaj, vászon, 133 × 155 cm. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 2757. Vö. PALÁGYI Menyhért, *Székely Bertalan és a festészet esztétikája* (Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1910), 108–109; BAKÓ Zsuzsanna, *Székely Bertalan (1835–1910)* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1982), 24–25; BAKÓ, „Adatok a Székely...”,

7. kép. SZÉKELY Bertalan: *Dobozi Mihály és hitvese* (Dobozi, 1526-ban), 1861.
SZM – MNG

tette meg, hanem a feleség megölése előtti drámai pillanatot. A fáradtságtól összeroskadt ló mellett áll a házaspár: a feleség átöleli férjét, miközben bal melléről félrehúzza a ruhát, hogy megkönnyítse Dobozinak a halálos döfést. A feleségét szintén átölelő férfi már szúrásra emeli kését. Doboziné tekintete férjére szegeződik, Doboz pedig a közeledő, lovon vágató törökök felé fordítja fejét. A házaspár beállítása, interakciójuk szoros, bensőséges, s egyben egyenrangú kapcsolatra utal: a közösen hozott döntésben való megnyugvás érzését közvetíti.

Az alkonyi eget a háttérben egy égő vár lángja világítja meg. A történeti forrásokban – mint láttuk – a lerombolt maróti táborról, illetve szekérvárról olvashatunk, csupán Jó-

13–58, 16–17; NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 35. tétel, 114–115 (a korábbi irodalommal); NAGY Ildikó, szerk., *Aranyérmek, ezüstkoszorúk: Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1995/1 (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1995), II. 2. 11. tétel, 249; SZŐKE Annamária, „...ostoba anygalkákkal játszik üres óráiban»: A kutató és elmélkedő Székely Bertalan-kép a kritikában és a művészettörténet-írásban”, in NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 311–348, 312; VESZPRÉMI Nóra, „Történeti festészet (1840–1870)”, in PAPP és KIRÁLY, *A magyar művészet...*, 320–327, 323. 1910-ben Ernst Lajos gyűjteményében volt a festmény akvarellvázlata: ERNST Lajos, *A magyar történelmi festészet* (Budapest: Ernst-Muzeum, 1910), 86. Az 1912-ben az Ernst Múzeumban megnyílt magyar történelmi kiállításon pedig a festmény két vázlata volt látható: [ERNST Lajos], *Ernst-Muzeum: A magyar történet, irodalom, színészet és zene emlékeinek gyűjteménye; Ideiglenes katalógus* (Budapest: Ernst-Muzeum, 1912), VI. terem, 8. tétel, 20, 24. tétel, 21.

kai írt a táborhoz közeli Dobozy-várról. Az irodalmi alkotások közül I. C. Passy 1824-ben megjelent balladájában szerepel az ostrom helyszínéként Maróth erős fellegvára, melyet Dobozi vezetésével védtek, Kisfaludy Károly említett prózai töredékében pedig feltűnik az égő vár motívuma is: „Dobozvára, melyet elhagytak, magasan lángolt.”¹⁰⁸ – olvashatjuk a házaspár menekülésének leírásában. Elképzelhető, hogy Székely – mint az apjával folytatott levelezéséből kiderül¹⁰⁹ – a festményhez felhasználta Szalay László *Magyarország története* című munkáját, melyben a következő leírást olvashatjuk:

Dömös és Esztergom között, Marótnál, szemben az Ipolynak a' Dunába szakadásával, a' kivált Fehérből 's Pilisből kizaklatott lakosok, száma talán harminczezeren – férfiak, nők, gyermekek – árokkal és védfallal erősített tábort ütöttek. A' török dúlárok, kik a' tábor' kincsei után áhítoztak, több ízben visszaverettek; de september' 14.-én rendes gyalogság és lovasság érkezett Budából egy basának vezérlete alatt segédökre; ágyúik más nap a' védfalt szétrombolták, szablyáik a' védteleneket, még a' csecsemőket is felmészárolták. Dobozy Mihály, Fehér vármegyei nemes, hitvesét Ilonát magához, paripájára emelvén, mármár menekülend volt, midőn egy török csapat nyomába jött. Ilona a' gyalázattól félt, nem a' haláltól. Dobozy törét a' nő' keblébe mártotta, 's üldözői közé rohanva felkonczoltatott.¹¹⁰

Szalay tehát „árokkal és védfallal erősített tábort” említ, ami Székelynél várként jelenik meg, azt az információt azonban pontosan követte, hogy Dobozi törével ölte meg feleségét. A korábbi irodalmi feldolgozásokban – mint láttuk – különböző fegyverek szerepeltek.

A festő a témával – mint a Magyar Nemzeti Galériában őrzött vázlatok mutatják – az 1850-es évek vége óta foglalkozott.¹¹¹ Lázár Béla 1912-ben a festményhez készített 13 vázlat illusztrációját publikálta, bemutatva a kompozíció formálódásának útját: hogyan alakult ki a két főalak szoborszerű, felbonthatatlan egysége.¹¹²

Székely több kompozícióval is kísérletezett, amelynek egyik példája egy 1860 decemberében Münchenben készített vázlat. Ezen az egymást átölelő házaspár búcsúcsókját látjuk, miközben Dobozi már döfésre emeli törét, a feleség pedig kétségbeesett, de egyben hősieles mozdulattal tépi le ruháját a szíve fölé.¹¹³ Ezt a típust képviseli egy

108 KISFALUDI KISFALUDY, *Minden munkái*, 5:257.

109 BÜKY Béla, *Székely Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1962); NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 114.

110 SZALAY László, *Magyarország története*, 6 köt. (Leipzig: Geibel Károly, 1854), 4:5. Szalay forrása Brodarics, Zermegh, Szulejmán naplója, Istvánffy, illetve I. Ferdinánd 1527. október 23-ai oklevele volt. Uo., 4:5.

111 NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 110–112, 113. A festmény két vázlata (egy „szürke temperavázlat” és egy „Akwarell tanulmány”) szerepelt Ernst Lajos gyűjteményének 1932-ben rendezett Nemzeti Múzeum-beli kiállításán is. VARJÚ Elemér és HÖRLRIGL József, szerk., *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye* (Budapest: Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete, 1932), 3. és 4. tétel, 43.

112 LÁZÁR Béla, „A művészi képzelet”, *Művészet* 11, 8. sz. (1912): 312–318, 317. Vö. SZŐKE, „»...ostoba angyalkákkal...«”, 329.

113 SZÉKELY Bertalan: *Dobozi Mihály és hitvese* (vázlat), Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, 19–21. századi Gyűjtemény, Grafikai Osztály, ltsz. 1917-347, rajz, papír, biszter, fedőfehér,

másik vázlat is, melyen a „leroskadt ló mögött csókba fullad a szenvedély. Az egybeolvasás halálos szenvedélye, a perzselő vágy mindent elborító tüze a hatalmas mozdu-latú csoport egységét megteremti.”¹¹⁴ 1861 elején szemléleti változás következett be, az újabb vázlatokon a művész a szenvedély vadsága helyett egyre inkább férj és feleség higgadtabb, plasztikai egységét érzékeltette.¹¹⁵

A legutolsó vázlat már a megvalósult képhez közelít:

A sárgás naplemente fényében a távoli égő város füstje és pirosuló ragyogása hosszú sávokban húzódik végig, – ez a mult. A menekülő Dobozi és neje, a leroskadt ló mellett, – ez a jelen. A jobboldal elvesző távlata: ez a jövő... A füst és piros fény, a pusztulás szimbóluma, mely sejteti Dobozyék halálát, s a naplemente sárgás színe fokozza és kiegyensúlyozza a gyászt.¹¹⁶

A házaspár ábrázolásának szoborszerű egységét 1910-ben Palágyi Menyhért is hangsúlyozta: „a két alak együttvéve valósággal remek szoborművet alkot. Mintha csak a festő előbb márványba faragta volna, hogy azután festménybe transponálhassa a gyönyörű »grupp«-ot.”¹¹⁷ A két főszereplő csoportjának Lázár Béla és Palágyi Menyhért által említett plasztikussága, szoborszerű kimerevítettsége¹¹⁸ valóban megfigyelhető a festményen, olyannyira, hogy ezt a kompozíciót vette át – mint látni fogjuk – egy 20. századi köztéri emlékszobor is.

Székely *Dobozijában* – éppúgy, mint az 1526. évi mohácsi ütközethez kapcsolódó többi festményében (*II. Lajos holtestének megtalálása, A mohácsi csata*) – a nemzeti emlékezet kulcsfontosságú eseményét ábrázolta, ahogy pártfogója, Eötvös József 1861-ben írta a Münchenből hazatérni szándékozó fiatal művésznek: „Dobozy s nejének halála, azon szerencsétlen helyzetnek jelképe, melyen a nemzet egy epocheában keresztül ment. Ön így fogta fel ezt, ’s igen helyesen az individumokban fest egy egész korszakot.”¹¹⁹ Székely levelének tartalmára csak Eötvös válaszából következtethetünk:

Eszméje, mely szerint a festészet ezen nemének [ti. a történeti festészet P. J.] hivatását a nemzeti eposz feladásával ugyanazonosnak veszi, éppoly helyes, mint új, ’s Ön maga sem lehet inkább áthatva azon meggyőződéstől, mint én, hogy a festészet ily szempontból véve fel, nemzetünk kifejlődésére épp oly hatalmas és jótékony befolyást gyakorolhatna, mint költészetünk.¹²⁰

168 × 216 mm. Felirat j. f.: „Dobozi München 1860 Decemb”.

114 LÁZÁR, „A művészi képzelet...”, 317.

115 Uo.

116 Uo., 318.

117 PALÁGYI, *Székely Bertalan...*, 109.

118 „A művészi kifejezés hatékonysága érdekében az ún. »grupp-elmélet«-et alkalmazza, ezáltal kiemelve a házaspár plasztikai, szinte szoborszerű egységét...” BAKÓ, „Adatok a Székely...”, 17.

119 BÜKY, *Székely Bertalan...*, 5.

120 BAKÓ, „Adatok a Székely...”, 14; SZŐKE, „»...ostoba angyalkákkal...«”, 312.

Eötvös javaslata, hogy a székesfehérvári nők vegyék meg a festményt a Nemzeti Múzeum számára, nemcsak azt jelzi, hogy a helyi történeti események a korban fontos helyet foglaltak el a lokális emlékezetben, hanem a női egyesületeknek a művelődésszervezésben, műpártolásban betöltött növekvő szerepét is hangsúlyozza.

De Dobozy egyszersmind a Fejérvári nemességnek különös emléke. E hőstett Fejérvárá, 's az ottani nemességet dicsőíti. Esmém az, hogy az ön képét a Fejérvári nők vegyék meg a Múzeum számára, felszóllítván egyszersmind a többi megyék hölgyét, hogy minden megye valamely körében történt hőstettet vagy nagyobb eszményt, festessen le honi művész által nemzeti képcsarnokunk számára. Minthogy éppen Fejérben a legtöbb gazdag ember lakik, s ott se mérőszám vannak, az eszme itt talán könnyebben létesíthető, 's csak egyszer kezdessék meg, a többi a megyék között létező versengés viszi ki, 's úgy hiszem tetemes lendületet adhatnánk a művészetnek. Írja meg kérem nézetét eszmémről, 's Dobozyjának árát.¹²¹

Eötvös javaslatával összhangban 1862 májusában gróf Zichy Nándorné gróf Zichy Livia (1839–1913), a Székesfehérvári Nőegylet elnöke egy felhívást tett közzé a *Pesti Napló*ban, illetve a *Divatcsarnok*ban:

Nemzeti kormányt, mely a nemzeties művészet ezen terét megnyithatná nélkülözünk, az egyesületi működések e részbeni törekvése eddigelé elégtelennek valósult. Ezen egyesülésnek szélesebb erkölcsi alapokat kell nyerhetnie, magának a nemzetnek kell érdekeltetnie, ez pedig jelen elszigeteltségünkben csak megyei körökben eszközölhető. Ha megyénként egy egy hazai művész jeles történeti műve, mely iránt közelebb érdeklél vi-seltetünk vásároltatnék, múzeumunkban valóban nemzeti képtárt alakíthatnánk.

Saját körünkben e nemes eszme éltetését kitelhetőleg előmozdítandó, Székely Dobozi történetét ábrázoló festvénye megvásárlására kérem fel fehérmegyei szomszédaimat. Dobozi története nemcsak egész múltunk egyik legnépszerűbb mondája, mely erkölcsi szempontból ugyanazon indokon alapszik, mely Virginia halálát érdekessé és meghatóvá teszi; hanem egyszersmind oly hőstett, mely fehérvári bajnok által vitetett véghez. Ezen jelenetet Székely jeles hazánkfa, ki Lajos király holt tetemének feltalását ábrázoló festvényével a londoni kiállításon hazai művészetünket képviseli és különben is művészi körökben legnagyobb elismerésre talált, egy szép festvényben örökíti, melynek megszerzésére ezer és néhány száz forint kívántatnék.¹²²

Felhívása sikeres volt: a festmény, melyet 1862 tavaszán és nyarán bemutattak a Pesti Műegylet kiállításán, illetve a Nemzeti Múzeum Képtárában, s melyről színes famet-

121 BÜKY, Székely Bertalan..., 5.

122 ZICHY Livia, „Fölhívás Fehérvármegye művelt lelkű fiai és leányaihoz.”, *Pesti Napló* 13, 3684. sz. (1862): 1; ZICHY Livia, „Fölhívás Fehérvármegye művelt lelkű fiai és leányaihoz.”, *Divatcsarnok* 10, 21. sz. (1862): 332. Vö. NAGY és BAKÓ, Székely Bertalan kiállítása, 115; SZŐKE, „»...ostoba angyalakkal...«”, 312.

szet is készült, 1863. március 3-án közadakozásból, a Székesfehérvári Nőegylet ajándé-
kaként a Nemzeti Múzeumba került.¹²³

1862-ben a Magyar Nők Évkönyve, mely Érdemkönyvében rendszeresen közzétette a Nemzeti Múzeum számára folytatott gyűjtések eredményeit, bemutatta a hős Dobozinét is, ki „százszorta jobban szereté a halált imádott férje kezéből elfogadni, mintsem legbecesebb kincsét, nőiségét feláldozva, férjéhez méltatlannak érezni magát”. Ez az értelmezés rávilágít arra a morális mozzanatra, melyet a Dobozi-téma 1860 táján megjeleníthetett: a sirig tartó és elválaszthatatlan keresztény házasság hőseinek tekintették őket.¹²⁴

A lokális műpártolói és múzeumgyarapítási kezdeményezések másik példajaként az Eger és Vidéke Olvasó és Jótékony Nőegylet megvásárolta, majd – mint a kép hátoldalán olvasható feliratból kitűnik – 1868-ban a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta Székely Bertalan *Egri nők* című festményét.¹²⁵

Dobozi és felesége önfeláldozásának az antik hősök nagyságához való hasonlításával már a 19. század elején, Mouchet enciklopédiájában is találkozunk. A Zichy Lívia által említett analógia – a római monda szerint Virginius megölte lányát, Virginiát, amikor egy decemvir, Appius Claudius meg akarta erőszakolni – a 20. század elején is feltűnik. „Michael Dobozi, der *ein neue Virginius* dem geliebten Weib, um sie vor der von den Feinden drohenden Schmach zu retten, den blitzenden Dolch in den keuschen Busen stößt”¹²⁶ – olvashatjuk August Sauer (1855–1926) 20. század eleji Kleist-dolgozatában.

Székely Dobozi-festményének népszerűségéhez hozzájárulhatott az is, hogy 1865-ben a *Hazánk s a Külföld* című képes lap jutalomképe volt a kompozícióról Knöfler Henrik által készített színezett fametszet.¹²⁷ A lap decemberi számában *Hol történt Dobozi Mihály hősies halála?* címmel közölt írásában Birkés Endre¹²⁸ pontosítja a műlapon található adatot:

Ezen becses lapok előfizetőinek e napokban jutott kezébe azon díszes jutalomkép, mely Dobozi Mihályt, törét Ilonája dagadozó keblének irányozva, ábrázolja; s miután az e képnek színes nyomatáról írott szöveg zárjelei között is azt olvasom: „Dobozi Mihály hősie-

123 NAGY I., *Aranyérmek, ezüstkoszorúk*, 28; NAGY és BAKÓ, *Székely Bertalan kiállítása*, 114–115; VESZPRÉMI, „Történeti festészet...”, 323, 887.

124 NAGY I., *Aranyérmek, ezüstkoszorúk*, 249.

125 PAPP, „»...a nőket seholsem...«”, 340.

126 HERMANN, „»Magyarentod«”, 208.

127 KNÖFLER Henrik, „Színezett fametszet”, *Hazánk s a Külföld* 1, 49. sz. (1865): 771; Monica FLACKE, szerk., *Mythen der Nationen: Ein Europäisches Panorama* (Berlin: Deutsches Historisches Museum, 1998), 546; NAGY és BAKÓ, *Székely bertalan kiállítása*, 79, 4. jegyzet; RÉVÉSZ Emese, „A sajtókép mint kereskedelmi termék: Az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok”, *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 409–436, 417; RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum, 2015), 400.

128 BIRKÉS Endre, „Hol történt Dobozi Mihály hősies halála?”, *Hazánk s a Külföld* 1, 51. sz. (1865): 810–811.

es halála Fehérmegyében történt”, a történeti igazságnak tartozom ezen téves állításnak helyreigazításával.¹²⁹

Bár Jászay Pál – mint láttuk, hazai történeti festőinknek fontos forrásául szolgáló – művében a tragikus esemény helyszínéként Pilismarót szerepel, a történet Birkés szerrint valójában Pusztamaróthoz kapcsolódik. Helyreigazításában feltehetően a korábban említett Székesfehérvári Nőegyletre utal, akik megvásárolták a Nemzeti Múzeum részére Székely festményét:

Ha Fehér-vármegyének lelkes hölgyei a korán elhunyt Jászay Pálnak történeti könyve szerint, Doboz Mihálynak, mint Fehérvármegye egyháztanábjai születésű egy telkes nemes, s hősiességű neje, a Külső-Szolnok-vármegyebeli farnosi birtokos Ilonának érnei iránt kegyelettel viseltetve, hőseinket büszkén övéiknek vallják, ezt méltányolni tudom; de hogy jeles Jászaynk most idézett könyvének 18 és 19 lapjain, Gévay, Záray, Szermeg, a hiteles Istvánffy, és a maróthi történettel egykorbeli Broderich István – Lajos király cancellárja és syrmiumi püspök irataira hivatkozva, a Katona Istvánnál előforduló Maróthot a Duna melletti Pilis-Maróthnak keresztelte, vétett a történetírói szabályok ellen; mert azzal: hogy az esztergomi érsekség birtokában, ugyanezen esztergomi környéken létező Pusztamaróth figyelmét kikerülte [...] az olvasó közönséget tévútra vezette.¹³⁰

Nézete alátámasztására a történeti források mellett Häufler említett, 1854-es topográfiai munkájára is utal, melyben a történet nem Pilismaróthoz kötődik. Jakobey Károly (1826–1891) Székely Bertalan festménye után készült, *Doboz Mihály és hitvese* című festményét 2019-ben a BÁV 75. művészeti aukcióján értékesítették.¹³¹

Az 1850–1867 között készült hazai mohácsi csata- és II. Lajos-ábrázolások kapcsán a szakirodalomban elterjedt nézet, hogy tudniillik alkotóik a szabadságharc bukása miatt érzett nemzeti gyászt is igyekeztek kifejezni általuk, Székely *Dobozijának* modern elemzésében is találkozunk.

Székely Bertalan képe, a II. Lajos holttestének megtalálása áttételesen ugyancsak az 1849-es nemzeti katasztrófára utalt azáltal, hogy a mohácsi csatavesztés történetének egyik kritikus eseményét ábrázolta. Egy másik jelentős alkotása, a Doboz Mihály és hitvese (1861) pedig a túlélővel szembeszálló, a halált hitvesével együtt önként vállaló ember hősiességét örökítette meg, így állítva emléket a túlélő által elnyomott magyar szabadságharcnak.¹³²

129 Uo., 810.

130 Uo. „A Hazánk s a Külföld 1865-ben már hónapokkal a kiadás előtt küldött kisebb-nagyobb híradásokat Székely Bertalan Dobozijáról, majd megjelenése után hosszan elemezte a nyomtatási technikai újításait és a téma történelmi jelentőségét.” Révész, „A sajtókép mint...”, 417, 33. jegyzetben az ismertetések helyének felsorolásával.

131 Olaj, vászon, 73 × 95 cm. J. k. l.: Székely után Jakobey K. 2019. november 20.

132 Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009). Vö. ARADI Nóra és mások, *A művészet története Magyarországon* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 362–365.

8. kép. MADARÁSZ Viktor: *Dobozi*, 1868. SZM – MNG

Bár a korabeli sajtóban valóban találkozunk néhány olyan magyarázattal, amelyik mohácsi csatavesztést ábrázoló alkotást az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc bukásának analógiájaként értelmezett, annak vizsgálata, hogy ez valóban annyira egyértelmű és általános volt-e, ahogy azt a 20. századi művészettörténet-írás sugallta, további kutatást igényel. Az bizonyos, hogy Doboziék története például – mint láttuk – a hazai irodalomban és képzőművészetben már 1848–1849 előtt is rendkívül népszerű volt.

Madarász Viktor 1868-ban festett Dobozi-festményének¹³³ (8. kép) témája a 19. század eleji üldözési jelenetekhez nyúlik vissza, a megformálás azonban eltér Blaschke rézmetszetétől, illetve az illusztráció kompozícióját követő festményekétől.

Madarász képén nemcsak az alakok válnak testetlenné, hanem a történeti képeknel megszokott, színpadszerű, háromdimenziós tér is eltűnik, sőt, a Madarásznál korábban oly fontos jellemrajz sem lényeges. Az alakoknál sokkal nagyobb szerepet játszik maga a képsík, illetve annak üressége.¹³⁴

A Székely-festmény főcsoportjának statikusságával ellentétben Madarász képén a mozgalmasság dominál: „Madarász vérbeli, izgalmas képet fest az üldözésről, képének formátuma és színvilága is a helyzet drámaiságát érzékeltetik.”¹³⁵ Az ereje utolsó megfeszítésével vágtazó ló hátán ülő Dobozi bal kezével szinte ájult feleségét fogja át, jobbja pedig – kétségbeesett elszántságát jelezve – már a halálos dőlésre tartott tört látjuk. Az övére csatolt, a vad vágtaóban a levegőben úszó, hangsúlyos szablya ugyanakkor, és az, hogy Dobozi visszanéz üldözőire, azt sejteti, hogy fel fogja venni velük a harcot. Madarász festményén a feleség sorsának és férje akaratának kiszolgál-

133 MADARÁSZ Viktor, *Dobozi*, 1868, olaj, vászon. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 59.153T. 1910-ben Madarász egy Dobozi-t ábrázoló olajfestménye Amerikában volt, egy olajvázlata pedig Ernst tulajdonában. ERNST, *A magyar történelmi...*, 81, 82; [ERNST], *Ernst-Muzeum*, VI. terem, 22. tétel, 21.

134 VESZPRÉMI, „Történeti festészet...”, 324.

135 BAKÓ, „Adatok a Székely...”, 16.

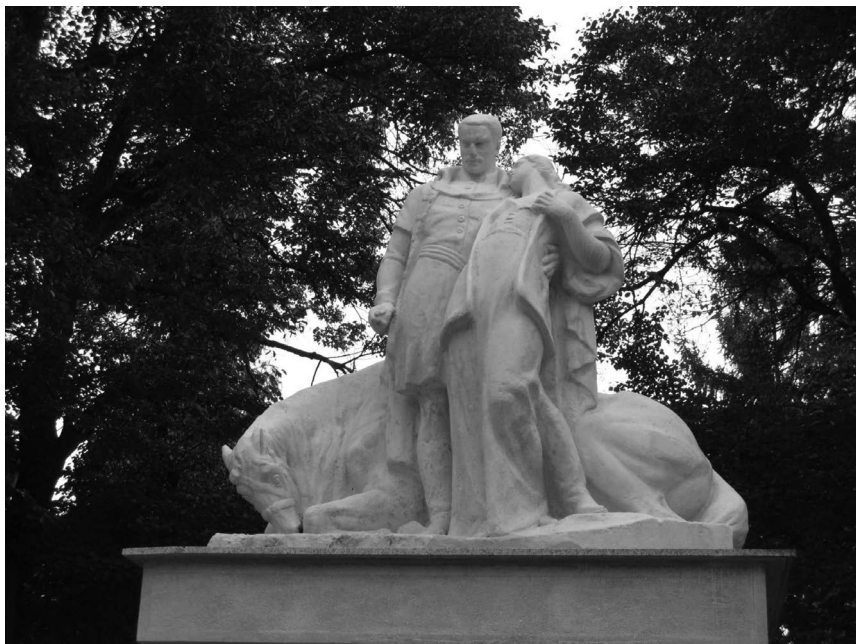

9. kép. Lotz Károly: *Doboz*. Vázlat. SZM – MNG

tatott szerepet játszik, ellentétben Székely Bertalan kompozíciójával, mely a házaspár közös döntését tükrözi, s melynek véghezvitelét a feleség is segíti azzal, hogy lemez-teleníti mellét a tördőzés előtt. Madarász festményének szemlélete és a kép narratívája Istvánffy leírásának felel meg, melyben a nő passzívan elszenvedti az eseményeket, míg Székely festménye inkább a Zermegh-féle leíráshoz kapcsolódik, mely szerint a feleség, hogy kész helyzet elé állítsa bizonytalankodó férjét, leugrik a lóról. Igaz, Székely képe azt sugallja, hogy azért kell állva bevárni a törököket, mert a fáradt ló összeroskadott alattuk, egyértelművé teszi azonban, hogy a végzetes döntés mindkettejük akaratával megegyezik.

Lotz Károly (1833–1904) feltehetően az 1880-as években készítette a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, *Doboz* és felesége történetét megjelenítő kis méretű olajvázlatát (9. kép),¹³⁶ arról azonban nincs tudomásom, hogy nagyobb méretben is megfestette-e a je-

136 Olaj, karton, 28,3 × 22,4 cm. J. j. l.: Lotz. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. F. K. 4936. Vö. YBL Ervin, *Lotz Károly élete és művészete* (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadó-vállalata, 1981), 45. tétel; BAKÓ Zsuzsanna, *A szépség festője: Lotz Károly 1833–1904* (Budapest: Duna-könyv Kiadó, 1994), 17, 80–81; BAKÓ, „Adatok a Székely...”, 16, 6. kép. A keletkezés idejeként itt olvasható 1850-es évek Bakó Zsuzsanna szíves közlése szerint elírás volt. Ludányi Gabriella ugyanakkor 1987-es Kovács Mihály-monográfiájában Lotz két *Doboz*-ábrázolását említi: „Lotz Károly: *Doboz* és hitvese, 1850-es évek (MNG), majd 1880-as évek (MNG)”. LUDÁNYI, *Kovács Mihály...*, 65; BAKÓ Zsuzsanna, *Lotz Károly* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2006), 36, 47 (34. kép). 1910-ben Ernst Lajos tulajdonában volt Lotz

10. kép. PONGRÁCZ Szigfrid: *Dobozi Mihály és felesége hősi emlékműve*. 1924.
Pilismarót, Fő tér

lenetet. Lotz kompozíciója már a Székely festményén megörökített után következő pillanatot ábrázolja: az összecsuklott ló hátán fekvő feleség véres ruhája, illetve a mellette álló Dobozi leeresztett jobbáiban tartott véres kard jelzi, hogy bekövetkezett a feleség halála. Dobozi balja még halott hitvese vállán nyugszik – a feleség jobbáival holtában is a férje övébe kapaszkodik – figyelme azonban már a háttérben közeledő lovas törökökre irányul. Bakó Zsuzsanna szerint elképzelhető, hogy a vázlat az 1880-as évek világi tematikájú falképmegbízásaihoz vagy a Mátyás-templom Szent László-falképeinek keletkezéséhez kapcsolódik. Az utóbbi megbízáson Lotz együtt dolgozott Székellyel, akivel jó barátok is voltak, elképzelhető, hogy Székely korábbi, sikeres történeti festménye is befolyásolta Lotz témaválasztását. Az sem zárható ki teljesen, hogy a vázlat korábban készült, hiszen Lotz – mint a Pesti Műegylet 1859. évi kiállításán bemutatott *Gellért püspök megtagadja a koronázást Aba Sámuelről* című festménye jelzi – az 1850-es években foglalkozott történeti témákkal is.

Nem tudjuk, kinek a műalkotása – vagy annak sokszorosított változata – szerepel Kosztolányi Dezső 1899-ben játszódnak, *Pacsirta* című regényében, ahol a vidéki lakás ebédlőjének falán látható „Dobozy, a magyar hős, ki a törökök elől menekülve, hitvesét

Dobozit ábrázoló olajfestménye. ERNST, *A magyar történelmi...*, 79; [ERNST], *Ernst-Muzeum*, VI. terem, 20. tétel, 21.

tartotta csupasz mellén”¹³⁷ a leírás mindenesetre a témának az egész 19. századon átvélő népszerűségét jelzi. Éppúgy, mint azok az említések, melyek a történet élőképeken vagy alkalmi színelőadásokon történő megelevenítéséről számolnak be.¹³⁸ A század vége felé ugyanakkor már találkozunk a téma ironikus megjelenítésével is.¹³⁹

Székely Bertalan festményének kompozícióját vette át Pongrácz (Popper) Szigfrid (1872–1929) hősi emlékműve, melyet 1924-ben (a tervezett 1914 helyett) Pilismarót főterén állították fel (*10. kép*). Bár a 20. század elején már több szakértő figyelmeztette az emlékmű felállítását szorgalmazó helyieket, hogy Dobozi Mihály története nem Pilismaróthoz, hanem Pusztamaróthoz kapcsolódik, a helyi identitásban rendkívül fontos szerepet játszó hőstett emlékét megőrizni kívánókat ez nem térítette el szándékuktól.¹⁴⁰

A szoborcsoporton az egymást átölelő házaspárt, illetve a mellettük fekvő lovat látjuk. A tragikus eseményt az emlékművön – a *Dobozy Mihály és hitvese, Ilona, 1526. A haza- és a hitvesi szeretet vértanúinak emlékére* felirat fölött – egy relief is megőrizte. Ennek kompozíciója Lotz Károly említett olajvázlatával mutat rokonságot: mindkét alkotáson a háttal a ló tetemére dőlt halott feleséget, balján pedig a kardját fogó férjet látjuk, míg azonban a festményen a törökök még csak a háttérben közelednek, a pilismaróti reliefen Dobozi már a lovon érkező ellenséggel harcol. Az emlékmű talapzatán elhelyezett táblák az I. és II. világháborúban, illetve 1956-ban elesett pilismarótiaknak is emléket állítanak.

137 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta* (Budapest: Holló és Társa, [é. n.]), 25.

138 HERMANN, „»Magyarentod«”, 218.

139 Uo., 218–219.

140 Az emlékműállítás folyamatát részletesen ismerteti: KÁNTOR Klára, „Dobozy Mihály esete a történeti hitelességgel (A hónap dokumentuma: 2022. június)”, *A Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára honlapja*, 2022.06.14, https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/dobozy_mihaly_esete_a_torteneti_hitelessseggel.

A tizenharmadik

Jókai Mór *Életem* című verses önéletrajzáról

FÜLÖP Dorottya

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató
ORCID: 0000-0002-4226-6929

The Thirteenth. On JÓKAI Mór's poetic autobiography *My Life*

Abstract | JÓKAI Mór's poetic autobiography, was written in his old age during a personal crisis following the writer's second marriage. In the poetic memoir, which is an unusual work of JÓKAI's, he places his life journey (seen as a series of failures and new beginnings) in the context of salvation history. This makes sense in the encounter with the "embodiment of love", reminiscent of Nagy Bella (young actress, second wife of JÓKAI), since this "embodiment of love" leads the protagonist to the experience of divine grace. This monumental poem, almost a thousand lines long, appeared in print only after JÓKAI's death in the 1910 and 1911 issues of *Az Újság*, and was long forgotten. TÖRÖK Zsuzsa's 2015 study was the first attempt to draw professional attention to the poem and to place it in the context of his oeuvre, but the text has not developed a significant reception history and many questions remain unanswered. By examining previously overlooked sources, the study explores the conceptual and editorial principles employed in the poem and seeks to answer questions such as: why JÓKAI, who was primarily considered a prose writer, wrote his autobiography in verse; what might have prompted him to reflect on his life's journey in a new, systematic way; why the first wife, Laborfalvi Róza, is not mentioned in the text; and how the poem fits into the network of other texts in the oeuvre.

Keywords | JÓKAI Mór, autobiography, 19th century, poetry, suicidal characters in literature

Jókai Mór időskori verses önéletrajza hosszú időn át elkerülte a kutatók figyelmét, és mindmáig nem alakult ki szakmunkákban bővelkedő recepciótörténete sem. A terjedelmileg impozáns, 990 soros költemény filológiai láthatatlanságában jelentős tényezőnek bizonyult az egykorú közlés hiánya –, Jókai életében ugyanis a szöveg nem jelent meg nyomtatásban, noha az egyik jegyzetfüzetében fellelhető kötetterv azt sejteti, hogy legalább esetlegesen számolt egy szerelmes verseket tartalmazó kiadvány megjelentetésével, amelynek az *Életem* is a részét képezte volna.¹ A költemény ilyenformán a Jókai halálát követően kéziratban maradt művek sorsára jutott, amelyek bár közlésre kerültek a 20. század első felében különféle periodikákban és kiadványokban, mégsem váltak a Jókai-diskurzusok szerves részévé.²

Az olvasóközönség első ízben 1904-ben – Jókai halála után – értesülhetett a költemény létezéséről Vészi József *Hiénák Jókai sírján* című pamfletje révén, melynek célja Nagy Bella védelmezése volt Fényes László vitairatával szemben. Fényes számos Jókai-nál szolgáló cseléd tanúvallomását a közreadásával próbálta bizonyítani, hogy Jókainé úgy lelkileg, mint fizikailag bántalmazta a férjét,³ míg a védelem érvelésének jelentős pillérét a Nagy Bellához írt szerelmes versek képezték, amelyek közül Vészi az *Életemet* nevezte a „legmonumentálisabb” alkotásnak, és reprezentatív példaként a mű 985–990. sorait tette közzé belőle.⁴ A szöveg végül teljes terjedelmében *Az Újság* című lapban jelent meg hét részletben 1910 decemberében és 1911 áprilisában.⁵ Mivel az első nyolcvan sor a költemény további részeihez képest hónapokkal korábban, a karácsonyi lapszámban került kiadásra, az 1927-es újraközlés során – valószínűleg véletlenül – elhagyták az illető sorokat.⁶ Minden bizonnyal szintén az első két közlési időpont között eltelt többhavi intervallum miatt rögzült tévesen a szakirodalomban az a megállapítás, hogy az *Életem* teljes terjedelmében sosem jelent meg nyomtatásban, csupán első nyolcvan sorának elhagyásával.⁷

1 JÓKAI Mór, *Följegyzések*, szerk. PÉTER Zoltán és PÉTERFFY László, 2 köt. Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 2:440–441.

2 Lásd például: JÓKAI Mór, „Czigánykirály és a tündérkirályné: Igaz mese”, *Az Újság*, 1911. dec. 24., 1–4; JÓKAI Mór, „A cyclops megnősült”, *Az Újság*, 1913. dec. 25., 1–2; JÓKAI Mór, „Az utolsó ablak: Keleti rege”, szerk. TÁBORI Kornél, *Pesti Hírlap*, 1922. febr. 19., 3–4; JÓKAI Mór, „Bolondcsinálás”, in TÁBORI Kornél, *Jókai regénye*, 114–118 (Budapest: Tolnai Világlapja, é. n.).

3 A problémát részletesen elemezte és bizonyította, hogy a vádak nem valósak: LUGOSI András, „A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről”, *Budapesti Negyed* 15, 58. sz. (2007): 360–410.

4 VÉSZI József, *Hiénák Jókai sírján: Válasz egy pamfletre* (Budapest: Révai és Salamon, 1904), 17.

5 JÓKAI Mór, „Életem”, *Az Újság*, 1910. dec. 25., 2–3; 1911. ápr. 16., 5–6; 1911. ápr. 19., 1–2; 1911. ápr. 20., 1–2; 1911. ápr. 21., 1–2; 1911. ápr. 22., 1–2; 1911. ápr. 23., 6–7.

6 JÓKAI Mór, „Életem”, *Az Újság Dekameronja*, 1927 karácsonya, 5–12.

7 TÖRÖK Zsuzsa, „Öregkor és az életút elbeszélése: Öntükröző eljárások Jókai kései verses önéletrajzában”, in „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy könyvek 19, 46–59 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015), 59; SZILÁGYI Márton, „Jelmezek és jellemek (Jókai Mór: *Politikai divatok*)”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 122–146, 145; BÉNYEI Tamás, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 330.

A kétszeres megjelenés ellenére a verses önéletrajz hosszú ideig feledésbe merült. Török Zsuzsa 2015-ös, úttörő tanulmánya volt az első olyan vállalkozás, amely egyrészt a szakmai figyelmet a költeményre irányította, másrészt kísérletet tett arra, hogy azt beillessze az életmű kontextusába. Török – a vázlatok ismeretének hiányában – aprólékos filológiai munkával azonosította a szövegben felbukkanó, meg nem nevezett tizenkét öngyilkos kilétét, elemzésében pedig az autobiografikus hagyomány felől közelítette meg a költeményt, és bemutatta, hogy az miként viszonyul a két, gyakran emlegetett Jókai-önéletrajzhoz: a *Negyven év visszhangjához* és az *Önéletírásomhoz*.⁸ Munkája számos eredménnyel gazdagította az idős Jókaival kapcsolatos kutatásokat, ugyanakkor a költemény kapcsán több, esetlegesen felmerülő kérdés továbbra is megválaszolatlan maradt. Ezek újragondolása messze vezethet, hiszen az eddig véltnél jóval több olyan forrásanyag áll rendelkezésre, amelyek révén nyomon követhető Jókai szövegformálási technikája: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött tisztázaton túl⁹ fennmaradt a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában a költemény fogalmazványa,¹⁰ illetve két vázlat is: az egyik a fogalmazvány mellett,¹¹ a másik pedig Jókai jegyzetfüzetében.¹² A felsoroltak, illetve az életmű további szövegei fogódzókát nyújthatnak néhány jól érzékelhető feszültség feloldásában, amelyek olyan alapvető kérdésfelvetésekben nyilvánulnak meg, mint például: miért írta versben önéletrajzát a prózaíróként számontartott Jókai, mi ösztönözhette az életút újabb, szisztematikus átgondolására, miért marad ki az első feleség, Laborfalvi Róza említése a szövegből, vagy éppen hogyan illeszkedik a költemény az életmű további szövegeinek hálózatába.

Mivel egyik kéziraton vagy vázlaton sem szerepel dátum, a keletkezési időpont behatárolása is nehézségekbe ütközik. Török Zsuzsa tanulmányában Nagy Bella szerepeltetése miatt a költemény létrejöttét 1899 utolsó harmadára vagy Jókai életének ezt követő periódusára datálta.¹³ Ez az intervallum tovább szűkíthető, ugyanis *Az Újság* szerkesztői 1910 decemberében, a szöveg első részletének közlésekor megjelentettek egy rövid cikket az illető számban, amelyben a költemény keletkezési éveként 1901-et jelölték meg. Ezen információ birtokába minden bizonnyal Nagy Bella szóbeli közlése révén juthattak, aki egyúttal a kéziratot is rendelkezésükre bocsátotta:

Az Újság szerkesztőségének az a szerencse jutott, hogy Jókai Mórnak is, Mikszáth Kálmánnak is egy-egy eddig kiadatlan munkájával gyarapíthatja karácsonyi számának értékét [az utóbbi szerzőnek a Dr. Balassa és az Orloff grófkisasszony című művéről van szó – F. D.]. Özvegy Jókai Mórné Nagy Bella lekötelező szívességéből közölhetjük a költőfejedelem egyik legszebb versét. Címe: Életem, és első fejezete egy hosszabbra tervezett költői elbeszélésnek, a melyben Jókai Mór meg akarta énekelni egész életét. A hatalmas

8 TÖRÖK, „Öregkor és az életút...”, 46–59.

9 JÓKAI Mór, *Életem*, OSZK Kt, Oct. Hung. 692. [A költeményből idézett szövegrészek forrása a továbbiakban ez a kézirat.]

10 Jókai Mór saját életével és kortársaival foglalkozó költeményének töredéke, MTA Kt, Ms 342/3, 1–49. folio.

11 Uo., 51. folio.

12 JÓKAI, *Följegyzések...*, 441–442.

13 TÖRÖK, „Öregkor és az életút...”, 49.

verset, a melyben a tiszta lira megkapóan ölelkezik a legnemesebb filozófiával, 1901-ben, hetvenhat éves korában írta meg Jókai Mór. Költészetének egyik legérettebb gyümölcset csodálhatjuk meg ebben a sokszínű, gyönyörű magvu versben.¹⁴

A második rész megjelenésekor egy külön cikkben ugyancsak kiemelte a szerkesztőség „a költő özvegyének lekötő szivességét”, amely révén a szöveghelyiség megvalósulhatott.¹⁵ Témaválasztás és problémafelvetés szempontjából az *Életem* beleillik az 1901 folyamán Nagy Bellához írt versek közé, hiszen az életben maradásnak, az élet elfogadásának Bella személyében meglett motivációja (lásd a *Hetvenhatodik születésnapomon* című versben: „Kiért kibékültem azzal, hogy születtem”),¹⁶ valamint a szerelem és az isteni kegyelem közös erejébe vetett bizalom mint téma ezekben a költeményekben szintén élénken foglalkoztatta Jókait (lásd *Az én paradicsomkertem* című versben: „Én mostan már hiszek a föltámadásban, / A hol szerelem van, istenimádás van. / A Te kaczagásod szeráfok danája, / Csengő dalod szférák égi orgonája, / A te hű jóságod életető türelmed / Ismerteti a bűnbocsátó kegyelmet.”¹⁷). Nem tudható pontosan, hogy ebben az időszakban – amennyiben Nagy Bella valóban helyesen emlékezett a megírás évére – mi ösztönözhatta Jókait az életút megverselésére. Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet arra, hogy a verses önéletrajz keletkezése nem kötődik szorosan olyan formális szituációkhoz, mint a *Negyven év visszhangja* vagy az *Önéletrajzom* (amelyek az alkotói pálya negyvenedik, illetve ötvenedik évfordulója alkalmából készültek), és arra a következtetésre jutott, hogy a legjelentősebb tényező, amely Jókait a számvetésre készítette, a második házasság nyomán kialakult krízishelyzet lehetett.¹⁸ Jókai 1899 végén, illetve 1900-ban megjelentetett egy visszaemlékezéseket tartalmazó tárcasorozatot a *Magyar Nemzet* hasábjain, tehát több műnemben is igyekezett számot vetni életével ezekben az években. A sorozatközlés kiváltója valószínűleg ugyancsak a második házasság okozta változás lehetett, hiszen a befejező szakaszban maga Jókai hangsúlyozta, hogy az emlékek leírását a nászút alatt, új házaselete harmadik napján kezdte el.¹⁹ Az *Életem* keletkezését illetően elképzelhető továbbá, hogy az egy évvel korábbi párizsi világkiállításon elért fényes siker, amelyet maga Jókai is egyik legfőbb eredményének tartott,²⁰ kialakíthatta az íróban az oda vezető út átgondolásának igényét, hiszen a kiállítás emlékéit ugyancsak 1901-ben foglalta versebe.²¹

14 N. n., „Két halott írása”, *Az Újság*, 1900. dec. 25., 13.

15 N. n., „Jókai és Mikszáth”, *Az Újság*, 1911. ápr. 16., 11.

16 Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSZK Kt, Quart. Hung. 2029, 28. folio.

17 Uo., 60. folio.

18 TÖRÖK, „Öregkor és az életút...”, 51.

19 JÓKAI MÓR, „Az én életem emlékei: Az én két feleségem”, *Magyar Nemzet*, 1900. ápr. 4, 1.

20 Lásd például a *Házasságom története* című memorandumának szöveghelyét: „Szellemem, kedélyem ép-ségéről tanúskodnak a két év alatt megírt műveim, szerkesztői működésem, részvénytársaságoknál igazgatótanácsosi állásban kifejtett közhasznú ténykedésem, – és különösen a párizsi világkiállításon elért fényes írói és szónoki sikerem.” JÓKAI MÓR, *Házasságom története*, OSZK Kt, Fol. Hung., 1393, 1. folio. Kiadta: LÁNG József, „Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 505–519, 515.

21 Lásd a *Párisban* című verset: Jókai Mór költeményei..., 41. folio.

Noha a keletkezési időpont – egyelőre legalábbis – nem határozható meg pontosabban, a szöveg létrejöttének lélektani háttere felrajzolható, amennyiben nyomon követjük a szövegformálás módját. A különös verses önéletrajz jól elkülöníthető szerkezeti egységekre tagolódik. Az első egységben a retrospektív énelbeszélő azon életeseményeken tekint végig, amelyek során valamilyen módon szembe kellett néznie a halállal, a múlandóságtapasztalat pedig a halálneemtővel folytatott szimbolikus egyezkedésben kerül megjelenítésre. A második egység tizenkét öngyilkos portréjának bemutatásán alapszik – ezen öngyilkosok mindegyike Jókai kortársa volt: Czákó Zsigmond, Petőfi Sándor, Zeyk Domokos, Molnár József, Alexander Vrchovsky, Széchenyi István, Teleki László, Nyáry Pál, Vidats János, Franciszek Smolka, Rudolf trónörökös és Krisztián Pál Pius. A két részt keretbe foglalja egy-egy olympi jelenet: a nyitányban az énelbeszélő a felhők fölött tekint végig életén, a zárlat pedig a mellette ülő kedves dicsőítésébe torkollik. Noha a rendhagyó felépítésű önéletrajz merőben másnak ígérkezik, mint a hagyományos autobiografikus szövegek, lényeges kimelni egy eddig figyelmen kívül hagyott összefüggést: a költemény bizonyos Jókai-visszaemlékezésekkel roppant szoros összefüggést mutat, hiszen a fő részek alapötlete korábban már felbukkant az életmű egyes szövegeiben.

Jókai a *Magyar Szalon* 1888-as évfolyamában hat részletben közölt egy visszaemlékezést *Légytök a halállal* címmel, amelyet ugyancsak a halállal való szembesülés élményei szerveznek egységgé. E szövegben Jókai felidézi például a gyermekkori betegségeket, a kertben játszott bogártemetéseket, az édesapa elvesztését vagy éppen a komáromi híd leszakadását. A két szöveg közti kapcsolat explicit, hiszen mindkét narratíva szerint az életben maradás egy szimbolikus egyezkedés révén valósul meg: a halálneemtő három alkalommal próbálja meg magával ragadni a főhőst, az pedig mindannyiszor alkudozni próbál vele – tíz évet kér az ötleteinek megvalósításához, míg végül ötvenet kap tőle.

A halálneemtő az ökle körül csavargatta a sűrű, lombos hajamat, hogy visz. Ekkor én könyörgésre fogtam: „ne vigy még magaddal. Engedj élnem. Csak tíz esztendőt engedj! Hadd mutassam meg, hogy tudok valamit tenni! Tíz évet, ne többet!” S az az angyal megszánt, odább ment, csak a kezére csavart szép szőke hajamat vitte el mind magával. A hagymázból kigyógyultam. Ekkor jött a másik angyal. Ez még kegyetlenebb volt. Ez már nem kábított el, nem vette el az eszméletemet. Engedte éreznem, hogyan fúrja belém nyilalló körmeit. Engedte számlálnom az óráütéseket s a véghetetlen távolságot, amit a percinga apróra feloszt: engedte hallgatnom, hogy ver a „halálóra” féreg az ágyfába fúródva időközönként mindig tizenegyet! Ha egyszer tizenkettőt fog verni! – És a mellemre térdelt, úgy fojtogatott. A hagymáz után tüdőgyulladást kaptam. És ismét elkezdtem az alkudozást azzal a sötét nemtővel. „Csak tíz évet engedj élnem! Akkor értem jöhetsz, megyek!” Arra aztán megharagudott, nagyot rúgott rajtam a goromba angyal, amire nekem egyszerre eleredt az orrom vére, elfolyott egy egész mosdótállal. Hanem ezzel meg voltam szabadulva. Orvosunk, a jó Iványos bácsi nagyon megdicsért ezért a cselekedetemért. A tüdőgyulladás egyszerre elmúlt, a fájó nyillalások megszűntek, levették rólam a hólyagszívó mustárokat. Ekkor aztán jött a harmadik angyal. Egyik a másik sar-

kára hágott. Ez már szelíd, nyájas, dédelgető angyal volt. Nem bántott, nem kínzott, nem rémített. Behintett harmattal, végig czirógatott pávafark legyezővel, gyönyörűségteljes képeket hozott magával, azokat mutogatta. Olyan földöntúli színeket láttam, a minők nincsenek meg a szívárványban: minden idegemet valami mondhatlan kéj tartá édes zsibongásban. – Hanem azért én mégis tudtam, hogy ez a halál. „Édes kis angyalkám! Csak tíz esztendeig hagyj még itt ezen a ködös, sáros planétán, aztán majd megyek én veled abba a te szebbik világodba.” [...] S a hízelegve hívogató angyal visszahúzta rólam a halálra simogató kezét. Azt mondta, „legyen úgy, ahogy kívánod.” Tíz esztendőt kértem tőle s adott ötvenet.²²

A szimbolikus alku némiképp átalakul az *Életemben*, ugyanis itt már a nemtő háromszori felbukkanása nem csupán az énelbeszélő egészségi állapotának váratlan romlásához, hanem az életút három különféle állomásához kötődik: a gyermekkori betegséghez, a szabadságharc leveréséhez, illetve az 1870-es évek végén bekövetkezett politikai bukáshoz. A verses önéletrajzban ekként periodikussá válik a halálnemtő felbukkanása, mintegy azt sugallva, hogy a halállal való viaskodás az életpálya folyamatosan visszatérő eleme. Ez a megoldás ugyanakkor előkészíti és hatásossá teszi a szerelem nemtőjének a megjelenését, hiszen az életút végén immár természetes módon várható halálnemtő helyett az égből leküldött második feleség vezeti el a főhőst az isteni kegyelem megtapasztalásához.²³ Az alku ugyanakkor változatlan a költeményben is:

Halálnemtő vissza fordítá fáklyáját.
Isten meghallgatá lelkem hő ímáját.
Csak *tíz évet* kértem, csak addig hagyj hatnom,
Míg ábrándvilágom megvalósíthatom! –
– Megadta. Nagy bőven. Tíz helyett hatvanat.
Mi történt velem e hosszú idő alatt?

Noha az öngyilkosság problémája iránti érdeklődés az életmű kezdeti szakaszában is jelen volt (lásd például *A nyomorék naplójában* azt a rézlapot, amelyen különféle öngyilkossági módszerek vannak összegyűjtve),²⁴ a költemény másik közvetlen előképe az 1887-es *Utazás egy sírdomb körül* című műben lelhető fel. A *Képek és fák* címet viselő második fejezetben az elbeszélő részletes leírást készít a dolgozószozájáról, amelynek falait hét, öngyilkosságot elkövető férfi portréja díszíti:

Az a szoba, ahol én dolgozom, körös-körül van díszítve csupa merő öngyilkosok arcképeivel, mindenféle rámakba foglalva. – Azok pedig nem úgy kerültek a négy falamra, mintha én valami különös szenvedéllyel gyűjteném azoknak az arcképeit, akik vala-

²² JÓKAI Mór, „Légyottok a halállal”, *Magyar Szalon* 5, 8. k. (1888), 443–444.

²³ A szöveg üdvtörténetként való értelmezését lásd: TÖRÖK, „Öregkor és az életút...”, 56–57.

²⁴ JÓKAI Mór, „A nyomorék naplója”, in JÓKAI Mór, *Elbeszélések (1842–1848)*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei, 51–69 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 65–67.

mely nevezetes öngyilkosság által tették magokat hírhedetté. – Nem! Ezek akkor, amidőn arcképeiket a szobám falára akasztottam, mind ország-világ bámulta nagy emberek voltak, körülragyogva a dicsőség fényétől; némelyik kedves jó barátom, rokonom, pártfogóm, kiket a nemzeti kegyelet tüntetett ki azzal, hogy arcképeiket megörökíté; s csak azután következett el rájuk az a végzet, hogy saját kezükkel törjék be azt az ismeretlen kaput, mely egy, testünkkel elérhetetlen világba vezet. Mind büszkén tekintenek alá rám!²⁵

Jókai részletesen bemutatja „a rémek sorát”, amelyek mindegyike szerepel az *Életemben* is (Czakó Zsigmond, Széchenyi István, Teleki László, Nyáry Pál, Vidats János, a csupán körülírt, de nevén nem nevezett Franciszek Smolka és Petőfi Sándor), továbbá ugyancsak az illető fejezetben idézi fel Krisztián Pál Pius alakját és halálát –, tehát a verses önéletrajz tizenkét öngyilkosából nyolc már megjelent az 1887-es szövegben. Erre a kapcsolatra a *Mire megvénülünk* című regény sajtó alá rendezője, Orosz László is felfigyelt korábban, noha nem vont le következtetéseket a két szöveg egymáshoz való viszonyát illetően.²⁶ Azonban nem pusztán az alapötlet hasonlósága roppant szembeötlő, hanem a szövegformálás terén is felfedezhetőek az egyezések. Ha összevetjük például Nyáry Pál öngyilkosságának leírását a két szövegben, jól láthatóvá válik, hogy nem csupán a gondolatmenet, hanem a metaforahasználat (a vasember, a Sátán csapásai, a tarpéji szikla) is azonos a két műben. Noha Jókai 1898-ban még egyszer kísérletet tett az elhunyt kortársak élettörténetének kollázsszerű egymáshoz illesztésére *A márciusi fiatalság* című visszaemlékezésében, és a „kísértet-idézés” során ismét felelevenítette Teleki László, Vidats János és Nyáry Pál halálát,²⁷ az *Utazás egy sírdomb körül* második fejezete és az *Életem* közt jóval nagyobb mértékű egyezés figyelhető meg.

Feltűnő továbbá, hogy a *Légyottok a halállal* és az *Utazás egy sírdomb körül* nagyjából egyidőben, 1887–1888 folyamán keletkezett. Ebben az időszakban Jókai életútja jelentős fordulóponthoz érkezett, hiszen 1886 novemberében halt meg első felesége, Laborfalvi Róza. A haláleset és a gyász felkeltette benne az életúttal való számvetés igényét, így nem meglepő, hogy mindkét szöveg az elmúlással való szembesülés lehetőségeit tematizálja. Az *Utazás egy sírdomb körül* már címében is jelzi, hogy gyászunkáról van szó, a *Légyottok a halállal* történet szála pedig sokatmondóan éppen azelőtt ér véget, hogy Jókai megismerte volna a feleségét, míg a zárókép – az összeomló komáromi híd katasztrófája – a hirtelen halállal szemben tehetetlen ember alakját jeleníti meg. Jókai az *Életem* című munkájának megírásakor tehát felelevenítette és egyesítette e két korábbi szöveg alapötletét, és úgy írta újra azokat, hogy a kanyargós élettörténet a második feleséggel való megismerkedésben nyerje el végső értelmét. Ez a megoldás voltaképp azt sugallja, hogy ahol az egyik történet véget ér, ott elkezdődik egy másik: bár Laborfalvi Róza neve valóban nem szerepel a költeményben, az életmű rendszerében felismerhe-

25 JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].

26 JÓKAI Mór, *Mire megvénülünk*, szerk. OROSZ László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 466.

27 JÓKAI Mór, „A márciusi fiatalság”, in JÓKAI Mór, *Életemből*, 2 köt. (Budapest: Révai, 1898), 1:1–19.

tő autotextusok révén mégis jelen van a háttérben. Ez a palimpszeszteffektus más autobiografikus Jókai-szövegek sajátossága is, amint erre Fried István hívta fel a figyelmet: „az élénken előadott életrajzi események elfednek egy kevésbé látványosat, az figyelhető meg, hogy az előtérbe állított történés(sorozat) mögé van rejtve egy másik, talán az »igazi« vagy az, ami épp e rejtélyessége miatt lesz jelentőssé.”²⁸ A két szöveg ötletének egyesítése, illetve újra- és továbbírása ugyanakkor magában hordozza a továbblépés gesztusát: a korábbi történetek zárata már nem lehet az új, immár teljes történet vége, pusztán az események egyik állomása. A költemény nyitójelenetében – amelyben az elbeszélő az Olymp magasából tekint végig élete eseményein – szintén felsejlik az első feleség árnya, hiszen az 1900-ban befejezett visszaemlékezés-sorozat zárlatában, *Az én két feleségem* című cikkben még Laborfalvi Róza állt férjével együtt az Olympon: „Azért a mi világunk szűk volt: a fellegektől körülvelt Olymp, meg az »otthon.«” A prózában írt visszaemlékezéssorozat előkészítette tehát a második feleség olympi magasba vezető útját: „De megírtam a halott nő dicsőítését azért, hogy az új nőt emelhessem ugyanarra a piedesztálra.”²⁹

A költeményben felidézett történések tudatos szelekció mentén kerültek a szövegbe: a főhős életútját nem pusztán a fizikai halállal való szembesülés pillanatai, hanem szimbolikus halálok (írói és politikai bukások) hatják át – ez utóbbiak folyamatosan arra készítetik a hőst, hogy kezdje újra a küzdelmet. Az életút dinamikusságát az emlékek ködfátyolképszerű váltakozása érzékelteti („Az alattam úszó felhőkön, elnézve / Mik vannak életemből ott visszatükrözve”), ezt a szakaszt pedig a tizenkét öngyilkos portréjának ismertetése követi. A költeménybe illesztett portrék kétarcúan működnek, hiszen egyfelől olyan képek, amelyek az énelbeszélő életútjának tekintetében meg nem valósult alternatívákat jelenítenek meg, másfelől tükörként is funkcionálnak,³⁰ mivel olyan szenvedéseket, kínokat elevenítenek fel, amelyeket maga a főhős is megtapasztalt élete során. A kísértetekkel való beszélgetést ugyanis ismét egy alku teszi lehetővé

28 FRIED István, „Jókai Mór életrajzai III: Emlékirat, életregény, »regényes« élet”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 1. sz. (2018): 82–99, 83.

29 JÓKAI, „Az én életem emlékei...”, 1.

30 A szereplői tükrök használata Margócsy István szerint Jókai regénypoétikájának jellemző eleme: „szintén analóg módon működik az a személyiségábrázoló írói szerkezet is, amely a főhős gesztusainak esetleges erkölcsi problematikusságát kivetítve, más szereplőben, mintegy tükörképben mutatja be, s párhuzamos élettörténetet, párhuzamos »erkölcsi példázatot« terem a magános főhős mellé. Az a nagyszabású és leleményes fogás, mely Timár megoldhatatlan problémáit mégis megoldja, azaz alteregójának, Krisztyán Tódornak folyamatos, kísérő szerepeltetése, majd helyettesítő halála, szinte iskolapéldája lehetne Jókai ábrázoló művészetének: avégett, hogy pozitív hősének alapvető problematikusságát szemléltesse és explicitte tegye, teremt hozzá egy tükörképet, általában végtelenül negatív tükörképet, aki állandóan követi a főhőst, gyakran tökéletesen ugyanazokat a cselekedeteket hajtja végre, ugyanolyan indulatoknak hagyja magát alávetni, ugyanazon tettek esetében, melyek a főhősnél pozitívnak látszanak, gonosz vagy cinikus módon negatív erkölcsi jelleg látszatát kelti – s látványos és nyilvános bűneinek prezentációjával nemcsak a pozitív főhős erkölcsi magasrendűségét emeli ki, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a cselekedeteknek és indulatoknak a struktúrája mindkét esetben azonos volt”. MARGÓCSY István, „Kalandorok és szírenek: Jókai Mór jellemábrázolásáról”, in MARGÓCSY István, „...A férfikor nyarában...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, 297–330 (Pozsony: Kalligram, 2013), 312–313.

az énelbeszélő számára, amelynek az az alapja, hogy a túlvilág titkait fürkésző egyénnek csak akkor nem kell követnie a tizenkét kísértetet, ha számára ismeretlen az a szenvedés, amely beszélgetőtársát a halálba hajszoalta:

Mondd el, mi kergetett önadta halálba?
Mi kín volt lelkedén, hogy azt ki nem állta?
Ide a csontkezed! Ide a kezembe!
És én fogadásul a lelkem teszem be.
S ha én nem éreztem azt a kint, a mit te,
Követlek, a hová téged a sors inte....

Ez a közös tapasztalat teszi látványossá azt, hogy bár a szöveg a halálhoz kötődő élményeket gyűjti össze, tulajdonképpen mégiscsak az újrakezdésről és a túlélésről szól: a tizenkét eset azt példázza, hogy az énelbeszélő hány alkalommal vethetett volna véget a szenvedéseinek, mégis inkább az életben maradás mellett döntött. Erre a döntésre erősíti rá a szerelem nemtőjének a felbukkanása, aki Beatrice-szerűen a földi kínok közül az isteni szeretet megtapasztalásához és az élet elfogadásához vezeti el kedvesét, s ez indokolhatja azt is, hogy a főhős úgy érzi, a prekoncepciókkal ellentétben joga van újrakezdeni az életet az új kedves oldalán („Nem kérдем senkitől, szabad e szeretnem?”).

Lényeges továbbá, hogy az öngyilkosok listája az *Utazás egy sírdomb körül* második fejezetéhez képest további személyekkel bővült: Zeyk Domokossal, Molnár Józseffel, Alexander Vrchovskyval és Rudolf trónörökössel. Az utóbbi nem is szerepelhetett volna az 1887-es műben, ugyanis holttestét 1889 januárjának végén találták meg a mayerlingi vadászkastélyban. A másik három személy történetének szövegbe iktatása azonban mindenképpen figyelmet érdemel, ugyanis a költemény két vázlata és a fogalmazvány azt mutatja, hogy Jókai egyáltalán nem esetlegesen állította össze a listát. A vázlatok első része a mű tematikus egységeit különíti el a főhőst érő csapások felsorakoztatása révén,³¹ a második része pedig az öngyilkosok nevét fedi fel. A nevek tekintetében egyetlen eltérés van a két lista között: a Jókai jegyzetfüzetében található változatról hiányzik Zeyk Domokos neve, mivel helyette Nagy Imre szerepel (ennek alapján az is megállapítható, hogy a noteszban szereplő vázlat lehet a korábbi). Ez az eltérés összhangban van a fogalmazványon eszközölt legnagyobb javítással, Jókai ugyanis eredetileg Franciszek Smolka története után Nagy Imre öngyilkosságáról írt egy huszonhat soros egységet, amelyet végül eltávolított a szövegből. A Bemet védelmező Zeyk Domokos hősi halálával kapcsolatos rész éppen egybeesik azzal a két számozatlan főlíóval, amelyet Jókai utólag illesztett a költeménybe, hiszen a fekete tintával írt szövegegyeség kirívó a mindvégig kék tintával írt és főlíóként számozott költemény kéziratában. A Zeyk-történet beékelését követően Jókai ugyancsak fekete tintával átjavította az ön-

31 Lásd például a fogalmazvány mellett őrzött lista néhány elemét: „1 2 Betegségek/ 3 4 nyavalyák/ 5 6 vérhányás/ 7 8 9 sebek, grippe, influenza/ 10 kocsí alatt/ 11 jégverésnél/ 12 futás/ 13 vagyonvesztés/ 14 halálítélet/ 15 vesztett haza/ 16 Bújdosás, bombázás/ 17 börtön/ 18 lapbukás...” stb. (Jókai Mór saját életével és kortársaival..., 51. folio).

gyilkosok számozását, figyelembe véve, hogy harmadiknak illesztette be az egységet a kísértettörténetek sorába.

Vajon mi indokolhatta a Nagy- és a Zeyk-történet filológiai látványos cseréjét? A változtatás eme gesztusa egyértelműen azt sugallja, hogy a mű koncepciója és szerkesztési elvei eleve meghatározottak voltak: mivel nem maradhatott mindkét történet a költeményben, a számszimbolika kiemelt jelentőségű lehetett a szöveg megkomponálásakor. A tizenkettes szám jó néhány kulturális asszociációval és jelentéssel terhelt, ugyanakkor épp ennyire hangsúlyosnak tűnik a felosztásból kiérezhető azon igény is, hogy a tizenhármas szám mindenképpen az énelbeszélőre essék: „Mire gondolk? – Rosz szám a *tizenhárom*....!”, „Érdemes vagyok e tizenharmadiknak?”. A balszerencsés tizenhármas szám szervesen illeszkedik abba a motívumhálóba, amely az énelbeszélő életútját a különféle csapások és nehézségek sorozataként jeleníti meg. Az egyéni életút és a haza története szorosan összefonódik – több öngyilkos halála is a szabadságharc leverésének tragikus körülményeivel függ össze, így talán nem elhanyagolható az sem, hogy a magyar történelem kontextusában a tizenhármas szám óhatatlanul felidézi a tizenhárom aradi vértanú alakját is –, különösen úgy, hogy Petőfi szelleme éppen a hazáért vállalt mártírhalál elmaradását kéri számon az elbeszélőn: „Majd, ha utánam jössz, a levágott fejed / Tenyeredben hordva, kibékülök veled”. A levágott fej motívuma korábban is felbukkant már az életműben a halott Petőfivel kapcsolatos lelkiismereti vívódások³² megjelenítésekor: a *Politikai divatok* című regényben Szerafin álmaiban Zeleji visszatérő réme piros nyakkendőt hordott, amelyet nem vehetett le, mivel az tartotta össze a fejét a nyakával.³³

A számszimbolika tekintetében ekként nem maradhatott mind a tizenhárom öngyilkos története a költeményben. Innen adódik tehát a következő kérdés: miért éppen Nagy Imre történetét iktatta ki a szövegből Jókai? A szövegrész eltávolításának gesztusa még különösebbé válik, ha számot vetünk azokkal az esetekkel, amelyek problematikusnak tűnnek a lista összeállítása szempontjából, ugyanis két olyan „kísértet” is szerepel a műben, aki a valóságban nem önkezűleg vetett véget az életének: Petőfi Sándor és Franciszek Smolka.

Petőfi esetén az öngyilkosság nyilvánvalóan metaforikusan értendő, ennek magyarázatát maga Jókai adta meg az *Utazás egy sírdomb körül* második fejezetében: „Hát a hetedik arcképet ne sorozzam-e közéjük? Petőfit. A magyar Tyrtaeust. Aki három alakban is meg van örökítve, rajz és ecset által itt a szemem előtt. Hát nem öngyilkosság volt-e az, amivel ő végezte? Fegyver nélkül, paripa nélkül odamenni a csatatérre, hol irgalom nem ismerő ellenség folytatja az irtó harcot; s ott várni be, elmerengve, védtelenül, míg a diadalmas hordák paripáinak robogásától megrendül a lába alatt a föld? Így csak az tesz, aki szántsándékkal meg akarja áldozni magát!”³⁴

32 Az egykori halott barát emléke és a közösen vallott eszmény elárulása a túlélés és továbblépés révén folyamatosan foglalkoztatta Jókait. Lásd bővebben: SZILÁGYI, „Jelmezek és jellemek...”, 122–146.

33 JÓKAI Mór, *Politikai divatok*, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 311.

34 JÓKAI, „Utazás...”, [1].

Smolka esetén a helyzet némileg összetettebb, ugyanis a lengyel származású politikus, aki 1861-ben védelmébe vette a magyarokat, és tiltakozott az országgyűlés feloszlata ellen, 1899-ben hosszas betegeskedés után, 89 éves korában hunyt el. Amint már Török Zsuzsa is sommázta a problémát: „Smolka idős korában halt meg, és a róla készült életrajzi cikkek nem említik az öngyilkosság tényét. Elképzelhető, hogy Jókait Smolka esetében megtevesztette az emlékezete, vagy pedig szándékos, a saját elbeszélését szolgáló ferdítésről van szó.”³⁵ A valóság és a fikció közti diszkrepancia bár nem oldható fel teljesen, legalább magyarázható: Smolka 1863. augusztus 31-én valóban megpróbált öngyilkosságot elkövetni, hiszen borotvával elvágta a torkát, azonban az orvosoknak sikerült megmenteni az életét.³⁶ Az öngyilkossági kísérlet híre rövid időn belül bejárta a magyar sajtót, és meghökkentette a nagyközönséget, így Jókai is könnyen tudomást szerezhetett az esetről. Az *Utazás egy sírdomb körül* második fejezetében írottak szerint Smolka öngyilkossága a magyar ügyért való felszólalást követő években történt,³⁷ az *Életem* 751. sora pedig („Ez is maga ellen fordítá a vasat.”) a tett elkövetésének eszközére utal, tehát a két körülírás egyértelműen az 1863-as incidensre vonatkozik. Ugyanakkor Jókainak tudnia kellett arról, hogy a politikus számára nem vált végzetessé a sérülés, hiszen 1877-ben levelet kapott tőle, amelyben Smolka a lengyel Ludwig Grossmann zeneszerző pártolását kérte az írótól. A levél kezdőmondata alapján – „Bei Gelegenheit des, im vorigen Jahre in Pest stattgehabten Delegationsbanketts hatte ich die Ehre mich Ihnen vorzustellen” (A múlt évben Pesten lezajlott küldött-ségi bankett alkalmával volt szerencsém Önnek bemutatkozni) – egy évvel korábban személyesen is találkoztak.³⁸ Noha a Jókai-levelezésben ez az egyetlen Smolka-misszilis, a levél elegendő annak igazolására, hogy Jókai tudatosan módosított a valóságon a költemény megírásakor.

Ehhez hasonlóan Alexander Vrchovsky esetén is észrevehető egy tudatos módosítás: noha Vrchovsky valóban a Dunába vetette magát,³⁹ öngyilkossága a költemény utalásaival ellentétben nem 1849-ben, hanem 1865-ban történt. Lényeges azonban, hogy Vrchovsky halálának leírása Molnár József történetével együtt került a szövegbe, aki a világsi fegyverletétel hírére lőtte fejbe magát. Az összekapcsolás alapja Jókai személyes élettörténetében keresendő, ugyanis úgy Molnár, mint Vrchovsky az író princípálisa volt még jurátus korából. A két ügyvéd afféle ikerszellemként („Egymáshoz csatolva, mint két íkertestvér”) jelenik meg a költeményben, így öngyilkosságuk története is

35 TÖRÖK, „Öregkor és az életút...”, 49.

36 Lásd bővebben: N. n., „[Lembergől]”, *Hölgyfutár*, 1863. szept. 8., 239; N. n., „Smolka öngyilkolási kísérlete”, *Politikai Újdonságok*, 1863. szept. 10., 424; N. n., „[Augusztus 31-én]”, *Pesti Napló*, 1863. szept. 5., [1]; N. n., „[Lembergi távirat]”, *Nefejejts*, 1863. szept. 6., 275; N. n., „[Dr. Smolka öngyilkossági szándékáról]”, *Sürgöny*, 1863. szept. 4., [2].

37 JÓKAI, „Utazás...”, [1].

38 JÓKAI Mór, *Levelezése (1876–1885)*, szerk. GYÓRFFY Miklós, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 33, 389–390.

39 Lásd bővebben: N. n., „Egy eltűnt ember nyomai”, *Politikai Újdonságok*, 1865. máj. 31., 260; N. n., „A nyomok némi eredményre vezettek”, *Politikai Újdonságok*, 1865. jún. 14., 287; N. n., „[Ő-Szönyről jelentik]”, *Nefejejts*, 1865. jún. 18., 222; N. n., „Az eltűnt Vrchovszky pesti ügyvéd”, *Vasárnapi Újság*, 1865. szept. 3., 452.

egymás viszonylatában értelmezhető. A leírás alapján a két principális személyiségüket tekintve egymás ellentéte volt, mégis mindketten véget vetettek az életüknek a szabadságharc leverésének következményeként. A kettős portré ilyenformán azt kívánja láttatni, hogy a nemzeti tragédia felszámolta a különbségeket, és egyformán sújtotta az ellentétes érdekek képviselőit („A szabadságharcnak szomorú vége lett, / Balsors hulláma átcsapott fejünk felett, / Az én két főnököm halva maradt ottan / Önmaga kereste halálban halottan”). Ez a megoldás pedig nem újszerű az életműben, hiszen a két principális tragédiájának ezen okból történő összekapcsolása már megjelent *A tengerszemű hölgy* című regényben is: „Szegény principálisaim! Fél év múlva ők is rohantak ugyanazon az én utamon, melynek a végén ezek a rémek leskelődnek. Nekem csak a hajam maradt e rémek kezében, de nekik a fejük. Mind a kettőjükön betelt a prófécia.”⁴⁰

Vrchovsky halálának leírása, valamint úgy a Petőfihez, mind a Smolkához tartozó egység jól láttatja, hogy a történetek következetesen alárendelődnek bizonyos szerkesztési elveknek, mi több, a két utóbbi „kísértet” esetén a sorban való szerepléshez elegendővé válik a rejtélyes halál vagy az öngyilkos elhatározás ténye, míg ezzel szemben a ténylegesen önkezűség révén elhunyt Nagy Imrét Jókai kiiktatta a költeményből. Vesszünk egy pillantást a kihúzott szövegrészre:

Ki száll le most élém? Délczeg ifjú alak.
Ismerlek jól, hiszen annyiszor láttalak.
Te vagy a Romeo, Othello, a Bánk bán
Ember tragoedia drámából az Ádám,
A múzsa fölkenntje, közönség bálványa!
Mi volt hát iszonyú halálad talánya?
„Nincsen emberi szó, mely azt kifejezze:
Csak rokon szív lehet, a mely átérezze.
Égő vágy, a mely küzd a lehetetlenért.
Szerelem, mely gátul találja az erényt.
Álmok, a mik ébren kinoznak, gyötörnek.
Fájdalom, mit kábán nevezünk gyönyörnek.
Mitől idvezülök, attol elkárhozom:
Isten ellen vétek, mikor imádkozom.
Ha aczél láncz volna, letépném magamrol,
De rózsaláncz ellen szűm hasztalan harczol.
Ha lelkem hő vágyát a sors megtagadja.
Nyugalmat a sír majd talán megadja.”
Elment: koszorúmat leteszem halmára
Egy istenhozzádott mondok utoljára.
Lelkemben sejtelmes gondolatok kelnek:
Lehet hát oly ember, kit a szíve öl meg?

40 JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 93.

Lehet hát halálos méreg, a mely édes?
Ártatlan örömből lehet halálvéges?
Ennek a sirjába lenézniem úgy szédít.
Hát én meddig tudok megmaradni még itt?⁴¹

Úgy tűnik, Nagy Imre halálának leírása nagyobb mértékben megbontotta volna a motívumhálózat koherenciáját, mint tizenkét társáé. A költemény végső változatában szereplő öngyilkosok cselekedete vagy a nemzet jólétéért folytatott harcban nyerte el értelmét, vagy haláluk valamilyen módon veszélyeztette a közösség hitét, összetartó erejét (a szövegalkítás szempontjából tulajdonképpen lényegtelen, hogy a valóságban milyen motivációból vetettek véget az életüknek). A kísértetmonológok alapján Czako Zsigmond nem bírta elviselni azt, hogy a drámái révén létrehozott értékek kárba veszenek; Petőfi Sándor a nemzet szabadságáért küzdött; Zeyk Domokos hősieken feláldozta magát Bem József megmentéséért és ilyenformán a szabadságharc remélt sikeréért; Molnár József és Alexander Vrchovsky a szabadságharc leverésének tragikus következményeivel nem volt képes megbirkózni; Széchenyi István ugyancsak nem bírta elviselni Magyarország megsemmisülésének gondolatát; Teleki László a Határozati Párt vezetőjeként az uralkodónak küldendő válasz megtárgyalását megelőző éjszakán vetett véget az életének, mert a magyar pártrendszer kettészakadása és az uralkodónak adott ígérete kilátástalannak tűnő szituációba sodorta; Nyáry Pál, aki mindvégig a hazáért küzdött, egy több személyt is érintő becsületbeli ügy miatt vetett véget az életének, s ezzel megingatta a közvélemény hitét, hiszen a „vasember” széttörése a gyengébbek megsemmisülésének vízióját is maga után vonta; Vidats János úgy érezte, hogy a közösségért folytatott fáradozásai hiábavalóvá váltak; a magyarokat védelmébe vevő Franciszek Smolka megalkuvást nem tűrő lengyel önérzete a magyar tartással került összehasonlításra; Rudolf trónörökös a nemzet reményének a megtestesítője volt; Krisztián Pál Pius bencés pap öngyilkossága pedig megrendítette a közösség hitét.

Az 1893. szeptember 5-én, szobájának állótükre előtt öngyilkosságot elkövető színész, Nagy Imre esetén az ok jóval személyesebb jellegű volt: már szeptember 6-án pedzegetni kezdte a sajtó egy, a színészhez közelálló személyre hivatkozva, hogy az öngyilkosság háttérében szerelmi bánat állt, „de ártatlan volt ez a szerelem, és az is maradt Nagy Imre haláláig.”⁴² A költemény kihúzott egységében maga Jókai is ezt a motivációt jelölte meg az öngyilkosság leírásakor. Ugyanakkor az sem elhanyagolható, hogy Nagy Imre esete erőteljes hatást gyakorolt a főhősre, ugyanis az figyelte a színész által képviselt halál vonzására („Ennek a sirjába lenézniem úgy szédít. / Hát én meddig tudok megmaradni még itt?”), hiszen az új szerelem iránti vágyat, valamint az azzal járó dilemmákat ő maga is frissen tapasztalta. A probléma valószínűleg túlságosan aktuális lehetett Jókai számára a megírás idején, hiszen a második házasságkötést követő időszakban számtalanszor szembesült azzal, hogy rokonai, ismerősei inkább a

41 Jókai Mór saját életével és kortársaival..., 35–36. folio.

42 N. n., „Nagy Imre öngyilkos lett!”, *Nemzet*, 1893. szept. 6., [2].

halálát kívánták, mintsem hogy újrահázasodjon.⁴³ Nagy Imre történetének kiiktatásával Jókai teljes mértékben elvethette a beteljesületlen szerelem miatt elkövetett öngyilkosság alternatíváját, sőt e változtatás révén a szerelem említése és megjelenítése kizárólag csak a Nagy Bellára emlékeztető nemtő felbukkanásához kötődött. E megoldással a szerelem mindvégig az isteni szeretet megnyilvánulásaként, az abszolút jó képviselőjeként lehet jelen a költeményben. Ez a gesztus egyúttal azt is érzékelteti, hogy hiba lenne lemondani a kedveséről, hiszen amint Török Zsuzsa is megjegyezte: az *Életem* „végső soron az öregkori szerelem tárgyát kívánja védelmezni”.⁴⁴

Mindezek alapján jól látható, hogy az óriási verses önéletrajz sokkal szerkesztettebb és átgondoltabb, mint ahogy az első látásra tűnhet. Ez természetesen sokat elárul az öreg Jókai üde elmeállapotáról is, hiszen az analízis egy újabb cáfolatát adja a kései életmű értelmezésére rátelepedő hanyatlástörténeti narratíváknak. Ugyanakkor érdemes feltenni még egy további kérdést: Jókai miért írta éppen versben – valószínűleg utolsó – önéletrajzát? A kutató olykor hajlamos belesétálni bizonyos csapdába, amelyek egy szép, tudatosan lekeretített életmű értelmezési lehetőségével kecsegtetnek.⁴⁵ Jókai életművének tekintetében szintén csábító lehet a tudatos lekeretítés szándékának felfedezése, de lehetséges, hogy ebben az esetben ez a felvetés nem is egészen elvetendő. Egyrészt az *Életem* a verses forma révén beleillik a Nagy Bellához írt szerelmi költemények csoportjába, másrészt a Jókai-életmű tekintetében szintén szimbolikus jelentőséggel rendelkezhet. A predesztinációban hívő Jókai számára a jelek, jóslatok⁴⁶ általában kiemelt jelentőséggel bírtak, az író ugyanis rendszerint egy felsőbb hatalom akaratának, az előre elrendezett sorsnak rendelte alá életútját – amint a *Negyven év visszhangjában* írta: „Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, omenekben, praedestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra meggyőződés nálam.”⁴⁷ Jókai számos alkalommal kiemeli, hogy alkotói pályája tulajdonképpen két, kilencéves korában írt költeményének megjelenésével indult.⁴⁸ A kezdőpont jelentőségére a „79” című költeményben is utalt, amely sze-

43 Vö. például *Az ötödik évfordulón* című vers egyik sorával („Mit vétettem? Csak azt, hogy még mindig élek.”), Jókai 1900. február 15-én Hegedüs Sándornénak írott levelével – „Hát hiszen való igaz, hogy nagy hiba volt tőlem, hogy már tavaly be nem végeztem az életet, a mikor olyan jó alkalom lett volna rá: influenza, bronchitis kínzott, nem tudtam aludni, nem ettem semmit, csak a sok cognacot ittam, idegeim föllázdadtak: – elmehettem volna már; – de hát a mennyei gondviselés csodát tett velem.” (Jókai Mór Hegedüs Sándornéhoz, Budapest, 1900. február 15., in „...örültek házába akartatok zárni”: Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései, szerk. F. ALMÁSI ÉVA [Budapest: Enciklopédia, 2001], 103, 107), illetve az áthallásos, életrajzi ihletettségű *Czigánykirály és tündérkirályné* című „igaz mesével”: „Mikor a szomszéd alvilág látogatói feljönnek hozzám [az öreg cigánykirályhoz – F. D.]; nyájas tekintetükből olvassa ezt a kérdést: »hát még is élsz?» A gondolatokban olvas: s mindenkinek a rejtett gondolatában azt olvassa, hogy az ő haláláért imádkozik.” JÓKAI, „Czigánykirály...”, 2.

44 TÖRÖK, „Öregkor és az életű...”, 57.

45 SZILÁGYI Márton, „Egy Arany-szöveg és az »utolsóvers-szindróma«”, *Kalligram* 28, 12. sz. (2019): 93–95, 94.

46 Erről lásd még: FRIED István, „Jókai Mór életrajzai”, *Irodalomtörténet* 98, 1. sz. (2017): 16–31, 27–30.

47 JÓKAI Mór, *Negyven év visszhangja* (Budapest: Franklin, 1884), 13.

48 Lásd bővebben: FÜLÖP Dorottya, „Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei”, *Irodalomismeret* 32, 1. sz. (2021): 90–98.

rint a Nagy Bellával való találkozás az alkotói pályára való rálépés pillanatától – vagyis, amint ő maga jelzi: az első vers kinyomtatásától – eleve elrendezett volt a sors által, hiszen ekkor a végzet egy jóslattal bocsátotta útjára:

Majd *hetven év múlva* légy még egyszer gyermek,
A kit ha legjobban szeretnek, megvernek,
A kinek mindenki keresi a kedvét,
A ki olyan úr a háznál, mint egy vendég.
Majd *hetven év múlva* találj új családot
Leld meg gyermekkori igaz boldogságod,
Anyát, testvéredet, égből küldött anglyalt,
Édes reményt, a mely tele van arannyal.⁴⁹

Ha Jókai valóban koherens kötetet szeretett volna létrehozni a szerelmes versekből, a jóslat felvetése szintén indokolná, hogy versbe foglalja annak beteljesülését, illetve a beteljesülésig vezető utat. Továbbá, mivel számontartotta az első vers jelentőségét, elképzelhető, hogy tudatosan élt a keretezés gesztusával: ha a pályája egy költeménnyel indult, méltó összegzésének is ebben a formában kellett megvalósulnia. Vonatkozó források hiányában azonban a kérdés egyelőre aligha dönthető el. Mindenesetre a sokáig elfeledett költemény, melyet gondolati gazdagsága a Jókai-líra egyik legjelentősebb alkotásává emel, megérdemelné, hogy további titkait is megfejtse.

49 Jókai Mór költeményei..., 34–35. folio.

Krúdy Gyula ismeretlen szöveggözlései a *Szigeti Séták*ban

WIRÁGH András

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0001-5051-8877

Unknown publications by KRÚDY Gyula in the *Szigeti Séták*

Abstract | In 1921, while he had been in the opposition and going through financial struggles, KRÚDY Gyula was given the opportunity to edit a journal. Six issues of the *Szigeti Séták* ('Island Walks') were published with the support of Margaret Island Spa, which then terminated the relationship due to very few copies sold. The last issue was published by the author himself. The journal was not very different from the so-called one-man journals (written and edited by the same author) of the period. The short run of the journal proves that KRÚDY's network of contacts did not completely disintegrate after the repression following the Hungarian Soviet Republic. This paper briefly summarizes the history of the launch of the journal, the list of contributors and the traces of KRÚDY's involvement in writing and editing that are known today. As an editor KRÚDY published new texts under different pseudonyms and also republished older texts. With the research method of examining textual similarities the paper also intends to provide a compilation of texts that were created by KRÚDY. The paper contains the full list of his different kind of texts in *Szigeti Séták*.

Keywords | interwar period, literary journal, editorship, clipping, pseudonym, KRÚDY Gyula

A pályafutását 1920 után újjáépíteni kényszerülő Krúdy publikálási praxisának fontos része volt az általa szerkesztett közlöny, a *Szigeti Séták*, amelynek hosszútávú működéséhez is sok reményt fűzött. „Magától csinálódik” – nyilatkozta a lapról, illetve a lap szerkesztésével járó feladatokról Krúdy 1921-ben.¹ Bár nem tudjuk, hogy mikor faggatta ki őt a riporter terveiről, a közlemény október közepén, tehát röviddel azután jelent meg, hogy a *Szigeti Séták* főszponzora kihátrált a vállalkozásból. Krúdynak, immár a lap kiadójaként még egy utolsó lapszámot sikerült összeszerkesztenie, amelyben az egyetlen, nevével vállalt írást publikálta – holott a hét lapszám tartalmának tetemes részét szerkesztői aláírással, névtelenül vagy álneves írások formájában maga állította össze.

Krúdy Gyula 1918 őszén költözött a Margitszigetre. A sziget ekkor már hatodik éve a Szent Margitszigeti Gyógyfürdő Részvénytársaság tulajdonában volt, ami már az át vételkor a – végső formájában 1921-ben megnyitott – Palatinus fürdő megépítését és átadását tűzte ki célul. A fürdőigazgatóság nem bízott semmit a véletlenre, így a nyitás évének költségvetési tételei között feltüntette egy fürdőújság kiadási költségeit is.² Az ötletre, hogy a lap szerkesztője Krúdy legyen, állítólag az igazgatóság több tagja is heves elutasítással reagált, talán azért, mert a sziget új lakója már 1920-ban felszólítást kapott egy 2500 koronás lakbérhátralék rendezésére,³ de aztán Rác Vilmos (olimpikon, volt frontkatona és laptulajdonos), aki Krúdy két könyvét is kiadta ekkoriban, meggyőzően lobbizott barátja érdekében.⁴

A *Szigeti Séták*kal kapcsolatos legkorábbi eredeti dokumentum egy levél, amelyet Krúdy 1921. július 7-én írt Bródy Sándornak, egyúttal szöveget is kérve kortársától a közlöny számára.⁵ A lap megjelenéséről először a *Magyarország*, Krúdy ekkori fő kenyéradója adott hírt július 10-én. Az első szám egy hét múlva, július 17-én jelent meg, de a szerkesztő csak egy nappal később jelentette be a lapot a minisztériumi sajtóosztályon (az engedélyt július 26-án keltezték).⁶ A *Szigeti Séták*ból összesen hét szám jelent meg, a hosszabb kihagyás utáni decemberi utolsó lapszámot Krúdy már saját költségből állította elő, hiszen a korábbi kiadó, az igazgatóság – az időközben megnyitott fürdő hatalmas sikerére való tekintettel – nem finanszírozta tovább a lapot. A beszün tétést magyarázhatja az, hogy a Palatinus már az első nyáron több mint 800 ezer koronás bevételt hozott, és így ezzel a befektetett költség mintegy tíz százalékát visszahozta,⁷

1 SZENTGYÖRGYI Árpád, „Mi készül a magyar írók műhelyében. Riport. Kilenc magyar író őszinte vallomása: Beszélgetés azokkal, akik a magyar irodalmat csinálják”, *Szivárvány* 1, 1. sz. (1921): 35–36, 36.

2 A margitszigeti lap nem volt előzmény nélküli, 1894-ben Hohlfeld Lajos szerkesztésében jelent meg egy idényen át egy hasonló lap. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok. Székely Közélet-Tábortűz*, A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek, A. sorozat 27–30 (Budapest: PIM, 1988), 2451.

3 A levelet közli KRÚDY Zsuzsa, *Apám, Szindbád* (Budapest: Magvető, 1975), 64.

4 NEMERE József, „*Szigeti séták*: Krúdy Gyula margitszigeti folyóiratáról”, FSZEK: Budapest-gyűjtemény, B 050/84 (http://www.krudy.hu/Szakirod/NemereJozsef/NemJSzs_65.html). Ráczhoz lásd BÁLINT Gábor, „Rác Vilmos: párbajhős és lapkiadó”, *Magyar Könyvszemle* 115, 2. sz. (1999): 244–246.

5 A levelet közli Alexander BRODY, „Akit az Isten jókedvében teremtett”, 2000 16, 5. sz. (2004): 56–65, 57.

6 KRÚDY, *Apám, Szindbád*, 70.

7 GYALAY Mihály és SZEKERES József, „A Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaság története”, in *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXIV, szerk. KABA Melinda és NAGY Emese, 115–172 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1991), 133.

oka fogyottá téve a lap kiadását, de létezik egy másik elképzelés is. Eszerint a tulajdonos-kiadó kifejezetten a lap sikertelensége miatt döntött a támogatás berekesztése mellett, amit részben Krúdy hirdetésekkel kapcsolatos maradisága eredményezett.⁸ A kérdés az, hogy a szerkesztő vonatkozó megjegyzése („kénytelenek vagyunk lapunk hirdetéseit is megválogatni”) kitől is eredt, azaz pontosan mennyi beleszólása lehetett Krúdynak a lap összeállításába a tényleges tartalomszolgáltatói feladatok mellett. Noha mindezt csak egyetlen hiteles adat tanúsítja, az igazgatóság mint tulajdonosi-kiadói testület átnyúlhatott Krúdy feje fölé, hiszen Dombora Árpád, a részvénytársaság akkori igazgatója személyesen rendelt Hunyady Sándortól regényt a „Margitsziget újonnan kreált propaganda-lapjába”, sőt az előleget is kifizette.⁹ Ha ez így történt, akkor a hirdetési ügyekkel kapcsolatban is működhetett (volna) valamiféle kontroll, miközben az igazgatóság azzal is tisztában lehetett volna, hogy az eladott példányszámok meredek esése nemcsak a hibás üzletpolitikával, hanem a fürdőszezon lecsengésével is összefügghetett. Hunyady szerint a lap „túlméretezett reklám” volt „a Sziget arányaihoz”,¹⁰ de a Krúdyba vetett bizalom váratlannak tűnő megroppanásában szerepet játszhatott az infláció és a papírhány is (a *Szigeti Séták* első hat része hat koronába, előfizetése 250 koronába, míg a három hónappal későbbi utolsó szám 15 koronába, előfizetése pedig 500 koronába került), de akár a szerzővel-szerkesztővel kapcsolatos „hivatalos” ellenszenv is. Tény, hogy a lapra a tulajdonosok elsősorban üzleti vállalkozásként, a szerkesztő pedig – a szélesebb olvasóközönség számára nem annyira vonzó – igényes szépirodalmi „csemegeként” tekintett, de így nézve is érdekes, hogy a feltüntetett előfizetési díjak jóval hosszabb jövőt, 30–40 megjelent lapszámot vetítettek előre. Bizonyos tekintetben tehát mindkét fél elmérte a vállalkozás súlyát, így az is kisebb csodának minősíthető, hogy egyáltalán ez a hét szám, köztük a rendkívül egyedülálló utolsó lapszám megjelenhetett. A végeredményben kudarcos projektet Krúdy Gyula részéről egyértelmű agyonhallgatás követte. Először egy 1927-es interjúban emlegette fel, igaz, ebben 1920-ra helyezte a hat (!) szám megjelenésének idejét, okként pedig a „pártolás hiányát” nevezte meg.¹¹ Ezzel körülbelül egy időben egy publicisztikai írásában¹² emlékezett meg röviden a közlönyről, majd 1930-ban egy Kiss Józsefre emlékező hírlapi cikkben utalt arra, hogy lapja közölte az idősebb (abban az évben elhunyt) költő utolsó arcképét.¹³ Végül az *Etel király kincse* című, a szerző halála után folytatásokban közölt regényben bukkant fel a lap neve.¹⁴ A hét számot megélt fürdőügyi folyóirat ma

8 BARTA András és FRÁTER Zoltán, „Krúdy, a lapszerkesztő”, *Kritika* 7, 10. sz. (1978): 20–21, 21. Krúdy Zsuzsa szerint a „kiadótulajdonos lemondása” állt a háttérben. KRÚDY, *Apám, Szindbád*, 69.

9 HUNYADY Sándor, „Családi album”, 17. folytatás, *Színházi Élet* 23, 33. sz. (1933): 97–102, 98.

10 Uo.

11 SOMOGYI Vilmos, „»Összegyűjtöttem minden emléket, ami a sziget múltjára vonatkozik«: Esti beszélgetés »Palatinus Jóska« kastélyában Krúdy Gyulával, aki rekonstruálni akarja a sziget ezer évét”, *Esti Kurír*, 1927. augusztus 14., 5.

12 KRÚDY Gyula, „A magyar szentek szigete”, *Magyarország*, 1927. augusztus 18., 4.

13 KRÚDY Gyula, „Kiss József köszöntése”, in *Irodalmi kalendáriom: Írói arcképek*, szerk. BARTA András, 218–221 (Budapest: Szépirodalmi, 1989).

14 KRÚDY Gyula, „Etel király kincse”, 21, *Pesti Napló*, 1934. szeptember 14., 19.

igazi ritkaságnak számít, 2016-ban egy árverésen is csak a lapok fénymásolt változatai bukkantak fel.

A *Szigeti Séták* érdekes átmenetet mutat a hagyományos többszerzős és az egyszermélyes folyóiratok között. Előbbire utal többek között a többtagú szerzőcsoport, illetve a kolofonban fel nem tüntetett, de létező szerkesztői stáb (Hunyady Sándor, Kárpáti Aurél, Lestyán Sándor) megléte is, míg utóbbira Krúdy igencsak határozott részvétele a lap hasábjain. Bár saját néven egyetlen írással szerepelt a folyóiratban, Krúdy számos álneven publikált benne írásokat, de sok névtelen szöveg szerzőjében is őt tisztelhetjük. (Mindez – a számtalan visszaemlékezés nyomán – a korban is tudott tény volt, de Krúdy Zsuzsa az évtizedek alatt több szerzői rejtjelet is felfedezett.) Hasonló helyzetben lehetett, mint a századfordulás vidéki lapok publikálási és tartalomszolgáltatói kényszerben lévő szerkesztői, mivel mindenáron ki kellett töltenie a lapot szöveggel. Mivel a felhajtható szerzők és szövegek száma véges volt (és talán a honoráriummal is szűkmarkúan kellett bánnia), a legegyszerűbb megoldáshoz folyamodott, viszont a feltűnés elkerülése érdekében a közölt írások jelentős részét maszkolta és titkosította. A szerkesztői túlsúly mérséklése végett elhagyta eredeti szerzői nevét a szövegek mellől, de erre ösztönözte őt az is, hogy a bevágott fragmentumok egy része utánkölés volt. Krúdy Gyula tehát nem csupán „teleírta” lapját, de tényleges szövegszerkesztői protokollokat is alkalmazott annak érdekében, hogy a *Szigeti Séták* kompilációs formátumát hangsúlyozza.

A kevés lapszám és a viszonylag kis terjedelem (a képeket és hirdetéseket leszámítva 7×12, azaz 84 oldal) dacára a folyóirat lapjain viszonylag sok, körülbelül harminc szerző szerepelt, legtöbbjük azonban csak egy-két írással. Egy részük Krúdy közvetlen környezetéből, a margitszigeti szállodából érkezett: az ekkor még Ausztriában tartózkodó Bródy Sándor fia, az újságíróságot éppen ekkoriban szépírással felcserélő Hunyady Sándor mellett a másik két szerkesztő, a *Pesti Naplónak* dolgozó Kárpáti és a *Világ* redakciójához tartozó Lestyán,¹⁵ valamint Szép Ernő is jelentkeztek szövegekkel. Küldött írást Bársony Oszkár, a Központi Menetjegyiroda igazgatója, Dalmady Zoltán, a margitszigeti gyógyfürdő orvosi vezetője, Gerentsér László vívómester és Szávay Zoltán, aki költőként 1921-ben a Magyar Sakkegyesület elnöke is volt. Fodor László és Magyar Elek a *Magyarország*, Lengyel István és Zoltán Vilmos a *Pesti Hírlap*, Polgár Géza és Relle Pál a *Világ* szerkesztőségéből állt kapcsolatban a fürdőügyi közlőnyel, de Krúdy egyéb költőktől és íróktól, így Kemény Simontól, Kiss Józseftől, Szegedi (Schenk) Istvántól és Tábori Kornéltól is kért szövegeket.¹⁶ Az első számhoz József főherceg írt bevezetőt, az utolsó számban pedig Jászai Mari is szerepelt írással, az álneves szerzők közül pedig Krúdyné (Ábrándiné, Nagyanyó) bizonyosan, Krúdy egyik „mestere”, Kál-

15 Visszaemlékezése a lapról: LESTYÁN Sándor, „Disznóölés a Margitszigeten”, *Világ*, 1944. január. 23., 7.

16 A *Szigeti Séták* teljes névvel jegyzett szerzői közül egyedül Schröder Attila pontos kilétére nem sikerült fényt derítenem.

nay László (K. L.) pedig nagy valószínűséggel beazonosítható.¹⁷ A lap illusztrációit egy titokzatos festő, Lázár Oszkár készítette.¹⁸

A lapban csak a szerzők egyharmadának jelent meg egynél több szövege, Kárpáti három, Szép Ernő négy, Hunyady öt írást küldött Krúdynak, aki egyedülként mindegyik lapban szerepelt írásokkal. A legrészletesebb Krúdy-bibliográfia szerint a következő írásokkal:

1921. július 17.	1.	név nélkül	Szent Margit leánya. Előhang	reg.	új	1922
1921. július 17.	1.	név nélkül	Szigeti séták	cikk	új	-
1921. július 30.	2.	Ábrándi	Új virágregék - Tubarózsa	elb.	új	-
1921. aug. 20.	4.	Quadrille	Régi szigeti bálók	cikk	új	-
1921. aug. 20.	4.	Szigeti Harkály	Szigeti divat	cikk	új	-
1921. aug. 20.	4.	K.	Szigeti madarak - Vadgalambok	cikk	új	-
1921. aug. 20.	4.	Szigeti Harkály	A strandról – Pesti fiatalember noteszéből	cikk	új	-
1921. szept. 1.	5.	Szigeti Sétáló	Őszi napló	cikk	új	-
1921. szept. 18.	6.	név nélkül	Hosszú estékre. Krúdy Gyula álmoskönyve	cikk	új	-
1921. szept. 18.	6.	Rezeda úr	Pesti posta – A kacsák	cikk	új	-
1921. december	7.	név nélkül	Füredi levél – Balatonfüredi posta	cikk	új	-
1921. december	7.	Krúdy Gyula	A lovarnő viziten	elb.	új	1928
1921. december	7.	név nélkül	Hosszú estékre. Krúdy Gyula álmoskönyve	cikk	új	-
1921. december	7.	név nélkül	Kocsma-csillag	reg.	új	1922

A lista szerint mindegyik szöveg új közlés, és csak három szöveg jelent meg Krúdy életében még egyszer: a *Szent Margit leánya* teljes formájában önálló kötetként 1922-ben, *A lovarnő viziten* a *Színházi Élet* 1928-as évfolyamában,¹⁹ valamint a *Kocsma-csillag* az *N.* című regény részeként 1922-ben.

A listából két tétel máris változtatásra szorul, hiszen a *Szent Margit leányából* két rész jelent meg (az első és a második számban), míg az *Új virágregék* nem Krúdy Gyula írása. Ezenkívül az első számban névtelenül megjelenő *Szigeti pletykák: Szent Margit nyúlja* című publicisztikát Gajdó Tamás azonosította be 1999-ben, miután rátalált

17 Krúdynéhez lásd KELECSÉNYI László, „Pajkos Krúdyak”, *Palócföld* 52, 1. sz. (2016): 12–18, 13., doi: [10.23713/50.6.05](https://doi.org/10.23713/50.6.05) (A nem beazonosítható névjelek: B. A., B. K., F. J., G. D., L. J., Dr. T. L., W. K., Z.)

18 A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatója, világháborúban megsérült katona 1921 elején még Budapesten tartózkodott, hiszen egy január 30-i újsághír szerint batisztfestő tanfolyamot indított háborús rokkantak számára („Batiszt-festő tanfolyam”, *Rákos Vidéke*, 1921. január 30., 6.), de évekkel később Svájcba költözött. 1966-ban testvére kerestette. (Munkásságához és további részletekért lásd „Ki látta Lázár Oszkárt?”, <https://anzix-art.hu/kalandozasok/ki-latta-lazar-oszkart/>, 2021. okt. 11.)

19 1928. ápr. 29., 2.

az írás első közlésére *A Sánta Ördög* című röpiratban.²⁰ A második számban *Régi házak meséi*. A *kastély* címmel megjelent anoním írás a harmadik számban K. betűjellel folytatódott; érthetetlen, hogy Gedényi miért hagyta ki a szöveget a bibliográfiából. Szentjánosfa álneven jelent meg a *Vén fák könyvéből: Hét testvérek fája* című írás, amelynek eredetijét Krúdy szignójával a Magyarország egyik korábbi lapszámában fedezhetjük fel. (Ugyanezen elv alapján az ötödik szám *Ősz. Szeptemberi reggel* című írását is Krúdyhoz kapcsolhatjuk.) A legutolsó számban „A régi vendég” álnevű szerző *Az emlékek szakácskönyve* címmel közölt szöveget – Krúdy Zsuzsa szerint ez az írás is édesapjától származik.²¹ (Logikus lenne, hogy a *Szigeti álmok* című – a harmadik és a negyedik lapszámban megjelenő – sorozatot is Krúdynak tulajdonítsuk, de mivel a második rész A-a betűjellel jelent meg, ezt pedig Krúdy egyik álnevéhez sem köthetjük, a szerzőség nem erősíthető meg.)

Az 1. tábla a fenti megjegyzések, illetve egy-két írás korábbi megjelenéseinek ismeretében a következőképpen alakítható át (az új szövegek címét kurziváltam).

júl. 17–30.	1–2.	név nélkül	Szent Margit leánya. Előhang / 1. rész	r	új	1922
júl. 17.	1.	név nélkül	Szigeti séták	c	új	-
júl. 17–30.	1–2.	név nélkül	<i>Szigeti pletykák. Szent Margit nyúlja 1/2. r.</i>	c	1921	-
j. 30.–aug. 11.	2–3.	nn / K.	<i>Régi házak meséi. A kastély</i>	c	új	-
júl. 30.	2.	Szentjánosfa	<i>Vén fák könyvéből. Hét testvérek fája</i>	c	1921	-
aug. 20.	4.	Quadrille	Régi szigeti bálók	c	1921	-
aug. 20.	4.	Szigeti Harkály	Szigeti divat	c	új	-
aug. 20.	4.	K.	Szigeti madarak - Vadgalambok	c	1921	-
aug. 20.	4.	Szigeti Harkály	A strandról – Pesti fiatalember noteszéből	c	új	-
szept. 1.	5.	Szentjánosfa	<i>Ősz. Szeptemberi reggel</i>	c	új	-
szept. 1.	5.	Szigeti Sétáló	Őszi napló	c	új	-
szept. 18.	6.	név nélkül	Hosszú estékre. Krúdy Gyula álmoskönyve	c	új	-
szept. 18.	6.	Rezeda úr	Pesti posta – A kacsák	c	új	-
szept. 18.	6.	K.	<i>Szemere Miklós halálának évfordulóján</i>	c	új	-
dec.	7.	név nélkül	Füredi levél – Balatonfüredi posta	c	1921	-
dec.	7.	A régi vendég	<i>Az emlékek szakácskönyve</i>	c	új	-
dec.	7.	Krúdy Gyula	A lovarnő viziten	e	1919	1924, 28
dec.	7.	név nélkül	Hosszú estékre. Krúdy Gyula álmoskönyve	c	új	-
dec.	7.	név nélkül	Kocsma-csillag	r	új	1922

20 GAJDÓ Tamás, „Szent Margit nyúlja és A Sánta Ördög: Krúdy Gyula elfeledett írása”, *Forrás* 31, 6. sz. (1999): 64–67.

21 KRÚDY Zsuzsa, „Egy elfelejtett írás”, *Tükör* 20, 40. sz. (1983): 16.

A *Szigeti Séták* Krúdy-szövegeinek jelentős része alkalmi írás volt, amelyek szorosan összefüggtek a Margitszigettel (a sziget történetével, mindennapjaival, állandó lakóinak és átutazó vendégeinek lehetséges igényeivel stb.), de mivel a szerkesztő a *Magyarországban* „vezette” impresszionista naplóbejegyzéseknek is beillő cikksorozatát, néhány szöveget (teljes terjedelemben vagy egy-egy részletében) innen emelt át folyóiratába. Külön kuriózumnak számít *A lovarnő viziten* című elbeszélés, Krúdy egyetlen ilyen műfajú (és saját, teljes nevén publikált) írása a *Szigeti Sétákban*, amelyet *Öregemberek utcája* címmel két évvel korábban a *Magyarországban* (majd *A Miatyánk évéből* című kötetében), *Ribizli* címmel az *Új Időkben*, majd a második címmel a *Színházi Életben* közölt újra.

A háború előtti legutolsó békeévben, 1913-ban az öt legtöbb Krúdy-írást a következő hírlapok és folyóiratok hozták: *Pesti Napló* (31), *Délmagyarország* (Szeged) és *Új Idők* (22), *Függetlenség* (Arad) és *Az Újság* (19), míg 1921-ben a lista a következőképpen nézett ki: *Magyarország* (62), *Szigeti Séták* (19), *Neues Pester Journal* (12), *Amerikai Magyar Népszava* (8), *Képes Újság* (6). Míg 1913-ban két neves vidéki lap mellett három vezető fővárosi orgánus alkotta a fórumok „élvonalát”, addig 1921-ben egy nagy példányszámú budapesti napilap mellett egy saját szerkesztésű közlöny, egy fővárosi idegen nyelvű napilap, egy határon túli magyar lap, valamint egy képes lap, amely az év során meg is szűnt. Ennél is beszédesebb azonban, hogy az öt fontos befogadó periodika 1913-ban az össztermés 31 százalékát, míg nyolc évvel később ennek mintegy kétharmadát jelentette. Nem túlzás kijelenteni, hogy a *Szigeti Séták* fontos „menekülőútvonalat” jelentett Krúdy számára az újrakezdés – publikációinak számát tekintve – legnehezebb évében. Szerkesztőként szinte szabad kezet kapott egy irodalmi revü összeállításához, ezzel pedig régi álma is teljesülhetett, lévén a háború alatt legalább kétszer kérte Tevan Andor segítségét egy folyóirat megindításához.²² Bár a vállalkozás rövid életű volt, a lapszámok sok más mellett elsősorban azokról a tematikai irányokról is tanúskodnak, amelyek hamarosan, az 1920-as évek közepére Krúdy Gyula másodvirágzásához vezettek.

22 Vö. Krúdy Gyula Tevan Andornak 1914. augusztus 24-én és 1916. szeptember 11-én küldött leveleivel: Vörf Krisztina, szerk., *Tevan Andor levelesládájából* (Budapest: Gondolat, 1988), 214–215.

Posta Anna: Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon

Csokonai könyvtár 61

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022, 284 l.

HAJDU Ildikó

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, doktori hallgató

ORCID: 0000-0002-9942-2865

Posta Anna *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon* című monográfiája a szerző disszertációjának¹ kiegészítéséből, átdolgozásából született, s a kötet átgondoltsága mind a szerkezeti felépítését, mind pedig a feldolgozott primer és szekunder irodalom mennyiségét tekintve megmutatkozik. Posta munkája a kora újkori latin nyelvű magyarországi bibliai költészet átfogó elemzését nyújtja a szövegek mélyfúrászerű, mikrotextuális analízisétől a tágabb eszméletörténeti kontextus felvázolásáig.

A kötet által tárgyalt korpusz az RMK és RMNy köteteinek bibliográfiai anyagából válogat, nem törekszik a 16–17. századi magyarországi neolatin biblikus anyag teljességének tárgyalására, bár az olvasó számára a korpusz egészének akár táblázatos felvillantása még inkább szemléltethetné a kötet vállálásának nagyságát. Posta Anna könyve egy olyan szövegkorpusz hiánypótló elemzésére vállalkozik, amely mind ez ideig nem állt a magyar irodalomtörténeti kutatások előterében, sőt, ezek a szövegek gyakran – a magyarországi latin nyelvű irodalmiság más emlékeivel egyetemben – az összefoglaló munkákból is kimaradtak, kívül rekedtek a magyar irodalomtörténeti kánonon.

A kötet célkitűzése ebben az értelemben kettős: Posta nem szorítkozik a szövegek interpretációjára, kontextualizációjára, hanem hozzáférhetővé teszi, ismerteti, feltárja, és további tudományos vizsgálódások „alapanyagául” kínálja ezt a korpuszt. A kötet ezen aspektusát, alapku-tatás-jellegét erősíti a függelékben található szövegkiadás is: Posta Anna Laskai Csókás Péter *Énekek éneke*-parafrázisát teszi közzé fényképmásolat formájában, amely a legnagyobb terjedelmű a kötetben elemzett, digitálisan nem hozzáférhető magyarországi munkák közül. Emellett Posta minden esetben közli az elemzett szövegek magyar nyelvű fordítását is, s leggyakrabban saját (tartalmi vagy szöveghű) prózai fordítást ad. Posta Anna kutatása ezáltal szorosan kapcsolódik a magyar irodalomtörténeti kutatások azon – például Szörényi László, Imre Mihály vagy Szabó András nevével fémjelvezhető – irányához, amely a magyarországi neolatin költészet feltárására, kánonba való integrálására törekszik, a latinitás és a népnyelvűség szoros összekapcsolódását hangsúlyozva a kor irodalmi gondolkodásában.

1 POSTA Anna, „Sacra poesis: A késő humanista (1514–1619) neolatin bibliai költészet hazai és nemzetközi kontextusban” (doktori értekezés, DE Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2019).

A kötetben elemzett korpusz kiterjed a 16. század egészére, illetve túl is nyúlik azon; a válogatás határpontjának a *Delitiae Poetarum Hungaricorum* című összefoglaló antológia 1619. évi megjelenését jelöli ki. A korpusz időbeli határainak meghatározása során a szerző a késő humanizmus (Späthumanismus) korszakmegjelölést alkalmazza. A késő humanizmus a német irodalomtörténeti kutatásokban, a humanista antikvitásrepció utolsó korszakának megjelölésére (a 16. század végével, a 17. század első évtizedeivel bezárólag) használatos fogalom, amelynek a magyar irodalomtörténet-írásba való bevezetésére Szabó András tett nagyszabású kísérletet. A kötetben analizált szövegek zöme a 16. század második felében keletkezett, az elemzett korpusz összeállítása során azonban Posta nem érvényesíti mereven ezeket az időbeli kereteket; a vizsgálat azokra a szövegekre is kiterjed, amelyek bár a reformáció évtizedeiben (vagy akár azt megelőzően) keletkeztek, az antikvitáshoz való viszonyulás, kultúrakonceptió tekintetében mégis párhuzamosak a kötet fókuszában álló késő humanista tendenciákkal.

Az, hogy Posta Anna a korszakolás kapcsán főként a német irodalomtörténeti kutatások belátásaira támaszkodik, a magyarországi 16–17. századi neolatin bibliai költészet sajátosságaiból, összetételéből fakad. Az elemzett szövegek szerzői között sok magyarországi német származású humanistával találkozunk (például Caspar Pilcius, Georg Ostermaier, Christian Schesaeus, Georg Purkircher stb.). A magyar származású szerzők esetében pedig a protestáns felekezetekhez való tartozás magyarázza azt, hogy a magyarországi anyag fő mintáját a német, főként Wittenberg köré összpontosuló szerzők neolatin bibliai költészetében találhatjuk meg. A magyarországi szerzők mindegyike – Zsámboky Jánostól eltekintve, akinek azonban katolikus felekezetiiségénél meghatározóbbak irénikus kötődései – valamely protestáns felekezetet erősíti. Emellett a magyarországi szerzőknek, németországi társaikhoz hasonlóan, szintén nem csak a bibliai költészet területén születtek munkái: szinte mindnyájan jelentős alkalmi költők is – azaz aktív résztvevői a magyarországi irodalmi közélet alakulásának.

A kötet hat fejezetből áll. Posta elsőként a magyarországi humanista kört mutatja be, és helyezi el nemzetközi viszonyrendszerben, majd a kötet által tematizált költészeti irányzatot, a latin nyelvű bibliai költészetet (*sacra poesis*) definiálja, eszmétörténeti kontextusaira is kitérve. Az elméleti háttér felvázolását a bibliai költészet „alműfajainak” tárgyalása követi. A szerző minden fejezetet a magyarországi példák ismertetésével és elemzésével kezd (az első és különösen a második fejezetben bemutatott szempontok mentén), majd a fejezetek végén a tárgyalt szövegcsoporthoz kapcsolódó németországi tendenciákat vázolja fel (Ralf Georg Czapla összefoglaló jegyzékének felhasználásával), és hasonlítja össze a magyarországi példákkal. Posta tehát nemcsak a koncepcionális háttér, hanem a praxis elemzése során is kiemelt jelentőséget tulajdonít a németországi analóg folyamatok ismertetésének. A kötet azonban a legtöbb esetben csak közvetett hatást sejtet, nincs utalás az egyes szerzők vagy szövegek között lévő szorosabb kapcsolódásra.

Posta Anna a magyarországi (késő) humanista értelmiségi elit kialakulásának bemutatása során is a német modell meghatározó szerepét hangsúlyozza: a magyarországi humanisták jellemzően németországi peregrinációjukon keresztül kapcsolódtak be a nemzetközi *res publica litteraria* vérkeringésébe, s ez a folyamat számukra egybeesett – és így szükségszerűen össze is fonódott – a wittenbergi teológiában és retorikaoktatásban való elmélyüléssel. Posta Anna azokat a forrásokat, amelyeket már a megelőző irodalomtörténeti kutatás is felhasznált a magyarországi humanista kör tagjainak és működésének körvonalazásához (Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltását, Rimay János Lipsiushoz írott levelét, Rimay Balassi-epicédiumának Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlását), Tolnai Balog János Joannes Bocatiusnak dedikált latin nyelvű disztichonos költeményének

elemzésével egészíti ki: Tolnai Balog versében németországi és (felső-)magyarországi humanisták sorát vonultatja fel – akik mind Bocatiust dicsőítik. A költemény németországi humanistákra való hivatkozásai ismét azt erősítik, hogy itt keresendő a magyarországi humanizmus elsődleges mintája, orientációja. Posta Anna Csonka Ferenc kritikai kiadásának névjegyzéke alapján kísérletet tesz a felsorolt személyek azonosítására, s az azonosított magyarországi humanisták esetében a foglalkozásuk és társadalmi státuszuk meghatározására is, ezáltal egy, az értelmiségi és a közigazgatási-katonai protestáns elitre kiterjedő kapcsolathálózat bontakozik ki Felső-Magyarországon.

A humanista elithez hasonlóan a bibliai költészet koncepcionális hátterének felvázolása során is a németországi elméletre és praxisra támaszkodik Posta Anna, ez szolgál fő viszonyítási pontként a magyarországi tendenciák bemutatásához, értékeléséhez. A kötet második fejezetében Posta a bibliai költészet (*sacra poesis*) fogalmát vezeti be és értelmezi; egyrészt a szövegek kísérőszövegeiből kiolvasható (ön)reflexiók, másrészt a nemzetközi irodalomtörténeti kutatások eredményei mentén. A *sacra poesis* fogalmát – mint műfajcsoportot megjelölő terminust – Posta Anna alakítja ki a 16–17. században használatos *sacra poemata* / *poemata sacra* kifejezés mintájára, valamint az angol és német szakirodalom analóg fogalomalkotásai (például *christliche* / *geistliche Dichtung*, *Christian poetry*, *biblical poem*), illetve Imre Mihály *poetica Evangelica* / *Evangeliorum* fogalma nyomán. A *sacra poesis* műfaját Posta két paradigma metszéspontján helyezi el, benne a szövegekben az antikvitás poétikai örökségének, valamint a bibliaértelmezés és -magyarázás, illetve az ehhez kapcsolódó irodalmi alkotás hagyományainak összjátéka érhető tetten. A *sacra poesis* alá tartozó szövegek két nagyobb csoportba sorolhatók forrástextusuk alapján: a szövegek vagy valamelyik (akár deuterokanonikus) bibliai könyvet, szövegrészt parafrázálják latin nyelven, az antik retorikai-poétikai eszközkészlet felhasználásával, vagy pedig klasszikus műfajokat, esetlegesen antik műveket krisztianizálnak.

Posta Anna Jozef IJsewijn és Ralf Georg Czapla monográfiái nyomán a 16. század második felében kibontakozó magyarországi *sacra poesis* irodalmi előzményét az ókeresztény kor latin nyelvű költészetében találja meg. A *sacra poesis* műfajcsoporthoz tartozó kiadások paratextusai is felhívják a figyelmet a szövegek teoretikus megalapozása során az ókeresztény irodalom elméleti hátterének párhuzamos vonásaira: az antikvitás retorikai-poétikai vívmányainak megőrzése mellett (amely a retorikaoktatás elsődleges forrásanyagaként szolgált), a „bűnös”, pogány tartalmat erkölcsös, keresztény tartalommal szükséges helyettesíteni. A *trivium* (grammatika-dialektika-retorika) oktatásának fontosságát is a *Szentírás*-magyarázat felől határozzák meg a 16. századi protestáns humanista teoretikusok (például Melanchthon).

A *sacra poesis* műfajcsoport funkcióját, illetve befogadásának színterét Posta Anna a kiadások kísérőszövegeinek megállapításai alapján a didaxis felől közelíti meg. A tanító célzatosság kettős értelemben nyilvánul meg a korpuszban: a szövegek a keresztény (gyakran morális jellegű) tanítások mellett az antikvitás retorikai-poétikai eszményét is továbbörökítik. A szövegek azonban, a paratextusok tanúsága szerint túlmutatnak az iskolai használaton: a közösség egésze számára is alkalmasak lehetnek a hit megőrzése, megerősítése szempontjából. Mindennek elméleti háttereként Posta a protestáns humanizmus nyelvelméleti koncepcióját mutatja fel: a retorika, ismételten ókeresztény kori minták nyomán, a jóról való meggyőzés művészeteként értelmeződik, és az írásmagyarázat is egyfajta retorikai aktusként tűnik föl. Nem kérdőjelezve meg az ókeresztény kori elméleti irodalom és költészet felértékelődését a reneszánsz humanizmusban – amit a szövegkiadások nagy száma is alátámaszt – utalni lehetne még a középkori tendenciákra is: mennyiben beszélhetünk esetlegesen a latin nyelvű bibliai hermeneutika és költészet hagyományának folytatólágosságáról?

A *sacra poesis* műfajcsoport alkategóriáit, alműfajait is forrástextusaik szerint jelöli ki a szerző, és ezek mentén a műfajok mentén szerveződnek a kötet további fejezetei is. Posta Anna az első két fejezet elméleti belátásait kamatoztatva elemzi a korpuszt, retorikai, poétikai és stilisztikai szempontokat érvényesítve, valamint a szövegkiadások paratextusaira támaszkodva a szövegek funkciójának meghatározása során. Az elemzés elsősorban a szövegek paratextusainak (ön)interpretációs, kontextualizáló megnyilvánulásai mentén halad, így például a nemzeti narratíva vagy a törökellenesség felől olvassa a szövegeket. Érdemes lenne azonban ezeket a diskurzusokat is kritika alá vetni.

A kötet harmadik fejezete a *Zsoltárok* könyvében alapuló parafrázisokat tárgyalja. A latin nyelvű zsoltárparafrázeálás humanista praxisának népszerűsége a magyarországi anyagra érvényes – ezt mutatja az is, hogy a kötet nem az ószövetségi parafrázisok között (negyedik fejezet) tárgyalja a zsoltárparafrázisokat, hanem – mind nagy számuk, mind jelentőségük okán – önálló egységet szentel nekik. A zsoltárparafrázisokon belüli további osztályozást is tartalmi szempontok vezérlik, Posta Anna a harmadik fejezet három alegységében a hagyományos tematikus felosztás szerint elemzi a magyarországi latin nyelvű zsoltárátiratokat: elkülönülnek egymástól a panasz- és hálaadózsoltárok (III. 1.), a király- és bölcsességi zsoltárok (III. 2.), valamint a himnuszok és dicsőítő zsoltárok (III. 3.). Posta elsőként a parafrázeált zsoltárok kanonikus interpretációját összegzi Kálvin zsoltármagyarázatainak felhasználásával, majd az eredeti zsoltárok és a parafrázisok szövegét olvassa össze. Az alapos elemzéseknek köszönhetően kirajzolódik a szövegek erőteljes retorizáltsága, a bővítés mint meghatározó retorikai eszköz, valamint a parafrázisok szinkretikus jellege is. Megemlíthető, hogy szerencsésebb lett volna, ha a szerző a zsoltárok (valamint a továbbiakban elemzett bibliarészletek) szövegét nemcsak magyarul (a Magyar Bibliatársulat revideált, újfordítású protestáns *Bibliáját* idézve) adja meg, hanem a korban használatos *Vulgata*-beli (*Psalterium Gallicanum*) szövegvariáns is közli, ezáltal a szövegszerző egyezések-különbségek még látványosabbá váltak volna. Posta jellemzően a szövegkiadások kísérszövegeinek, a bennfoglaló kötet kontextusának bevonásával elemzi a zsoltárparafrázisokat, és gyakran tulajdonít aktualizáló jelentéstartalmat a szövegeknek (például segélykérés a török elleni harcban). Az aktualizálhatóság így a zsoltárparafrázis-műfaj népszerűségének egyik okaként merül föl.

Mindemellett azonban, Posta Anna megállapítása szerint, a magyarországi latin nyelvű zsoltárparafrázisok alulmúlják a németországiakat nyelvi megkomponáltság tekintetében: a magyarországi szerzők többsége „az eredeti bibliai szöveg hű követésére szorítkozik, kevésbé részleteznek, csupán kisebb nyelvi színezések, változtatások figyelhetők meg parafrázisaikban.” (113.) A magyarországi szerzők parafrázisaira keresztény moralitás (s nem az antik retorikai-poétikai eszmény) közvetítésének paradigmáját látja érvényesnek, s a nyelvi megformáltság hátterbe szorulásáért az aktuális politikai helyzetet teszi felelőssé.²

A *sacra poesis* többi alcsoportjának helyzetét már nem minden esetben látja ilyen keserűen a szerző – ugyanakkor a kötet értékítéletei esetlegesen vita tárgyát képezhetik a további vizsgálódások alkalmával. A negyedik fejezetben három nagyobb lélegzetvételű, ószövetségi könyveket parafrázeáló szöveget tárgyal a kötet: Purkircher parafrázisát a deuterokanonikus *Bölcsesség könyvéhez* (IV. 1.), Laskai Csókás Péter *Énekek éneke*-parafrázisát (IV. 2.), valamint Bocatius

2 „Alig van itt nyoma a németeknél látott formai-nyelvi bravúroknak, a merészen antikizáló szóhasználatnak. A félelem és a kétségbeesés mindenben eluralkodik, a költői tehetség megcsilllogtatása helyett a könyörgés, a vezeklés és a segélykérés veszi át a vezető szerepet.” (113.)

átíratát a szintén deuterokanonikus *Sirák fia könyvéhez* (IV. 3.). Purkircher és Laskai Csókás parafrázisát ismét, részben paratextusai elemzése alapján, didaktikus-aktualizáló jellegűnek értékeli Posta, és retorikai-poétikai megalkotottságukat nem tartja jelentősnek – ellentétben a németországi párhuzamok között felmutatott Eobanus Hessus parafrázisával a *Prédikátor könyvéhez*. Ugyanakkor Posta elismerően nyilatkozik a függelékben közzétett Laskai Csókás-szöveg szerkezetének megkomponáltsága kapcsán, a harmadikként elemzett Bocatius-parafrázis pedig, értékelése szerint „a legkidolgozottabb a magyarországi ószövetségi átköltések közt” (142), illetve retorikai tudatosság és antikizálás szempontjából is egyenértékűnek tartja Bocatius munkáját a németországi Seckerwitz parafrázisával a *Sirák fia könyvéhez*.

Az újszövetségi *locust* feldolgozó parafrázisokat is forrástextusuk alapján különíti el Posta Anna: az ötödik fejezet elsőként a *Máté evangéliumának* részletét tematizáló Christianus Schesaeus hamis prófétáról írott parafrázisát (V. 1.), majd Schesaeus egy másik művét, *János evangéliumának* tizedik részét parafrázáló szövegét tárgyalja (V. 2.). Az ötödik fejezet harmadik alegysége Caspar Pilcius *Lukács evangéliumához*, valamint *Pál apostol rómaiakhoz írott leveléhez* kapcsolódó parafrázisait elemzi. A németországi párhuzamos tendenciák (Andreas Spethe és Johann Spangenberg evangéliumi szöveghelyeket parafrázáló művei) elemzését követően Posta arra a következtetésre jut, hogy az újszövetségi parafrázisok esetében, a formai-műfaji változatosságot és a retorizáltság magas fokát illetően, nincs eltérés a magyarországi és németországi munkák között.

A kötet utolsó, hatodik fejezetében a magyarországi krisztianizált *carmen*eket, illetve Leonhardus Mokoschinus eposzimítációként is interpretálható *Ószövetség*-parafrázisát tárgyalja. A *carmen*ek közül elsőként Caspar Pilcius *Meditationes Piae* című kötete kerül bemutatásra (VI. 1.). Pilcius *carmen*jei mellett a hatodik fejezet „egyéb bibliai carmenimitációkat” is vizsgál (VI. 2.): Zsámboky János 1553. évi karácsonyi *oratójához* kapcsolódó négyrészes versfüzérének első darabja után a szilészi Friedrich Reis disztichonos költeményét elemzi, amely csak lőcsei kiadási helye okán kapcsolódik a magyarországi költészethez. A *carmen*ek között utolsóként Nikolaus Erhard és Adam Taganius szövegeit tárgyalja a kötet, amelyek, Posta megállapítása szerint, a spektrumként elgondolt szinkretizmus két szélső értékét testesítik meg: Erhard Ádám és Éva történetét tematizáló munkájában a biblikus-vallási, Taganius költeményében pedig az antik paradigma, a retorikai megalkotottság érvényesül hangsúlyosan. Mokoschinus, a kötetben utolsóként elemzett (VI. 3.), *Ószövetség*-parafrázisát pedig éppen azért látja Posta egyedülállónak, mivel egyensúlyi helyzetet teremt a két pólus között. A magyarországi krisztianizált antik műfajimitációk színvonala azonban még így is elmarad a németországi példák (például Georg Fabricius és Nicodemus Frischlin szövegei) mögött: a magyarországi szövegekben csupán részlegesen, egy-egy elemre vonatkozólag mutatkozik meg az antik modellek imitálása.

Posta Anna monográfiája a 16–17. századi magyarországi latin nyelvű bibliai költemények korpuszának áttekintésével, egyes szövegek mélyreható elemzésével és a németországi tendenciákkal való összehasonlításával egy eddig szinte teljesen ismeretlen, kevéssé vizsgált szöveganyagot tett hozzáférhetővé az irodalomtörténeti kutatások számára. Posta elemzéseiből az is kiviláglik, hogy a korszak magyarországi költészete – még ha el is marad a németországi mintáktól – ugyanabban a koncepcionális keretrendszerben működik, ugyanazokkal a retorikai-poétikai eszközökkel operál, mint a 16–17. századi európai *res publica litteraria* vonzáskörzetébe tartozó költők, s ugyanúgy az antikvitás és a kereszténység kényes egyensúlyának megteremtésével kísérletezik.

Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század) / New Results in the Research of Theatre and Drama (17th–19th Century). Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből

Szerkesztette Farkas Anett és Körömi Gabriella

Eger: Líceum Kiadó, 2022, 330 l.

PIKLI Natália

ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, egyetemi docens

ORCID: 0000-0002-0582-9868

A színház- és drámakutatás lényegét tekintve interdiszciplináris: egyszerre több tudományág művelőit hozza össze, hiszen az előadásra írt szövegek már magukban hordozzák annak a *Gesamtkunst*nak, összművészetnek a csíráit, mely a színházat jellemzi. E tekintetben mindegy, hogy egy adott jezsuita, cisztercita vagy ferences iskolaközösség számára készült latin drámáról van szó, vagy egy meg nem határozott, vegyes közönségnek szóló, népnyelvi és közszínházi előadásról, mint Shakespeare vagy a 19. századi magyar színház esetében. A kötet egyik legfontosabb tanulsága épp ez: ugyanazok a problémák foglalkoztatják a dráma- és színházkutatókat elveszett szövegektől és szoros olvasástól, szöveg- és dramaturgiai elemátvételeken keresztül tágabb kultúrtörténeti és társadalmi kontextusokig. Ugyan e gazdag kötet főként magyar, cseh és olasz témákat dolgoz fel, mégis egy Shakespeare-kutatót is állandóan érdeklő problémákat jár körül: milyen szövegről beszélhetünk, a szerző mely forrásokból emel át vagy imitál részeket, hogyan módosít a szövegen a nyomtatványok vagy kézirat kontextusa, milyen annotációk és egyéb történelmi nyomok segítenek a kutatónak. A színpadi megvalósítást tekintve pedig örök kérdés, hogy mit tudhatunk a rég letűnt korok előadásairól: hogyan és milyen biztonsággal rekonstruálható a színészi megoldás, a díszlet, a korabeli hatás és fogadtatás, vagy egy-egy előadás performatív kontextusa a dramatikus játéktól a főúri előadásokig. Emellett a zenei betétek, a folklórelemek szerepe és a drámapedagógia kérdése is termékeny terep a kutatóknak. E gazdag tanulmánygyűjteményben találhatunk példát mindezen megközelítésekre.

A kötet egy 2021-es konferencia előadásain alapul, de ennél jóval szélesebb horizontú munkafolyamat része. Az egri színház- és drámatörténeti konferenciasorozat a nyolcvanas évek óta folyó magyar (és nemzetközi) kutatásokat fog össze, sok mérvadó és hiánypótló kötetet közreadva, drámaszövegektől és előadásoktól esettanulmányokig (ezekre utal a kötet előszava is). A tizenkettedik konferencián elhangzott előadásokból készült e nagyon sokszínű és tanulságos kötet, mely virtuóz módon kalauzolja végig az olvasót a dráma- és színháztörténet felvonásain a magyarul (7), angolul (9), franciául (2) és németül (3) írt huszonegy tanulmány során, megmutatva színes nyelviségében is a dráma- és színháztörténeti kutatások változatosságát és nemzetköziségét. A szerkesztők helyénvaló döntéssel kronológiai sorrendbe rendezték az írásokat, így

jutunk el a 16. századi magyar Buchanan-drámafordítástól, a cseh, egri, ferrarai és erdélyi színjátszástól a 19. századi pesti Nemzeti Színházig, és a sokszínű tematika ellenére kirajzolódik egy nagyon izgalmas iv, régiókon és korszakokon át érvényes párhuzamokkal és meglátásokkal.

Az első tanulmányt Egyed Emese, a régi magyar dráma kutatásának egyik legfőbb alakja jegyzi: franciául ír az angol származású humanista, George Buchanan (1506–1582) Jefte-tragédiájának először 1590-ben Kolozsváron kiadott magyar átírásáról, melyet Illyefalvi Istvánhoz kötnek. Két szempontból is nagyon izgalmas ez a fennmaradt szöveg: egyrészt e drámafordítás (illetve inkább adaptáció) igen népszerű lehetett, hiszen nemcsak 1597-ben, de később is többször kiadták Kassán és Lőcsén. Másrészt a szoros szövegelemzés és címlap alapján Egyed Emese kimutatja, hogyan lett Buchanan bibliai témájú és előadásra szánt drámájából magyar változatban verses-narratív, de valószínűleg előadásra szánt szöveg, mely a *minstrel*-kultúra részévé válhatott, hiszen nemcsak címlapján szerepel az *Ad notam Lucretiae* jelzés, de beleszúrt sorok is utalnak a professzionális énekmondói szokásokra. Mindezen megállapításokat szélesebb kulturális kontextusba is belehelyezi a tanulmány, felrajzolva Buchanan alakját és erdélyi recepcióját, ezen belül Balassi Bálint szerepét, emellett drámaelemzési szempontokat is használ. Kiemeli, hogy a magyar adaptáció elhagyja a kórust, ezzel szemben a női szereplők dramaturgiai-érzelmi hatását megnöveli. A tanulmány így visszahelyezi a verses magyar szöveget egy színház- és drámatörténeti diskurzusba.

Jean-Frédéric Chevalier szintén francia nyelvű tanulmánya egy évszázaddal későbbre viszi az az olvasót, de hasonlóan izgalmas szoros szövegolvasási és drámaelemzési meglátásokat tesz Thomas Robolt 1731. június 30-án az Uherské Hradiště-i jezsuita kollégiumban előadott iskola-drámája kapcsán. Kimutatja, hogy a háromfelvonásos darab egyik jelenete Karolus Kolczawa 1705-ben Prágában kiadott drámáján alapul, mely a 10. századi Wenceslas király halálának volt szentelve. Chevalier bebizonyítja, hogy a korábbi cseh dramaturg és drámaszerző hatása igen jelentős maradt. Kolczawa sorait vagy szó szerint vagy *emulatió*ként, részben átírva használta fel Robolt, felismerve a korábbi szerző sorainak dramaturgiai erejét, és a két történet hasonló elemeit. Ugyan saját drámája a Kr. e. 310-ben élt thrák király és három fia történetéről szól (*Telo furoris impio amoris potior uis*), a drámai tanítás ugyanaz: a *pietas* adhat csak igazi erőt és hatalmat az eljövendő uralkodónak, akinek ehhez le kell győznie szenvedélyeit, főként büszkeségét. Ahogy Chevalier kimutatja, Robolt sokszor „kikönnyíti” az átvett anyagot, egyszerűsíti a latin szöveg nyelvtanát, így tulajdonképpen saját közönségének és előadóinak, a diákoknak szolgál – mindez általános színházi gyakorlat volt régen és ma is a diákszínjátszásban.

A város és a színházi-performatív események kapcsolatát elemzi a következő három tanulmány. Elsőként Czigány Ildikó Vivaldit mutatja be új fényben: nem mint a jól ismert hangszeres zenemű, a *Négy évszak* szerzőjét, hanem mint operaszerzőt és sikeres színházi vállalkozót a korabeli olasz városokban. 1713 és 1739 között nemcsak 48 opera szerzője volt Vivaldi, hanem aktívan részt vett az anyagi ügyek intézésében is, hiszen csak így juthatott pénzéhez. Czigány kiemeli a korabeli operaszínházi hierarchia szerepét, de érdekfeszítő megállapításokat tesz a librettistával való együttműködésről és Ferrara színházi életéről is – az olvasó csak sajnálni tudja, hogy ezen témák csak röviden vetődnek fel. Pintér Mária Zsuzsanna magyar nyelvű és Dóbké Ágnes angol nyelvű tanulmánya az Egerhez köthető színházi eseményekkel kapcsolatban egybehangzóan mutatják ki, hogy a színház sosem elszigetelten működő intézmény, hanem mindig az adott politikai-történeti klímának a tükré. Emellett szorosan összekapcsolódik könyvtár- és

iskolatörténettel, de a nyomtatástörténeti események is erősen befolyásolják nemcsak a korabeli recepciót, hanem a mai kutatói munkát is. E tekintetben mindketten hangsúlyozzák azt a Shakespeare-tudományban is egyre nagyobb teret kapó tételt, hogy a régiség dráma- és színház-történetét kutatva csak a fennmaradt, azaz eleve hiányos anyag alapján dolgozunk, a sok elveszett szöveg miatt vigyázni kell arra, hogy a létező adatok alapján tett megállapítások milyen validitással rendelkeznek, ahogy erre David McInnis is figyelmeztet könyvében.¹ Pintér érdekesítően és informatívan vázolja fel az Egerhez köthető különböző performatív jelenségek sorát a 15. század végétől a 16. századi farsangi karneváli lovagi tornán és vallásos körmeneteken, passiókon át királyi és főúri előadásokig, 18. századi jezsuita és szemináriumi iskoladrámáig, és kiemeli több egri püspök (Telekessy István, Erdődy Gábor Antal, Eszterházy Károly) színházszervező tevékenységét, valamint a könyvtár szerepe mellett a színháztermek építésének fontosságát. Dóbék Ágnes esettanulmánya szerencsésen egészíti ki ezt a nagyívű összefoglalást. A Barkóczy Ferenc egri püspökhöz köthető színházi eseményeket elemzi részletesen, táblázatokkal és képekkel, kitérve arra is, hogy mennyire fontos hatással volt a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ban töltött diákkora Barkóczy színházkedvelő kultúrafelfogására, hiszen nemcsak nyomdát alapított, de könyvtárát drámakötetekkel is bővítette, felsőtárkonyi kastélya pedig színelőadásoknak adott helyet, sőt, neki is írtak drámákat.

A tanulmányok következő csoportja a csíksomlyói ferences gimnázium 18. századi színjátékaihoz kötődik, melynek kutatása az 1980-as években kezdődött, és 1997 után Kilián István, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna vezetésével külön kutatócsoport foglalkozott-foglalkozik kiadásukkal. Medgyesy S. Norbert és Millei Mónika németül, Demeter Júlia és Kövári Réka angolul, Vanyák Dóra magyarul ír Csíksomlyó (németül: Schomlenberg) ezen gazdag színházi hagyományáról. Medgyesy hosszú tanulmánya (Bán Elizabeth fordításában) az 1740-es és 1750-es évekre koncentrálva mutatja be részletes, sokszor jelenetről jelenetre haladó elemzések során, milyen bibliai *prefiguratiók*, azaz ótestamentumi előképek jelennek meg az adott két évtized misztériumdramáiban, és felhívja a figyelmet arra, milyen párhuzamokat lehet kimutatni egyes, az előadásokban használt allegorikus „árnyképek” és a korban nagyon népszerű (bár a gimnázium könyvtárában akkor még nem megtalálható) emblémakönyvek (Zsámboky, Ripa) és a késő középkori *Biblia Pauperum* rajzos táblái között. Bár a bibliai-teológiai elemzés az elsődleges, az ezek iránt kevésbé, viszont a színházi adaptáció iránt jobban érdeklődő olvasó is talál izgalmas megállapításokat. Példának okáért arról, hogy milyen mértékben használták fel szó szerint vagy átírva a bibliai szöveghelyeket, illetve, hogy érdekes módon Jézus és Pilátus tárgyalásjelenete mellett a Júdás-történet volt a másik legnépszerűbb, 26-szor feldolgozott téma. Természetesen csak mint negatív példa, de ez a tény alátámasztja azt az általánosabb tételt is, hogy a közönség mindig szerette a „rosszfiúkat” a színpadon.

Millei Mónika ugyancsak német nyelvű tanulmánya is igazolja mindezt: a zulai Wolfgang és Lucretia pokolra kerülésének történetét vizsgálja meg Marcellino Pfalzer, a bajor Rottenbuchban élő Ágoston-rendi barát prédikációjában (1749) és a Csíksomlyón előadott színjátékban (1760). Bár megjelenik neki Krisztus, az okos és művelt Wolfgang az ördög kísértésére hallgat, és Lucretiával bűnben élve végül elkárhozik. Millei megállapítja, hogy míg a történet struktu-

1 David McINNIS, *Shakespeare and Lost Plays: Reimagining Drama in Early Modern England* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2021), doi: [10.1017/9781108915250](https://doi.org/10.1017/9781108915250).

rálásában és a záró tanításban nagyon hasonló a narratív prédikáció és a ferences rendi gimnázium előadása, utóbbi jóval nagyobb hangsúlyt helyez az ördög színpadi megjelenítésére, és a prédikációban megjelenő hat szereplő helyett 71-et vonultat fel prologussal és epilógussal bővített tizenhárca jeleneten keresztül. A két változat hasonló irodalmi toposzokat használ fel, nem forrása egyik a másiknak, de a kidolgozás különbségei tanulságosak a színház szerepének és működésének szempontjából.

Demeter Júlia angol nyelvű cikke összefoglalja a legfontosabb tudnivalókat a 18. századi, csak az 1980-as években felfedezett csíksomlyói drámakorpuszról. E csaknem száz, kézíratos, magyarul (48), latinul vagy magyar–latin keveréknyelven írt szöveg és szövegtöredék három kötetben maradt fenn, és a *Régi magyar drámai emlékek XVIII. század*, valamint a *Ferences iskola-drámák* sorozatban folyamatosan jelenik meg a jelenkori kutatóknak hála. Fennmaradásukat az tette lehetővé, hogy Péterffy Márton helyi előljáró 1774-ben elrendelte az előző évtizedekben előadott misztériumjátékok lejegyzését. Demeter megvizsgálja ezen drámák előadási körülményeit, kimutatta népszerűségüket, mely túlnyúlt a gimnázium falain, és a vallásos áhítatból szinte professzionális népszínházat hozott létre egészen az 1780-as évekig. Elemzi, mikor melyik vallásos ünnephez kötődtek inkább, illetve, hogy amikor főúri közönség elé kerültek, mely témákra fókuszált az előadás, azaz a színházi recepció és a közönséghez alkalmazkodó előadás vagy előadásszöveg általános problematikájára is reflektál. Kövári Réka egyházi zenetörténész az 1740–1762 közötti ferences iskoladrámák zenei (dalok, énekelt szöveg, táncok) vagy zenére utaló (*ad melodium*) anyagát veszi górcső alá, elemzi a népdalokkal, panaszdalokkal és népi himnuszokkal való kapcsolatukat, jól követhető kategóriákba osztva és tanulságos táblázatokban is összefoglalva a megvizsgált tizenhárom dráma adatait. Érdekes látni, e tanulmányban is milyen pontosan kirajzolódik nemcsak a csíksomlyói színjátszás „népnevelői” hatása, hanem népszerűsége is, melyhez a zenei anyag sokszor interaktív természete (jól ismert dallam, énekes interakciója a közönséggel stb.) is hozzájárult.

Végül Vanyák Dóra Mariann tanulmánya képez hidat a csíksomlyói iskoladrámák és a mai befogadás között. Kortárs drámapedagógiai szempontból, gyakorlati ötleteket nyújtva veti össze a csíksomlyói Potyó Bonaventura István által írt, először 1737. április 19-én, nagypénteken előadott *Hippoclidés tragédiája* (1737) és a késő 15. századi *Akárki* című híres moralitásdráma középkorai feldolgozásának lehetőségeit, kiemelve a 14–18 éves tanulók életkori sajátosságait. Hippoclidés története a krisztusi tanítás elutasítását és az ezt követő elkárhozást helyezi előtérbe a már említett Wolfgangéhoz hasonlóan (csak itt Lucretia nélkül), és hasonlóan népszerű volt, több verziója maradt ránk. Vanyák kimutatja Hippoclidés és Akárki karakterének szembeállíthatóságát, a szereplők kategorizálásának tanórai lehetőségeit, és egy konkrét, jól használható drámapedagógiai projekttervet ír le az ismerkedési fázistól az önálló alkotásig.

A tanulmányok következő csoportja szintén vallásos alapú színjátszással foglalkozik, azonban ezúttal nemzetközi kitekintésben. Angolul ír Mirella Saulini az olasz jezsuita színjátszás (konkrétan az 1634-ben Antwerpenben megjelent gyűjteményes drámakötet) és általában az olasz barokk színház közötti kapcsolatokról, hangsúlyozva, hogy a korábbi esetleges kutatásokat rendszerbe kell szervezni. Kiemeli, hogy a jezsuita színjátszás – akárcsak a csíksomlyói – egyszerre volt publikus és privát, és általában egy nagyobb fesztivál vagy esemény során került sor az előadásokra, majd elemzi a milánói főúri színház és a jezsuita színjáték közti analógiákat, kiemelve, hogy a sokszor öt-hatórás előadásokban összefonódott a vallásos tartalom világi,

hatalompolitikai kérdésekkel (ki a jó fejedelem stb.), de említést tesz olyan gyakorlatibb tényezőkről is, mint a scenika és a preferált műfajok. Magdalena Jacková angol nyelven írt tanulmánya a cseh eredetű kora újkori bibliai drámák előadási körülményeiről szól, megvizsgálva, mit mondhatunk el több vagy kevesebb bizonyossággal ezen drámák előadásáról, a korabeli színre állításról, mennyit segítenek ebben nekünk a drámák színi utasításai vagy egyéb adatok. Tizenhat drámát említ 1536 és 1641 között, mely megfelel szigorú kategorizálásának, és ezeket vizsgálva beszél arról, hogy milyen színészi mozgásokat vagy színpadelrendezést (terentiusi „házak” és utca; semleges tér háttérfüggönnyel vagy iskolai színpad több ajtóval) lehet kiolvasni a ránk maradt szövegekből. Katerina Bobková Valentiová és Martin Bazil német nyelvű tanulmánya összeveti az Atalanta-mitosz két kidolgozását Arnold Engel (1656) és Heinrich Richter (1678) drámaiban, melyek cseh jezsuita színházhoz köthetők, végül Markéta Klosová Comenius Sárospatakon előadott *Schola Ludus* (1654) ciklusában elemzi részletekbe menően a színházi gyakorlatot (ültetés, színházi tér, színészi stílus, próbarend stb.) gyakorlati szemmel, a végén kitérve Franciscus Lang színészi gesztusokról szóló tanulmányára (1727).

A kötet utolsó szakasza áll a legközelebb hozzánk térben és időben is: a 19. századi Magyarország a fókusz. Deres Kornélia angolul ír a korabeli színház és egy híres utazó szemfényvesztő, Leopold Ludwig Döbler kapcsán a korabeli színház vizualitásáról és társadalmi környezetéről, populáris és elit kulturális igények keveredéséről és a „színház vagy performansz-nézés” megváltozott tényezőiről. Kovács Viktor Csokonai *Varázsfuvola*-fordításában elemzi az intrikus női figurájának alakulását, összevetve e szöveget más korabeli színházi fordításokkal (Harsányi Zsolt, Pály Elek). A részletes elemzés kimutat egy újabb színházi univerzálét: minden fordító egyben értelmező is, és a fordítások (Csokonaié például) sokszor csapatmunkában készülnek, azaz mások is segítenek, „beledolgoznak” a végső szövegváltozatba. Demeter Júlia Katona József drámái kapcsán ír elveszett vagy annak feltételezett szövegekről, hiszen több bizonytalan hiteles Katona-drámakézirat maradt fenn: részben mivel nagyon későn jutott el nyomtatáshoz, és az előadások közben alakult a szöveg, részben pedig mert a történelmi események, bombázások során fizikailag megsemmisült, eltűnt több eredeti szöveg, mely így csak bizonytalanabb másolatokban maradt ránk. Krimszerűen izgalmas e három szövegnek az elemzése, ahogy a kutató rekonstruálni próbálja nemcsak az ismert Katona-drámákkal való kapcsolatot, hanem a korabeli színházi megjelenítéseket is a töredékesen fennmaradt adatok alapján. Kiss Zsuzsánna Obernyik Károly *Brankovics György* című drámáját helyezi bele a korabeli történelmi színdarabok kontextusába, inspirálón reflektálva a korabeli magyar és szerb függetlenségi diskurzusokra és a dráma által megidézett török korra, miközben érdekes párhuzamokat von Obernyik karakterei és egyes shakespeare-i szereplők között. Végül Egressy Gábor sűgőpéldányát is megvizsgálja, kimutatva annak viszonyát esetlegesen több szerzői kézirathoz is. Boldog-Bernád István és Mészáros Gábor angol nyelven írnak Beöthy Zsigmond korai politikai vígjátékáról, a *Követválasztásról*, hangsúlyozva annak kapcsolódási pontjait nemcsak a jobban ismert Nagy Ignác-i *Tisztújításhoz*, hanem az adott politika környezetéhez is.

Az utolsó két tanulmány művelődés- és kultúrpolitika-történeti irányból közelíti meg a színházat: Szalisznyó Lilla a Nemzeti Színház 1840-es évekbeli drámaírási gyakorlatát elemzi részletesen, az olvasó számára nagyon hasznosan kimutatva az ilyen típusú kutatás módszertani és gyakorlati nehézségeit is, és az olvasót szinte folyamatosan arra készítve, hogy újraértelkeljen sok mindent, amit Jókairól vagy más híres korabeli színházi emberekről tudott. Nagyon

izgalmas lenne ezen tanulmány adatait és tanulságait összevetni mai drámaelbírálási gyakorlatokkal. Végezetül Bilibok Apollónia Ecsedi Kovács Gyula, egy erdélyi színész karrierjét, pesti vendégjátékait és annak fogadtatását vizsgálja meg, mára is érvényes, tanulságos kérdéseket vetve fel: vajon mennyit segít vagy ront egy tehetséges színész karrierjének alakulásán egy fővárosi meghívás, lehet-e egyeztetni különböző régiók színészi stílusát, és mi rekonstruálható a színikritikákból?

Mint ez a szokásosnál hosszabbra nyúlt recenzió is igazolja, a kötet gazdagsága és sokszínűsége egyik legnagyobb erénye. Egyetlen hiánya talán, hogy a négynyelvűség miatt érdemes lett volna a cikkek magyar (és esetleg angol) nyelvű absztraktját közölni a kötet végén. A könyv olvasása mindezen sokfélesége, korokon, tájakon és színházi kultúrákon való kanyargós útja ellenére mégis egységes élményt nyújt: a színházat hasonló kérdésfelvetések izgatják évezredek óta, és a színháztörténészek is hasonló problémákkal küzdenek kutatásaik során – függetlenül attól, hogy mely régió és kor színházi kultúrája érdekli őket, vagy hogy Shakespeare-t, Comenlust vagy szinte ismeretlen drámaszerzőket kutatnak.

Christine Schlosser: Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung: Eine Bibliographie

Berlin: Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2023, 819 l.

RÓZSA Mária

Országos Széchényi Könyvtár, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0008-3710-175X

Petőfi költészetének német fordításai régóta foglalkoztatják a kutatókat, eddig azonban elsősorban történeti feldolgozások, fontos rész tanulmányok láttak napvilágot. Ilyen volumenű, ilyen hosszú időintervallumot átfogó, a teljesség igényével készült, és Petőfi lírájának minden német nyelvű fordítását regisztráló bibliográfia nem létezett eddig. A Petőfi-fordításokkal kapcsolatos irodalmat átnézve mindenképpen kiindulópontként tekinthetünk Turóczi-Trostler József *Petőfis Eintritt in die Weltliteratur* című, az *Acta Litteraria* 1960-as évében megjelent tanulmányára,¹ mely 1974-ben magyarul önálló kötetként is napvilágot látott *Petőfi belép a világirodalomba* címmel.² Alapvető forrás ezen kívül Kiss József 1962-ben a *Tanulmányok Petőfiről* című kötetben megjelent, még Petőfi életében (1844 és 1846 között) a hazai német nyelvű sajtóban publikált német nyelvű műfordításokat elemző alapos írása.³ Szintén ő foglalkozott – figyelmét egyetlen Petőfi-vers német fordításaira koncentrálva – a *Nemzeti dal* egykorú fordítóival és fordításaival az 1970-es *Petőfi és kora* című kötetben.⁴

A Christine Schlosser kutatásaihoz indításként szolgáló munka, Gulya János *Der deutsche Petőfi* címmel 1998-ban megjelent kis kötete mindössze hatvanegy Petőfi-vers német fordítását dolgozta fel.⁵ Csak érdekességgként említem meg, hogy szintén a göttingeni egyetem finnugor tanszékének műhelyéhez köthető Norbert Lossau 1993-ban megjelent disszertációja, melyben

1 TURÓCZI-TROSTLER József, „Petőfis Eintritt in die Weltliteratur”, *Acta Litteraria* 3 (1960), 3–112.

2 TURÓCZI-TROSTLER József, *Petőfi belép a világirodalomba* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

3 KISS József, „Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban 1844–1846”, in *Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, 91–193 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

4 KISS József, „A *Nemzeti Dal* egykorú fordítói és fordításai”, in *Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János, 411–483 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

5 PETŐFI Sándor, *Der deutsche Petőfi: 61 Gedichte*, szerk. János GULYA és a göttingeni Georg-August-Universität Finnugor Szemináriumának munkacsoportja (Stuttgart: Verlag der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft in der BRD, 1999).

Petőfi verseinek korai német fordításait vizsgálta nyelvi szempontból.⁶ Jelen bibliográfia előzményei közé tartozik Kertbeny Károly 1876-ban megjelent *A magyar irodalom a világirodalomban* című, magyar könyvek és szakkönyvek több mint négyszáz fordítását tartalmazó jegyzéke.⁷ Őt követte Gulyás Pál *Magyar szépirodalom idegen nyelven* című analízáló bibliográfiája az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye alapján, amelyet 1915-ben és 1920-ban adott közre két részben.⁸ A sort folytatta a Demeter Tibor által összeállított, gépiratban fennmaradt és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött többkötetes *Bibliographia Hungarica: Magyar szépirodalom idegen nyelven, 1800–1978* című bibliográfia, amely tartalmazza az egyes Petőfi-versek fordításait nyelvek szerint felsorolva, amely felett 1978-as elkészülte óta szintén eljárt az idő.⁹ Ezekben a munkákban a német fordítások azonban nem kaptak kitüntetett szerepet.

Az olvasó kezében levő kötet több évtizedes kutató és feldolgozó munka eredménye. A bibliográfia szerzője, Christine Schlosser Berlinben élő szabadfoglalkozású irodalomtörténész, fordító az 1990-es években kapcsolódott be a göttingeni Georg August Egyetem finnugor szemináriumában 1987 óta folyó Petőfi német fordításait gyűjtő és archiváló munkába.

A göttingeni Finnugor Szeminárium együttműködött az egyetem egyik különleges kutatási egységével, amely a fordítással mint irodalomtörténeti jelenséggel foglalkozott, a fordítások szerepével a nemzetközi irodalmi kontextusban. A középpontban az állt, hogy más kultúrák irodalmának német nyelvű fordításai miként járulnak hozzá a német irodalmi kultúrához. A Petőfi-archívumot Gulya János vezetésével Petrits Mária és Norbert Lossau indította el, akik gyűjteni és rendszerezni kezdték Petőfi lírai munkásságának német fordításait.¹⁰

Most, a költő születésének 200. évfordulójára látott napvilágot a mintegy 11 800 nyomtatásban megjelent 846 Petőfi-vers német fordításának bibliografikus feltárása a neves berlini Frank & Timme kiadónál. Az első költemény német fordításban még a költő életében 1845-ben megjelent (ez a *Megy a juhász a számaron Sitzt ein Juhász auf dem Esel* címen jelent meg Dux Adolf fordításában a *Preßburger Zeitung* melléklapja, a *Pannonia* 1845. április 22-ei számában), a bibliográfiában utolsó pedig 2023-as. A fordítók között találjuk Petőfi első német fordítóit, Dux Adolfot, Kertbeny Károly Máriát, Steinacker Gusztávot, Landgraf Lőrincet, Schnitzer Ignácot; a mi kortásaink közül Martin Remanét (aki azonban valószínűleg nyersfordításból dolgozott és jelentetett meg még az NDK-ban háromkötetnyi Petőfi-fordítást), a szintén nem eredetiből fordító Franz Fühmann, ¹¹ valamint a Magyarországon élő Wilhelm Drostét emelem ki. Míg a német olvasók még életében megismerhették Petőfi költészetét a szinte az eredetikkel egy időben el-

6 NORBERT LOSSAU, *Die deutschen Petőfi-Übersetzungen: Ungarische Realienbezeichnungen im sprachlich-kulturellen Vergleich*, Opuscula fenno-ugrica Goettingensia 3 (Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Peter Lang, 1993).

7 KERTBENY Károly, szerk., *A magyar irodalom a világirodalomban: A magyar művek idegen nyelven, önállóan megjelent fordításainak könyvészeti kimutatása* (Budapest: F. Tetty & Comp., 1876).

8 GULYÁS Pál, *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (Budapest: MNM könyvtára, 1915); GULYÁS Pál, *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (Budapest: MNM könyvtára, 1920).

9 DEMETER Tibor, szerk., *Bibliographia Hungarica: Magyar szépirodalom idegen nyelven, 1800–1978* (Budapest: kézirat, 1978).

10 FRANK Ildikó és CHRISTINE SCHLOSSER, Petőfi lírája német fordításban: A kötetbemutató beszélgetés rövidített változata, hozzáférés: 2024.01.03, <https://www.jelenkor.net/interju/3042/petofi-liraja-nemet-forditasban>.

11 Uo.

készült fordítások révén, sajnos, ahogy a szerző megállapítja, Petőfi ma német nyelvterületen a szakmai közönség szűk körén kívül kevésbé ismert.

Előljáróban annyit, hogy a műfordítások számbavételekor a bibliográfia összeállítója minden esetben szigorúan ragaszkodott az autopsziához. A kötet a következő módon épül fel. A szerző a fordításokat az eredeti címek szerint adja meg kronologikus sorrendben, folyamatos számozással. Itt csak megemlítem, hogy a mai bibliográfusi gyakorlat szerint már nem szokás a címeket az 'a' névelő után besorolni, hanem azt figyelembe nem véve az első szó szerinti alfabetikában. Jelen bibliográfia a régi szokást követve az 'a' betűhöz osztja be a verscímeiket, ezzel némileg megnehezíti a megtalálásukat. A következő rész a forrásokat tünteti fel, rövidített formában, melyek feloldásához a forrásjegyzék ad segítséget. Az egyes fordítások másod-, vagy harmadközlései is felvételre kerültek. A bibliográfia után következő forrásjegyzékben az önállóan vagy nem önállóan, illetve gyűjtemények részeként megjelent német nyelvű Petőfi-fordítások szerepelnek. A Petőfi műveit tartalmazó fordításkötetek mellett Christine Schlosser felvette a magyar szerzők, illetve különböző nemzetiségű szerzők műveinek fordításait tartalmazó antológiákat; ezt követi a szakirodalom felsorolása, különböző életrajzi, történeti, földrajzi, valamint kultúr-történeti témájú könyvpublikációk. Végül a periodikumok és az ide kapcsolható néhány röplap listája zárja a sort. Itt megjegyzendő, hogy a periodikumok anyaga sohasem tekinthető befejezettnek, mert egyes német nyelvű periodikumok szisztematikus feltárása mindig hozhat új, még nem ismert Petőfi-közléseket. Ezt követi a német fordítások cím szerinti jegyzéke. Itt természetesen nem a „der, die, das” névelőkhöz kerültek a címek besorolásra. A mutatók között a fordítók névmutatója után a kiadók név- és helynévmutatója következik. Utóbbi a periodikumokban közölt Petőfi-fordításokra nyilvánvalóan nem vonatkozik. A kötetnek rendkívül értékes részét képezi a sokszor ma már elfeledett fordítók (néhány személy kivételével, akikről nincs semmilyen adat) rövid kislexikona életrajzi adataikkal. Az életrajzok után minden esetben szerepelnek az adott műfordítóra vonatkozó források rövidített címléírásai. Említésre érdemes, hogy például Zerffi Gusztáv pontos halálozási éve és helye is csak Frank Tibor kutatásai nyomán vált ismertté.¹² A mutatókat a felhasznált életrajzi és más források jegyzéke zárja. A versek címmutatójából kiderül, hogy az emblematis *Nemzeti dal*nak, vagy a szintén a nemzeti kánon részeként az iskolában memoriterként tanított *Szeptember végén*nek még 2020-ban is jelent meg fordítása.

Az alaposan és átgondoltan megtervezett, többféle mutató jól segíti a kötet használatát. Christine Schlosser hatalmas munkája megkerülhetetlen forrása lesz a Petőfi-kutatásnak, a műfordítás- és recepciótörténetnek, valamint a komparatistikának. A bibliográfia további kutatások inspirálója és egyben segítője is lehet a jövőben. A költő születésének 200. évfordulója alkalmából megjelent kötet a Petőfi Irodalmi Múzeum jól sikerült, új szempontú *Költő lenni vagy nem lenni* című kiállítása¹³ mellett méltó megemlékezés Petőfi német nyelvű recepciójáról.

12 FRANK TIBOR, *Egy emigráns alakváltozásai: Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

13 Lásd ehhez: MARGÓCSY ISTVÁN, „Hogyan lehet látnunk Petőfit? A Petőfi Irodalmi Múzeum *Költő lenni vagy nem lenni* című kiállításáról”, *Élet és Irodalom*, 2023. dec. 21., 25.

Wirágh András: A háló és az olló. Cholnoky László írásstratégiái és publikálási gyakorlata (1900–1929)

[Budapest]: Kijarat Kiadó – I. T. E. M. Alapítvány, 2022, 298 l.

LUDMÁN Katalin

Miskolci Egyetem, doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs

ORCID: 0000-0003-0033-6869

A talányos címmel ellátott kötet szerzője két – egy valamirevaló alap kutatás esetében egyaránt meghatározó – nyomon indult el a Cholnoky László írásművészetét, személyiségét és karriertörténetét középpontba állító monográfia megírásakor. Az egyik (a bibliográfiai adatok összegyűjtése) a tágan értett századforduló sajtóviszonyainak rendkívül gazdag történeti bemutatásához vezet, míg a másik (a szövegkritikai vizsgálat) a Cholnoky-életmű átláthatatlanságig szövevényes textológiai labirintusába navigálja az olvasót.

A kötet azonban – talán éppen e kettősség miatt – felemás élményt nyújt, hiszen az előbbi komponens eredményeként egy helyenként igen olvasmányos, a 20. századi magyar irodalomtörténet valódi ismerete szempontjából nélkülözhetetlen sajtótörténeti áttekintést kapunk, másutt viszont bibliográfiai adatok megszővegezését olvashatjuk csupán. Ezért is furcsa az a szemérmesség, hogy a monográfia csupán a szerző életében megjelent kötetek jegyzékét és az antológiákban, alkalmi kiadványokban közreadott írások könyvészeti adatait tartalmazza, valamint listázza a szövegeket befogadó sajtóorgánumokat. Voltaképpen nem közöl tehát (ha nem is teljes, de ennél bővebb) nagyon is e kötet függelékébe kíváncsozó személyi bibliográfiát, pedig a kutatás legalapvetőbb értéke éppen az a teljesítmény, hogy a hírlapokban és más sajtótermékekben lappangó Cholnoky-szövegtermést egybegyűjtötte és feldolgozta, efféle erőfeszítésre pedig kevesen vállalkoznak. A felemás érzet továbbá abból is ered, hogy a precíz és alapos feltáró munka láttán hálátlan dolog a hiányokra tekinteni, pedig szembeötlő, hogy a különböző szövegváltozatok összevetésekor főként az eltérések regisztrálására és a szöveg(ek) tartalmi összefoglalójának ismertetésére fókuszál az érvelés, így aki bővebb (összehasonlító) poétikai elemzéseket vagy narrációelméleti fejtegetéseket vár, az csalódní fog, ezek lehetőségeit inkább csak felvillantja a kötet néhány helyen. Ilyen például, amikor az egyébként épp a monográfia egyik csúcspontjaként értékelhető fejezetben (*A második pályaszakasz krónikája*) a Bertalan éjszakájával kapcsolatban említi, hogy a „a kötet szövegeinek legalább felében kitüntetett szerep jut a pénz mint fizetőeszköz ambivalenciájának” (120), ezért a szövegfüzér egy olyan értelmezési keretben lenne érdekes a mai olvasó számára, amely „a monetáris és a poétikai fogalmak egybejátszására” (120) törekszik. Két alkotórész, a Cholnoky-életműben gyakorta előforduló tematikus elem (a pénz) és a fejezetről fejezetre következetesen hangsúlyozott életrajzi sajátosság (anyagi

természetű problémák és kényszerek) ér össze ezen a helyen, ami elegánsan „írja bele” fikció és valóság kapcsolatát az érvelésbe, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a gazdaságtani hangoltság kissé túlzó a kötetet egészére nézve, valamint a Cholnoky-szövegvariánsok különössége láttán jóval érdekesebb közelítési pontok adódhatnak az említettnél. Ilyen lehet például az, hogy – a keletkezés körülményeitől függetlenül – milyen világképet közvetít az (ön)ismétlések, átvételek, utalások, újraírások, rövidítések és összeollózások révén feltároló poétika. Vagy: a korszak mely más életműveivel rokonítják ezek az eljárások Cholnoky szövegeit? A különböző (akár kényszer hatására létrejött) Cholnoky-szövegkompozíciók sokféle viszonyrendszere hogyan tükrözi viszsza a történetekben megjelenített problémákat (azonosság, hitelesség, ismétlődés)? Szembeötlő sajátosságai révén hogyan illeszkedik ez a korpusz abba a hagyományba, tematikus és motivikus poétikai eljárásrendbe, ami a rögzíthető jelentéssel szembeni kétély, illetve az elbeszélhetőség és a kauzalitás posztmodern (?) tapasztalatait előlegezi? És megfordítva: mindezek hogyan árnyalják a felsorolt elméleti fogalmakkal kapcsolatos képzeteket? Eisemann György¹ és Bezeczký Gábor² vonatkozó kutatásaira persze történik utalás, de a szerző inkább csak jelzi tájékozottságát, voltaképpen párbeszédet nem kezdeményez a citált értelmezésekkel. A kötet továbbá számos szövegszerű példán mutatja be az át- és újraírások kombinációit, ahogyan figyelembe veszi a Heinére, Hoffmannra, Jókaira és Krúdyra utaló nyomokat is. Vagyis a fenti témakörök némelyikére ugyan igyekszik rámutatni valamilyen módon, ezek érdekessége azonban elsiklik a laphálózatok és az életmű más szövegcsoportjainak (például publicisztikai írások) külön-külön amúgy igen érdekes bemutatása mellett.

A kötet nagy erénye egyébként, hogy Cholnoky hírlapírói és szépirói tevékenységét nem választja szét, azok érintkezési pontjait, szoros összetartozását is jelzi. Eredményeinek implikációit főként a zárlatban kínálja fel Wirágh, amikor posztmodern életművekkel (Hajnóczy, Esterházy) való komparatív analízisre és a posztmodern szövegfogalom újragondolására szólít fel, valamint amikor felteszi azt a kérdést, hogy a Cholnoky-féle írásstratégia és e jellegzetes stratégia kontextusának alapos ismerete „[v]ajon lehet-e alapja egy olyan irodalomtörténeti elgondolásnak, ami a századforduló (de részben az 1920 és 1948 közötti időszak) magyar irodalmát egy másolatoktól és hamisításoktól hemzseggő szövegkorpusz nyomán próbálná megszövegezni?” (284.) Itt is, akárcsak például a *Frida* című szöveg variánsait tárgyaló, első nagy fejezetet lezáró résznél (*Az olló működése 1906-ban: apróbb átírások, a Frida variánsai*) úgy érezheti az olvasó, hogy végre igazán érdekes problémák felvetéséhez érkezett, azok kifejtését azonban nélkülöznie kell. E jelenség jóindulatú értelmezése úgy foglalható össze, hogy Wirágh olyan mélyen behatolt – Vadai István szóhasználatával élve – a „századforduló sajtódzsungelébe”, hogy a Cholnoky-filológiában tett felfedezéseinek exkluzivitása – paradox módon – eltávolították az értelmező odafordulás érdekességétől. Wirágh a korszak különös, mégis tipikus termékének tartja a Cholnoky-életművet, aminek olvasásakor egy etikai és egy esztétikai horizontot különít el, ám mintha csak az egyiket érvényesítené igazán.

Hogy a Wirágh által mozgatott kivételes ismeretanyagból mi az, ami (talán indokolatlanul) hangsúlyos helyre kerül, és mi az, ami háttérben marad, az a monográfia alapvető koncepciójából és szerkezeti felépítéséből is evidensen következik. A kötet két, egymással szorosan ösz-

1 EISEMANN György, *A folytatódó romantika* ([Budapest]: Orpheusz Kiadó, 1999).

2 BEZECZKY Gábor, *Krúdy Gyula: Szinbád* (Budapest: Akkord Kiadó, 2003).

szefüggő kérdésiránya, az életmű szövegeinek elsődleges kontextusát adó sajtóviszonyok („a háló”) és a leggyakrabban az önplágium kategóriájával jellemzett sajtóságos írásstratégia („az olló”) vizsgálatának eredményei egymást váltó fejezetekben bontakoznak ki, amelyeket az időrend szervez egységekbe. Kissé nehézkessé teszi a koncepciót, hogy a fejezeteket tagoló korszakolás egyaránt figyelembe veszi az életmű kronológiai rendjét és a sajtótörténet szempontjából fontos vagy érdekes fordulópontok egymásutániságát. Az életművet két pályaszakaszra (első: 1900–1914 és második: 1915–1929) osztó, végül a teljes pályáról összegző képet adó három nagy könyvfejezetből az első kettő tehát 2+3 alfejezetre oszlik, melyeket tovább tagolnak az olyan elemek köré szerveződő témacsoportok, mint az irodalmi intézményrendszer alakulástörténetét formáló tényezők, a szerzői jogi kérdések, az életrajzi tények, a recepciótörténet releváns mozzanatai vagy a publikációs adatsorok tanulságai. Ekként egy Cholnoky László életművére szabott (annak apropóján tetszőlegesen megválasztott referenciaszerzők – Krúdy Gyula, Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső és Csáth Géza – publikálási számaival kiegészített) sajtótörténeti munkát és egy, a szövegváltozatok szemantikus kapcsolataiból felrajzolható hálózat helyett a szövegközlések forrását jelentő sajtóteremékek hálózatát előtérbe helyező szakkönyvet kapunk. Mindez a kötet műfajára, célképzetére nézve – a kutatás minden erőnye ellenére is – némi zavart kelthet, hiszen általános sajtótörténeti munkaként szemlélve még így is kissé szűk spektrumot fog át, szerzői monográfiaként azonban túlságosan is széttartó.

A bevezető ugyanakkor világosan tisztázza a kutatás célját, vagyis semmi olyat nem ígér, amit végül ne teljesítene. A túlzó ambíciókat elhárító szerény bevezető akár szimpatikusnak is nevezhető: „Nincs mit változtatni Cholnoky László kanonikus helyzetén, de ha van is, könyvemben mindezt nem tekintem célnak.” Ám a folytatás alapján körvonalazódó szemléleti alapok vitathatók.

„Életművén ellenben jól »tesztelhetők« bizonyos sajtótörténeti és – ezzel összefüggésben – textológiai kérdések, amivel véleményem szerint jól lehet érvelni a könyvirodalom elenében évtizedeken át elhanyagolt hírlapirodalom jelentősége mellett, illetve a sajtóhálózat egyes leágazásait »kitakaró« hálózati csomópontok (mint például az *Új Idők*, a *Nyugat* vagy *Az Est*-lapok) dominanciája ellen.” (17.)

Fenntartásaim nem a *Nyugat*-centrikus kánon elmozdítására irányuló törekvésekre vonatkoznak (a korszak megértése szempontjából a „periféria” szerzői és orgánumi kiemelt figyelmet érdemelnek), hanem arra az ajánlatra, amely talán nem is kifejezetten az imént citált sorokban, sokkal inkább a kötet fentebb vázolt struktúrájában, arányaiban és retorikájában ragadható meg igazán, és amely végső soron azt sugallja, hogy a századforduló irodalmát elsősorban politikai-gazdaságtani és társadalomtörténeti tényezők függvényeként kellene látnunk. Ettől néha az az érzésünk támadhat, hogy a filológiai-poétikai szempontok és eredmények e tágabb összefüggésrendszer jellemző működésének pusztá illusztrációi csupán.

A kötet megszámlálhatatlan (és a vonatkozó fejezetek egymástól távol eső volta miatt néha követhetetlen módon összekapcsolódó) példával igazolja azt a tételt, hogy Cholnoky László gazdasági kényszer hatása alatt publikálta *ugyanazt* a szöveget (vagy szövegelemet) tucatnyi *különböző* változatban. Azonos szövegeket publikált-e tehát Cholnoky László? Egyáltalán az-e a legtöbb hozammal kecsegtető kérdés, hogy a fellelt variánsok közül melyik a *legeredetibb*? (Megfonto-

landó, hogy a különös szereppel bíró testvér, Cholnoky Viktor szövegei apropóján a fentebb már megidézett Vadai István egyszer amellett érvelt, hogy – épp a korszak nyilvánosságszerkezete miatt – a századfordulós életművek kritikai kiadásait úgy lenne értelme elképzelni, hogy azokban minden megjelent változat főszöveg legyen.) Van-e centruma ennek az életműnek, és ha igen, milyen szempontok szerint nevezhető annak? Wirágh hagyományosan a szerzői kötetek anyagát tekinti kiemelkedőnek. Ha nincs olyan szöveg, amely kitüntetett pozícióval bír, akkor miben ragadható meg a mellérendelés logikája? A kombinációk és variációk – mint Wirágh véli – másik kortárs életműhöz nem hasonlítható diverzitását valóban korlátként kellene értékelnünk, ahogyan egy helyen utal rá? „Ehhez hasonlóan sűrű intratextualitással valószínűleg Cholnoky egyik kortársánál sem találkozni, a nevesebb pályatársak közül pedig kizárt, hogy bármelyikük is feláldozta volna reputációját egy Cholnokyéhoz hasonló »időkímélő« írásrutin javára”. (265.) Mint írja:

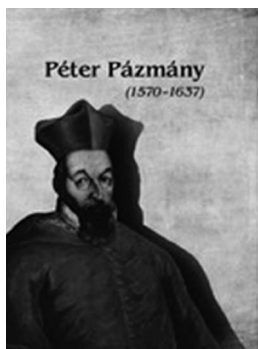
[a]z összes önplagizáló verzió mennyisége az eredeti szövegkorpusz felét teszi ki, ez is azt bizonyítja, hogy Cholnoky Lászlónál az újabb és újabb szövegváltozatok legyártása nem amolyan ad hoc tevékenység volt – könnyű pénzkeresetként tudatosan formálta újra szövegeit, igaz, ezek az átalakítások az esetek nagy részében nem a szöveg, hanem a szerzője érdekeit szolgálták. (269.)

A kötet értelmező állításai nemigen jutnak messzebbre ennél a téziséhez, kiegészítve talán azzal, hogy az életmű szövegeinek központi motívumai a halál, az alkoholizmus, az idegláz, a személyiségzavar és a téboly; a gyakran fantasztikummal telített vagy egzotikus helyszíneken játszódó, abszurd humorral megírt történetekben pedig a romantikus hangulati elemek túlsúlyához képest utóbb a historizáló jellegű realizmus kerül előtérbe, esetleg ezek egymás komplementereként tűnnek fel. Wirágh gyakorta tesz értékelő állításokat egyik vagy másik szöveg sikerültségét, időtállóságát illetően, ám érveit nem feltétlenül bontja ki részletesen, de a kötet domináns irányultsága szempontjából tehát mindez nem is annyira lényeges.

A legutóbbi idézet ugyan említ arányokat az átvételek tekintetében, ahogyan több olyan szöveghely is van, ahol egy-egy mikroelemzés részeként elszórtan találunk példákat az irodalmi utalások és az önplágium formáira, mint amilyenek a kezdőmondatok átírása, a szereplők neveinek cseréje, egyes szavak cseréje, egy-egy régebbi elbeszélés betéttörténetévé fokozása, prominens stílusjegyek („felhőrongyok”; „a hajnal violaszínű vére” stb.) ismétlése (Wirágh ezeket találóan „vízjelek”-nek hívja), vagy a szó szerinti átvételként vándorló szövegpasszusok beépítése, ám ezek összessége nem válik a monográfia szervezőerejévé. Ha a különböző tipológiák és definitív állítások alkalmazásával kapcsolatban is érdemes ugyan gyanakvónak lennünk, azért a kötet címébe emelt írásstratégia megértésével kapcsolatban mégis nagy segítségére szolgált volna az olvasónak az alábbi kérdések önálló, lehetőleg bevezető (és nem a záró) fejezetbe foglalt, szisztematikus, átlátható tisztázása. Az önplágium és az utalás milyen típusai tűnnek fel az életműben és ezek milyen funkcióval bírnak? Hogyan néz ki ezek időbeli eloszlása a korpuszon? Mit is jelent pontosan az, hogy „instabil” egy szöveg? Mi a viszony gazdaságtani értelemben vett „instabil szöveg” és filológiai értelemben vett szövegváltozat (hovatovább szövegforrás) között? Mi következik a két szemlélet megkülönböztetéséből? Mindezek alapján létezik-e egyáltalán olyan, hogy szöveg? Miféle szövegfogalom az, amit Cholnoky írásstratégiái alapján meghatá-

rozhatunk? Az ilyen és ehhez hasonló kérdések elsődleges helyen való tisztázása azért is lenne nagyon fontos, mert ezek egy bizonyos hányadára – mint említettem – apránként és szórványosan ugyan, de kapunk lényegi válaszokat, a Cholnoky írásművészetét prezentáló egyedi terminológia pedig jól illeszkedik a leírt jelenségek különösségéhez. A kötet leleményes terminusainak mint a narrátor-szövegszerkesztő; a vágólapozás; az ollózás; az önplágium; a mozaikszöveg; a vízjel; a szövegimplantátum vagy a könyvregény következetes használatáról azonban ebben az elrendezésben nehéz megbizonyosodni. Egyetlen példa: a már szóba hozott *Frida* variánsai apropóján az időszak ollózási metódusait alapul véve három csoportját különbözteti meg az önplágiumnak, de végül csak kettőt fejt ki, és nem tudjuk meg, hogy mi volna a harmadik. Egy másik szöveghely pedig azt példázza, hogy a regényekről és kisregényekről szólva érdemes lenne a súlyponti (tehát ismétlődő) szöveghelyek motivikus vizsgálatára nagyobb hangsúlyt fektetni annál, mint nyugtázni „sikerültségüket”: „A tíz hosszabb szövegkompozícióból hatot hosszabb ismétlődő szövegrészek kötnek össze. Az egyik ilyen az Öreg Sötétségről szóló passzus”. (263.)

Akár érdemként, akár hiányosságként tekintünk arra, hogy e kérdések felvetődnek a kötet olvasása közben, az bizonyos, hogy Wirágh András könyve a századforduló egyik érdekes – ha nem a legérdekesebb – forrásanyagát tárja az olvasó elé érvényes megközelítésben, nem túlságosan bonyolult értekező nyelven, mindez pedig az esetleges hiányosságok ellenére is figyelemre méltó esemény a 20. századra koncentráló irodalomtörténet-írás számára. A legutolsó alfejezet (*Lábjegyzetek egy bajtársias gesztushoz és az eltűnt nagyregényhez*) alapján a Cholnoky életművén és figuráján keresztül megképződő „pimasz önplágium” legendájához való ugyancsak pimasz hozzászólásként olvashatjuk Wirágh András monográfiáját, amely egyszerre építi és „varázstalanítja” a századforduló folyton újraképződő viszonyai között létrejött, de végső soron egyedi életesemények által formált szerzői-poétikai „brand”-et.

**Megjelent a legújabb Pázmány-monográfia
angol nyelven:**

Péter Pázmány (1570–1637),
edited by Alinka AJKAY, Emil HARGITTAY,
Budapest, Universitas Publishing House, 2024, 252 p.

Contents

Chronology of Péter Pázmány's Life (1570–1637)

Works of Pázmány to which References Are Made in this Edited Volume

Emil HARGITTAY: *Preface: the Career and Significance of Péter Pázmány*

Péter TUSOR: *Pázmány, Europe and the Habsburg Empire*

Emil HARGITTAY: *Péter Pázmány and Transylvania*

Viktor KANÁSZ: *Péter Pázmány, the Jesuit and the Primate*

Ferenc SZABÓ SJ: *Pázmány, the Theologian*

Rita BAJÁKI: *The Pastor, Author of the Imádságos könyv and the Kempis Translation*

Alinka AJKAY: *Pázmány, the Debater*

Emil HARGITTAY: *The Kalauz (A Guide to Divine Truth) at the Heart of the Writer's Oeuvre*

Orsolya BÁTHORY: *Works of Péter Pázmány in Latin*

István BITSKEY: *Pietas, Eruditio, Eloquentia: the Prédikációk*

Alinka AJKAY, Emil HARGITTAY: *The Hungarian Cardinal Cicero*

List of Works Cited in the Studies Selected Bibliography on Pázmány Péter's Works (2011–2023) – Compiled by Ibolya MACZÁK

List of Contributors

Index of Personal Names

List of Place Names

Illustrations – The illustrations were collected by Anna Tüskés

Language proofreader: Michael McAteer

A nyomtatott változat beszerezhető: prosperod.hu

Letölthető:

<https://btk.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/peterpazmany-e-bor.pdf?u=1dBL1W>

“This publication is supported within project MEC_K_21 financed in the 2021 Science Patronage Programme from the National Research, Development and Innovation Fund by the Ministry of Culture and Innovation of Hungary.”

A folyóirat a Magyar Kultúraért Alapítvány támogatásával,
a Petőfi Kulturális Ügynökség Nonprofit Zrt. mint Kezelő közreműködésével jelent meg.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2024.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft